НАУКА
И НОВЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ
№4,2009

БИШКЕК 2009

Под общей редакцией доктора педагогических наук, профессора Сияева Т.М.

Педагогика

Э.Т.Мамбетакунов, пед.илимдеринин доктору, профессор

БАБАБЫЗ КОШОЙ ЖЕРДЕГЕН АТ-БАШЫ XXI КЫЛЫМДЫН БОСОГОСУНДА

А т-Башы район болуп уюшулгандыгынын 70жылдыгына арналат

Бишкек шаары
2001-жыл «Учкун» АК

Нааматов Сатыбалды (1905-1944-жылдары жашаган, Ат-Башы району азыркы Казыбек айылы) - алгачкы агартуучулардын **бири,** кыргыз адабиятын негиздөөчүл□рдөн. 1926-27-жылдары Алма-Ата шаарындагы Жети-Суу Казак-кыргыз эл агартуу институтун бүтүргөн. 1937-жылдан Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунда мугалим болуп иштеген. 1937-жылы **жалган** жалаа менен репрессияланган. Түрмөдо каза болгон. 1956-жылы акталган. Анын «Туңгуч», «Сабатсыздык жоюлсун» , «Чала сабаттар үчүн окуу китеби» жана башка көптөгөн эмгектерди **жараткан.** Баардыгы 35тей китептердин автору. Ыр поэма жазган. Лакап аты «Эпкин» болгон.

О. Дж. ОСМОНОВ

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСТАНА

(С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ)

Учебник для высших учебных заведений

Утверждено Министерством образования и культуры Кыргызской Республики

Бишкек – 2005

Нааматов Сатыбалды (1905-1938)-кыргызский ученый-просветитель, активист ликбеза. Родился в эйыле Казыбек Ат-Башинского уезда в состоятельной семье. Получив образование в местной школе, окончил Алма-Атинский институт образования. С 1931 г. преподавал во Фрунзенском педагогическом институте. Опубликовал более 40 научных работ. Автор первых учебников по методике преподавания кыргызского языка. Хорошо владея русским языком, переводил произведения М. Горького, А. Фадеева на кыргызский язык. Имел тесные связи с К. Тыныстановым, Е.Д. Поливановым.

В 1937 г. был обвинен в причастности к "Социал-туранской партии" и "во внедрении в учебники контрреволюционных идей" и в 1938 г. расстрелян.

Реабилитирован С. Нааматов в 1956 г.

Учебники С. Нааматова "Сабатсыэдык жоюлсун" и "Букварь для взрослых", 1929 г.; "Чала сабаттуулар үчүн окуу куралы" ("Учебное пособие для малограмотных"), 1930 г. и др. пользовались большой популярностью.

НАРЫН облусу

энциклопедия

Жооптуу редактор
Ү.Асанов

БИШКЕК1998

НАМАТОВ Сатыбалды (1905. Ат-Башы р-ну, азыркы Казыбек айылы — 1944) — алгачкы агартуучулардын бири, кыргыз адабиятын негиздөөчүлөрдөн. 1926— 27-ж. Алматы шаарындагы Жети-Суу казак-кыргыз эл агартуу институтун бүтк□н. 1927-жылдан Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институнда мугалим болуп иштеген. 1937-ж. сентябрда жалган жалаа менен репрессияланган. Түрмөдө каза болгон. 1956-жылы акталган. Анын "Тунгуч" (1929, А.Шабданов менен бирдикте), "Сабатсыздык жоюлсун" (1-бөлүм, 1929, 2-бөлүм, 1930, чоңдор үчүи алиппе), "Чала сабаттуулар үчүн окуу китеби" (1930), "Кичинекей колхозчу" (1931, балдар алиппеси), "Окуу китеби" (1-б., 1933, 2-б., 1934) ж. б. окуу китептери жарык көргөн. Айрымдары бир нече жолу кайра басылган. "Тилибиздин методикасынан" (1932), "Анык политехникалашкан мектеп үчүн күрөшүү" (1932) ж. б. окуу-усулдук китептерди да жазган. Ошол мез-гилде элдин сабатсыздыгын жоюу, алиппени окутуу усулу б-ча көп эмгектенген. "Жөж□лөр», «Молдо Сасык" (1928), "Тынымкан" (1930) ж. б. аңгемелер жыйнактары да чыккан. Бардыгы 35дей китептин автору болгон. Ыр, поэма да жазган. Лакап аты "Эпкин" болгон.

Высшая аттестационная комиссия при Правительстве Кыргызской Республики
Министерство образования, науки и культуры Кыргызской Республики
Комиссия по информатизации при Президенте Кыргызской Республики

КТО ЕСТЬ КТО В КЫРГЫЗСКОЙ НАУКЕ

Главная редакция Кыргызской энциклопедии
Бишкек 1997

(1905-1938)-один из первых просветителей Кыргызстана, активно занимавшийся ликвидацией безграмотности населения республики.

Родился в с.Казыбек Ат-Башинского района в знатной семье. Обучался в местной школе арабской грамматике. Окончил Жети-Суйский (Алма-Атинский) институт образования.

Преподавал в педагогическом институте, открытом в 1931г. во Фрунзе.

Он опубликовал достаточно большое количество работ для того времени (более 40 наименований).

Одним из первых выпустил учебник по методике преподавания кыргызского языка. Ставил вопросы политехнизации преподавания в средней школе. Свободно владел русским языком, занимался переводческой деятельностью (перевел на кыргызский язык произведения М. Горького, А. Фадеева).

Он состоял в близкой дружбе с К.Тыныстановым, Е.Д.Поливановым, Т.Актановым и другими просветителями.

В 1937 г. был арестован как «активный участник контрреволюционной организации «Социал-Туранской партии», как методист Наркомпроса Кыргызской ССР,

протаскивающий контрреволюционные идеи в учебных пособиях». Он был приговорен к высшей мере наказания. Приговор исполнен в 14.02.38г. Был реабилитирован в 1956г. Основные работы:

1. Сабатсыздык жоюлсун (чондор үчүн алиппе). Фрунзе, 1929.
2. Чала сабаттуулар үчүн окуу куралы. Фрунзе, 1930.
3. Анык политехникелешкен мектеп үчүн күрөш. Фрунзе, 1932.
4. Сабаттуу колхозчу. Фрунзе, 1932.
5. Башталгыч мектептер үчүн кыргыз тилинин метод көрсөткүчү. Фрунзе, 1935.

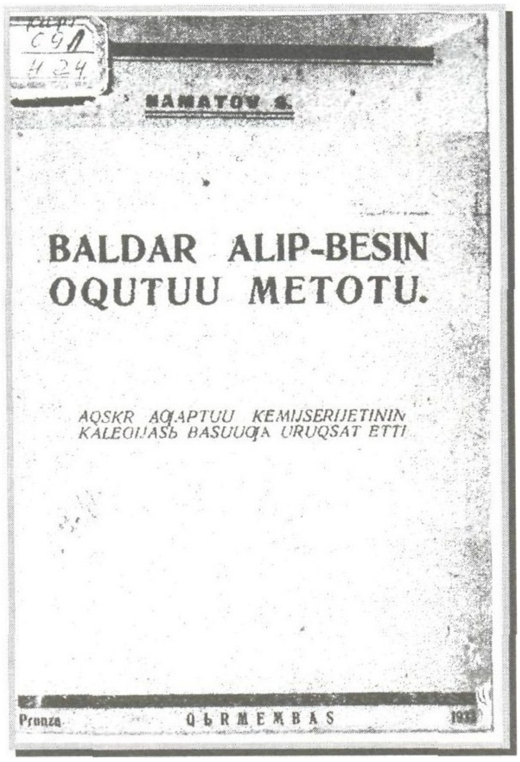

Обложка пособия по методике преподавания С.Наматова «Метод преподавания детского букваря», изданного в латинской графике в г.Фрунзе (Прунза, 1932).

Т.М. Сияев педагогика илиминин доктору, профессор

ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНЫН МАЗМУНДУК ӨЗГӨРҮШҮ

Педагогика илиминин эң негизги маселелеринин бири - орто билим мазмунун аныктоо болуп саналат. Анткени орто билим берүү бул - жалпы билим берүүнүн негизи жана мүнөзү боюнча коомдун бардык мүчөлөрүнө арналат. Салттуу педагогикада мектептин билим берүү функциясына басым кою менен билим мазмунун аныкталган билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн системалык жыйындысын жана ошондой эле окуу ишмердүүлүгүнүн негизинде жетишкен таануунун белгиленген деңгээли катары каралат. Бул багыттан алганда билим ар бир инсандын коомдук чөйрөгө аралашуусунун - социалдашуусунун зарылчылыгы катары кабыл алынат. Демек, коомдун инсандарга карата койгон талаптарынан улам билим мазмунунун маңызы жана мазмуну аныкталат. Адатта билим мазмунун көрсөтүлгөн багытта аныкталышы билимдик-багытталган мазмунду берет. Билим мазмунун мындай аныкталышында билим - коомдун өнүгүүсүндө тарыхый тажрыйбасынын улам топтолгон адамзатынын руханий байлыгы катары каралат. Чындыгында билим сөзсүз түрдө социалдык баалуулук, анткени билимдин аркасында гана коомдун ар бир мүчөсү коомдо өзүнүн ордун таба алат. Ошентип, билим мазмуну инсандын коомдогу жашоосундагы зарылчылыктардын системасы катары каралат. Бирок, бул учурда билим – абсолюттук баалуулукка айланып, инсандык өздүк касиеттери жалпыланып, анын өздүк өзгөчүлүгү - «жокко айланат». Натыйжада билим мазмуну «таптакыр катып калган» системага өтөт.

Акыркы мезгилдерде билим мазмунун аныктоодо жаңы аспектилер каралууда. Мисалы, И.Я. Лернер, М.Н. Скаткин жана башкалар билим мазмуну бул билим, билгичтик жана көндүмдүн адаптацияланган системасы катары баалашат. Билим мазмунун чыгармычлык ишмердүүлүктүн жана эмоционалдык-эрктүүлүктүн тажрыйбасы түзөт. Билим мазмунун өздөштүрүү инсандын ар тараптан өнүгүүсүнө шарт түзөт жана ар бир инсандын коомдун материалдык жана байлыгын сактаганга жана аны андан ары өркүндөтүүгө негиз болот.

В.С. Леднев болсо билим мазмунун инсандын касиетинин жана сапатынын прогрессивдүү багытта өзгөрүү процессинин өзөгү катары карайт. Билим мазмунун өздөштүрүү атайын уюштурулган, өзгөчө ишмердүүлүктү талап кылат. Бул багытта

тажрыйбага ээ болуу, тарбиялануу жана өнүгүүч - үлүк процессинин биримдиги билим мазмуну менен орун алат деп эсептелинет.

Ал эми Б.М. Бим-Бад, А.В. Петровский жана башка педагогдор билим мазмунун окуу процессинин максатына жана тиешелүү процессуалдык аспектилерге ылайык жалпы социалдык жана маданий тажрыйбанын аныкталган бөлүгү катары кабыл алышат. Маданият бул - адамзатынын ми□деген жылдары өнүгүүсүндөгү топтолгон тажрыйба. Ал окуу процессинде муундан–муунга өтөт жана өздөштүрүлөт. Маданият өзүн коомдо алып жүрүү, пикир алмашуу, ойлонуу жана практикалык ишмердүүлүгүнүн деңгээлин аныктайт.

Натыйжада инсанга багытталган билим мазмуну адамдын өздүк өзгөчөлүгүн өнүктүрүүгө (ден-соолугу, жөндөмү, сезимдүүлүгү жана башкалар), анын социалдык мүнөздөмөлөрүн калыптоого (гражданин болуу, үй-бүлө күтүү, эмгектенүү жана башкалар) жана адамдын маданияттын субьектиси болууга (ички эркиндүүлүк, гумандуулук, чыгармачылык жана башкалар)багытталат.

Орто билим мазмунун аныктоо атайын принциптердин жана критерийлердин негизинде жүргүзүлөт. В.С. Леднев билим мазмунун аныктоонун төрт принцибин иштеп чыккан:

- *билим мазмунун базистик компоненттеринин кош мааниге ээ болуу принциби.* Анткени бардык педагогикалык аракеттенүүдө билим мазмунунун бардык компоненти мааниге ээ болуп, инсандын өздүк тажрыйбасы топтолот жана аны менен бирге психикалык механизмдери калыптанат (таануу процесси). Ошол эле учурда бир эле убакытта билим мазмунун аныкталган бир компонентин ишке ашыруу процессии орун алат. Мисалы, бардык предметтерде эле окуучунун сүйлөө тажрыйбасы топтолот, ошол эле учурда тил предметтеринде атайын сүйлөө боюнча окуу процесси орун алат.
- *билим мазмунун дифференциялоо жана интеграциялоо принциби.* Окуу процессинде окуу предметтери сөзсүз түрдө өзгөчөлүнгүн бөлүктөр боюнча ишке ашат. Мисалы, биология предметинде: ботаника, зоология, анатомия жана башка бөлүктөр. Ошол эле учурда кайсы бир билим мазмуну ар түрдүү предметтердин интеграциялоо менен ишке ашат. Мисалы, заттын түзүлүшү физика, химия, биология предметтеринде каралат.
- *билим мазмунун функционалдык бүтүндүгүнүн принциби.* Педагогикалык система бардык эле система сыяктуу түзүүчөлүрдүн бир бүтүндүгүгү орун алганда гана эффективдүү жыйынтык берет. Башкача айтканда, билим мазмунан тигил же бул түзүүчүнү алып таштоо билимдин практикалык маанисин төмөндөтөт. Мисалы, окуу планынан политехникалык түзүүчүлөрдү азайтуу теориялык билимдин практикалык маанисин төмөндөтөт, тескеричинде, гуманитардык түзүүчүлөрдү азайтуу технократиялык ойлонууга алып келет.
- *билим мазмунун баскычтарынын улануучулук принциби.* Орто билим системасындагы башталгыч билим, орто билим, толук орто билим жана жогорку билим улам бири-бирин толуктап негиз болуп турат.

Орто билим мазмунун аныктоо сөзсүз түрдө аныкталган тандоо критерийлердин негизинде жүргүзөт. Ал критерийлерди Россия окумуштуусу В.В. Краевский иштеп чыккан:

1. *Билим мазмунун бардык түзүлүштүк элементери менен баскычтары коомдун, илимдин, маданияттын жана инсандын өнүгүүсүнө дал келүү принциби.* Бул принципке ылайык билим мазмуна традициалдуу билим, билгичтик жана көндөмдөрдүн жыйындысы менен бирге эле коомдук социумдун ар мүчөсүнө илимдин өнүгүүсүнүн, маданияттын жаңы көрүнүштөрү камтылуусу зарыл болуп саналат.
2. *Окуу процессинин мазмундук жана процессуалдык жактарынын биримдүүлүгүнүн принциби.* Билим мазмуну реалдуу педагогикалык шарттарга ылайыктуу болуп, окутуу процессинин технологиясына шайкеш келиши зарыл.
3. *Билим мазмунун түзүлүштүк биримдүүлүк принциби.* Билим мазмуну аныктаган теориялык материалдар, нормативдик документтер, педагогикалык ишмердүүлүк жана окуучунун мүмкүнчүлүктөрү бири-бирине шайкеш келиши зарыл.
4. *Билим мазмунун гуманитаризациялоо принциби.* Билим мазмунунун ар бир окуучунун жалпы адамзаты топтогон маданиятты жогорку деңгээлдеги чыгармачылык менен өздөштүрүүгө шарт түзүлүшү зарыл.
5. *Билим мазмунун фундаменталдуулук принциби.* Гуманитардык жана табият таануу илимдеринин айкалышып, окуу предметтеринин ортосундагы байланышын түзүп, окуу-таануу ишмердүүлүгү менен практикалык ишмердүүлүк бири-бирине байланышы зарыл.

Билим мазмуну эң биринчи ирэт коомдун өнүгүсүүнө жараша адекваттуу түрдө өзгөрүп турушу зарыл. Орто билим берүү системасы коомдун ар бир мүчөсүнө багытталгандыктан, анын мазмуну коомдук талапка жооп берип, мектеп бүтүрүүчүлөрү аныкталган квалификациялык мүнөзгө ээ болушу зарыл. Бул багытта Россия окумуштуусу В.С. Леднев XX кылымда жана XX1 кылымдын башында коомдун орто билимге ээ болгон ар бир мүчөсүнүн квалификациялык мүнөздөсү төмөндүгүдөй мазмунда өзгөрөт деп эсептейт.

XX кылымдын башы

билим	билгичтик	көндүм

XX кылымдын ортосу

билим	билгичтик	көндүм	чыгармачылык

XX кылымдын аягы

билим	билгичтик	көндүм	чыгармачылык

XXI кылымдын башы

билим	билгичтик	көндүм	чыгармачылык

С.К.Калдыбаев, п.и.к., доцент, НМУ

НАРЫН РЕГИОНУНДАГЫ ОРТО ПРОФЕССИОНАЛДЫК ОКУУ ЖАЙЛАРЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Нарын облусунун эрте□ки келечеги билим берүү системасын өнүктүрүү, жаш муундарды экономикалык-социалдык жаңы кырдаалга шайкеш тарбиялоо маселелери түздөн түз байланышкан. Анткени республикабыздын борборунан таалим-тарбия алган адистер көпчүлүк учурда облустун өнүгүүсүнө салым кошуу максатында келип иштеп беришпейт. Облустун мамлекеттик жана социалдык структураларында эмгектенген адистердин басымдуу көпчүлүгү жергиликтүү жогорку жана орто профессионалдык окуу жайларын аяктаганын статистикалык маалымат тастыктап турат. Демек, облустун мекемелерин профессионал адистер менен камсыз кылууда окуу жайларынын ролу жогору экендигин баамдоого болот.

Андыктан облустун билим берүү системасын өнүктүрүү, аны дүйнөлүк билим берүү системасы менен айкалыштыруу, эл аралык масштабда талкууланып жана кабыл алынып жаткан жаңылануулары облусубуздун билим берүү жаатында кеңири пайдалануу азыркы күндүн актуалдуу маселелерине айланып олтурат.

Биздин бул докладыбызда козгой турган маселебиз – бул Нарын облусундагы орто профессионалдык окуу жайларындагы окуу-тарбиялык процесстин жана сапаттуу билим берүүдөгү азыркы абалы жана келечекте жүзөгө ашыруучу алардын иш аракеттери тууралуу болмокчу. Анткени орто профессионалдык окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрүнүн облустун ишканаларында иштөөгө толук мүмкүнчүлүктөрү бар.

Облуста бүгүн төрт орто профессионалдык окуу жайлары аракеттенишет. Алардын билим берүү жаатындагы азыркы абалы жана келечеги тууралуу маалыматтарды талдоодо төмөнкүдөй мүнөздөмөлөргө токтолгонубуз туура болмокчу:

1. Орто профессионалдык окуу жайлары тууралуу жалпы маалымат.
2. Окуу процессинин уюштурулушунун өзгөчөлүктөрү (методика, окуучулардын өз алдынча билим алуулары).
3. Мугалимдердин профессионалдык деңгээли, квалификациясын жогорулатуусу.
4. Окуу материалдык базасы, студенттердин практикасын уюштуруусу.
5. Бүтүрүүчүлөрдүн жумуш менен камсыз болуусу, окуусун андан ары улантуу мүмкүнчүлүктөрү.

Ушул мүнөздөмөлөргө кеңири токтоло кетели.

1. Нарын облусунун орто профессионалдык окуу жайлары тууралуу маалымат төмөндөгү таблицада берилген

А талышы	үзүлгөн жылы	Мугалимдерди		
		Ж АЛПЫ	ЖОГ КАТ	-КАТ
На рын педагогика лык окуу жайы	939- ж	3 8	17	
Н арын медицинал ык колледжи	945- ж	2 6	13	
Н арын агрардык-экономика лык колледжи	009- ж	2 4	14	
Н арын юридикал ык колледжи	007- ж	2 2	12	
Бардыгы:		1 10	56	3

Таблицада көрүнүп тургандай, орто профессионалдык окуу жайларында 110 мугалим эмгектенип, анын ичинен 56 мугалими (51%) жогорку категориядагы мугалимдер. Бул окуу жайларда билим алып жаткан окуучулардын ичинен (бардыгы 1394 окуучу) 671 и бюджеттик формада окушат. Бул көрсөткүч, мамлекет тарабынан орто профессионалдык окуу жайларына болгон колдоо деп эсептөөгө болот.

2. Дээрлик бардык орто окуу жайларында окутуу процесси традициялык мүнөзгө ээ. Өзгөчө баса белгилей кетүүчү нерсе, мугалимдер өтүлгөн окуу материалын окуучулардан кайталап айтып берүүсүн, же окуу материалынын чегинде гана окуучулардын практикалык көнүгүүлөрдү аткаруусун талап кылат. Мындай абал көбүнчө коомдук-гуманитардык, табигый предметтердин мугалимдеринин сабактарын талдоодо байкалды. Бирок, Нарын медициналык колледжинде

медициналык (анатомия, фармакология, терапия, хирургия ж.б.) предметтеринин окулушу кескин айырмалана тургандыгын байкоого болот. Бул предметтерди өздөштүрүүдө теориялык билимдерди практикада колдонулушуна өзгөчө көңүл бурулат. Азыркы талапка ылайык жабдылган лабораторияларда, тренажердук кабинеттерде окуучулар подгруппаларга бөлүнүшүп (8 же 12 окуучудан турган бир подгруппа) 6 сааттык практикалык иштерде медициналык процедураларды жасоого үйрөнүшөт. Ушул сыяктуу жаңы ыкмалардын кай бир, кай бир элементтери Нарын педагогикалык колледжинде дагы практикаланып жаткандыгы белгилүү болду. Окуу жайына шаардык мектептин башталгыч классынын мугалими окуучулары менен кошо чакырылып, ал мугалим кадимки сабагын өтөт. Бул сабакка колледждин окуучулары жана мугалимдери катышышат. Сабак бүткөндөн кийин толук уюштурулуп, колледждин окуучулары тарабынан ой-пикирлер айтылат. Бул ыкма колледждин окуучуларынын мугалимдик кесипке болгон даярдыгын, кызыгуусун арттырат. Сабакка катышып, өз ойлорун айткан окуучулардын педагогикалык практика учурунда жакшы ийгиликтерге жетишкендиктери тууралуу колледждин директору К.Султаналиев баса белилеп өттү.

3. Мугалимдердин кесиптик билимдерин жогорулатуу маселеси абдан курч абалда экендигин белгилей кетүү керек. Бардык орто профессионалдык окуу жайларынын ичинен 27 гана мугалим (24%) акыркы үч жылда кесиптик билимдерин жогорулатуу курстарынан өтүп келишкен. Бул маселе боюнча окуу жайларынын жетекчилери менен аңгемелешүүдө максаттуу түрдөгү пландаштырылган системанын жоктугу белгилүү болду. Нарын медициналык колледжинде жана Нарын педагогикалык колледжинде мугалимдердин кесиптик билимдерин жогорулатуунун айрым бир элементтери ишке ашырылат. Медициналык колледждин мугалимдери Бишкектеги медициналык адистердин билимдерин жогорулатуу жана кайра даярдоо институтунан, педагогикалык колледждин мугалимдери И.Арабаев атындагы мамлекеттик университетинин курстан өтүп турушат. Ал эми агрардык-экономикалык колледждин мугалимдери Нарын мамлекеттик университетинин алдындагы мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу борборунан курстан өтүшөт. Нарын юридикалык колледжи түзүлгөндөн бери бир дагы мугалим кесиптик билимин жогорулаткан эмес.

4. Окуу материалдык база бардык орто окуу жайларында жетишерлик деңгээлде десек болот. Окуу проессине ылайыкталган лабораториялар, методикалык кабинеттер жетиштүү деңгээлде жабдылган. Бардык окуу жайларынын компьютердик класстары бар. Класстар информатика сабагын өтүүдө тиешелүү кызматын аткара алат. Бирок жаңы муундагы компьютерлер менен толуктап туруу маселеси ачык бойдон. Компьютердик класстар интернет түйүнүнө кошулган эмес.

Окуу жайларынын окуучулары өз багыттарына жараша педагогикалык жана өндүрүштүк практикадан өтүп турушат. Нарын медициналык колледжи Нарын облустук бириктирилген ооруканасы, райондук ооруканалар менен келишим түзгөн. Педагогикалык колледждин окуучулары Нарын шаарынын мектептеринен, агрардык-экономикалык колледждин окуучулары Нарын райондук соцфонддон, облустук телекомдон, Нарын финансылык инспекциясынан практикадан өтүшөт. Нарын юридикалык колледжинин окуучулары облусттук ички иштер башкармалыгынан, шаардык жана райондук прокуратурадан, соттордон практикадан өтүшөт.

5. Окуу жайынын бүтүрүүчүлөрүнүн жумуш менен камсыз болушу, алардын жогорку окуу жайларына өтүп, окууларын улантышы бул окуу жайларынын престиждүү экендигинен кабар берет. Бүтүрүүчүлөрдүн орто эсеп менен 40% ке жакыны жумуш менен камсыз болушуп, 20% ке жакыны окууларын жогорку окуу жайларында улантышат. Кай бир окуу жайларын мындай көрсөткүч жогору. Маселен, Нарын медициналык колледжинин 70% ке жакыны жылына облустук жана райондук оорканаларда жана ар кандай медициналык мекемелерде ишке орношушса, Нарын юридикалык колледжинин бүтүрүүчүлөрүнүн дээрлик көпчүлүгү (75% ке жакыны) Кыргыз мамлекеттик юридикалык академиясында, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде окууларын улантышат.

6. 2009-2010-окуу жылынан тартып орто профессионалдык окуу жайларынын ишмердүүлүктөрүн арттыруу жагдайына министрлик тарабынан өзгөчө көңүл бурула баштады. 2009-жылдын сентябрь айында министрлик тарабынан республикалык деңгээлде семинар уюштурулуп, окуу-тарбия процессин жакшыртуу багытында актуалдуу маселелер көтөрүлдү. Орто окуу жайларында окутуунун жаңы технологиясын пайдалануу профессионалдык билим берүүнүн негиздүү шарттарынын бири экендиги белгиленип, окутуунун модулдук-рейтингдик системасына өтүү боюнча сунуштар берилди.

Бул сунуштарды жүзөгө ашыруу багытында Нарын регионунун орто профессионалдык окуу жайлары тиешелүү уюштуруучулук иш чараларды көрүүдө. Нарын медициналык колледжинде окуучулардын билим сапатын баалоо боюнча эксперт аттуу кызмат уюштурулуп (Турдуналиева Р.С.), колледждин окуучуларынын билим сапатына көзөмөл кылуу иштери жолго коюла баштады. Эксперт тарабынан окуучулардын билимин текшерүүгө карата тесттик тапшырмалар, контролдук иштер жана оозеки сурамжылоого карата тапшырмалар түзүлүп, окуу процессинде окуучулардын билимдери текшерилет. Жыйынтыгы талданып,

колледждин педагогикалык советинде жарыяланат. Мында ар бир окуучунун жетишкендиктери менен катар кемчиликтер, аларды жоюу боюнча мугалим эмнелерге көңүл буруусу керектиги тууралуу сунуштар айтылат. Бул тажрыйба педагогикалык колледждин жетекчилиги тарабынан дагы колдоого алынды. Окуучулардын билимдерине көзөмөл (мониторинг) кылуу келечекте жакшы натыйжа бере тургандыгы шексиз.

Мындан тышкары, орто профессионалдык окуу жайларынын жетекчилиги, коллективи окутуунун жаңы, интерактивдүү методдорун үйрөнүүгө ынтызар экендиги маалым болду. Мындай методдорду үйрөнүү жана колдонуу окуучуларга сапаттуу билим берүүгө эффективдүү жардам бере аларын мугалимдер түшүнө башташты. Жакында Нарын медициналык колледжинин жана Нарын педагогикалык колледжинин мугалимдери Нарын мамлекеттик университетинин алдындагы профессионалдык өнүгүү борборунан (директору Шерматова И.К.) интерактивдүү метод боюнча курстан өтүштү. Мындан тышкары, окуучулардын өз алдынча билим алуусу, өз алдынча иштерди аткаруусу дагы мугалимдерди түйшөлтүп турган чагы, анткени окуучулардын өтүлгөн теманы кайталап айтып берүүсү жетишсиз. Окуучу өздөштүргөн материалын практикада колдоно алууга багытталган өз алдынча иштер берилиши керек. Ан үчүн мугалим өз алдынча тапшырмаларды кандайча даярдоосу керек, мына ушул маселе дагы абдан актуалдуу экендигин турмуш көрсөтүп турат. Ошол себептен орто профессионалдык окуу жайларынын мугалимдери ушул багытта дагы билимдерин өркүндөтүүсү керек экендиги анык. Бул багытта Нарын мамлекеттик университетинин алдындагы профессионалдык өнүгүү борборунда бир кыйла алгылыктуу тажрыйбалар топтолгон.

А.К.Тешебаев , аспирант Бат.ГУ

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ БУДУЩЕГО ЗАЩИТНИКА ШКОЛЫ ОТЕЧЕСТВА В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ

В статье рассмотрены вопросы воспитания толерантности как поведенческой культуры. Приведены обүективные факторы, актуализирующие социально-педагогическую необходимость целенаправленного и педагогически управляемого военно-патриотического воспитания учащихся.

Стратегическая цель нашего государства состоит в том, чтобы Кыргызстан развивался по пути демократического, правового и светского государства. Формирование такого государства во многом зависит от его внутренней стабильности и внешней защищенности. Именно поэтому в статье 24 Конституции КР указано, что «защита Отечества - священный долг его граждан» (Вестник администрации Президента Кыргызской республики. – 2007, стр. 31.).

Между тем проблемы патриотического воспитания не всегда находят адекватное решение в учебно-воспитательном процессе образовательных учреждений, что вызывает озабоченность среди широких слоев населения и обуславливают актуальность научно-педагогических поисков в этом направлении. Это значит, что современная ситуация отнюдь не умаляет фактическую значимость и необходимость воспитания молодежи в духе верности своему народу и защиты государства.

К числу обүективных факторов, актуализирующих социально-педагогическую необходимость целенаправленного и педагогически управляемого военно-патриотического воспитания учащихся, на современном этапе относятся:

- в силу искаженно понимаемого демократии, устойчивое падение сознательной дисциплины в обществе (в том числе, в армии), между тем без твердой дисциплины невозможно достичь эффективность военно-патриотического воспитания;
- заметное ослабление связи и шефской работы воинских частей, военных учебных заведений со школами, и как результат резкое сокращение воспитывающего влияния, материально и другой помощи со стороны армии учителям, в решении задач военно-патриотического воспитания;
- необоснованное искажение героического прошлого советского народа средствами массовой информации отдельных стран и возвеличивание их вклада во второй мировой войне;
- недостаточность книг, фильмов, спектаклей, где бы с учетом молодежной романтики обүективно раскрывались позитивные моменты армейской жизни;
- отсутствие мужчин абсолютное преобладание женщин в педагогических коллективах школ, также обүективно затрудняет работу по военно-патриотическому воспитанию;
- отсутствие целенаправленной подготовки педагогических кадров к осуществлению военно-патриотического воспитания среди молодежи;
- сюда же относятся преобладание вербальных форм и методов воспитательной работы в формировании будущих защитников Отечества.

Здесь отмечены наиболее общие и лежащие на поверхности негативные факторы, которые отрицательно сказываются на решении задач военно-патриотического воспитания.

Следует отметить, что проблемы патриотического воспитания осложнились после распада СССР, которая была родиной миллионов людей, представляющих собой 15 союзных республик, которых обүединяла общая территория, экономика, идеология и культура. Суверенизация бывших советских республик наряду с предоставлением независимости, обострила проблемы военно-патриотического воспитания. В связи с этим цель, задачи и содержание патриотического воспитания стали наиболее осязаемыми и конкретными, так как, этого требует современная ситуация. Наибольшую актуальность, данная проблема приобретает в условиях стран, которые граничат со многими государствами. Несмотря на миролюбивую политику, Кыргызстан также нуждается в своих защитниках, которые по первому зову страны вышли бы на защиту своего Отечества.

Изучение научно-педагогической литературы по патриотическому воспитанию показывает, что данная проблема всегда находится в поле зрения многих ученых и рассматривается как один из важнейших задач любой образовательной системы. Патриотизм рассматривается также как один из главных факторов обеспечения безопасности государства, как главный атрибут духовной консолидации общества. Как социально-политический феномен он проявляется на всех этапах человеческой цивилизации. Однако патриотизм особенно обостряется в период опасности над Родиной. Свидетельством тому служит пример кыргызских солдат во время Баткенских событий в 2001 году. В философском словаре дано следующее определение этого понятия: «Патриотизм (греч. - отчество) нравственный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого является любовь к отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защищать интересы Родины». Из этого определения становится ясно, патриотизм проявляется конституционный долг и нравственный принцип, распространяющийся на отношения человека к своей Родине. Одновременно – это чувство любви к Родине, которая олицетворяется с чувством любви к родителям и наиболее остро ощущается в дали от Родины.

Следует отметить, проблемы воспитание патриотизма в последние годы значительно усложнились. Это связано с отрицанием старых идеалов, отсутствием новых, усилением узко собственнической психологии среди масс и игнорированием общественно-значимых ценностей в жизни общества. В некотором смысле к патриотическому воспитанию стали относиться как пережитку прошлого. В результате мы стали свидетелями массового отказа молодежи от военной службы и учащения таких негативных явлений как алкоголизм, наркомания, хулиганство, рост преступности среди несовершеннолетних и т.д. И все это происходит на забвения патриотизм как нравственного принципа. В итоге это приводит к возникновению противоречия между потребностями общества в социально активных, обладающих развитыми патриотическими, нравственными, духовными и физическими качествами будущих граждан, готовых исполнить свой конституционный долг как защитников отечества и фактически низким уровнем патриотизма у преобладающего большинства молодого поколения.

В решении данной проблемы необходимо исходить из геополитических реалий Кыргызстана, который рассматривается как предмет геополитического равновесия, где пересекаются интересы мировых держав, такие как США И Россия, Китай. Это находит отражение в размещении на территории Кыргызстана военных баз США и России. Следовательно, одной из стратегических задач сохранения национальной безопасности Кыргызской Республики является подготовка молодого поколения к защите обүектов и субүектов безопасности Кыргызстана. К числу основных обүектов безопасности относятся: государство, его конституционный строй, суверенитет и территориальная целостность; материальные и духовные ценности общества; личность – ее права и свобода. Следовательно, обеспечение надежной обороны Отечества остается одной из важнейших задач граждан Кыргызской республики и в своем содержании органически включают в себя военно-патриотическое воспитание будущих защитников Родины.

Известно, что патриотизм как социально-политический и нравственный феномен проявляется на всех этапах человеческой цивилизации. Говоря об этих аспектах патриотизма, мы делаем акцент на его общественное и нравственное значение, характеризующегося отношением людей к своей стране, которое проявляется в определенном образе действий и сложном комплексе чувств, относительно Родины. Такой патриотизм, как стержневое качество проявляется в активной жизненной позиции личности, в гражданской зрелости, знающего и уважающего законы, историю, культуру, традиции, язык своего народа и других, совместно проживающих наций и народностей. Это также готовность выполнить свой конституционный долг и встать (если потребуется) на защиту своего Отечества.

Готовность подрастающего поколения к защите своего Отечества, обеспечивается **военно-патриотическим воспитанием.** Данное направление воспитательной работы наряду формированием совокупности представлений, взглядов, убеждений об отечестве, призван обеспечить начальный этап военной подготовки и формирование военно-прикладных умений и навыков, необходимых для защитников Родины.

В этой связи важно, как нам кажется, выделить следующие показатели проявления патриотизма, характерные для старшеклассников:
- активная жизненная позиция;
- нравственное поведение, поступки (например, забота о близких, друзьях, ветеранах) ;
- соблюдение правовых норм, долга и ответственности, как граждан;
- мировоззрение, взгляды, рассуждения относительно Отечества;
- желание юношей служить в армии и получит военное образование;
- знание своих корней, гордость за страну, за ее достижения в различных областях экономики и культуры;
- проявление интереса к общественной жизни;
- осознанное выполнение своих повседневных обязанностей, как членов общества и др.

В процессе целенаправленного патриотического воспитания и подготовки юношей к службе в армии в современных условиях, мы должны исходить из указанных критериев, так как они отражают как повседневные обязанности членов общества, так и высокий гражданский долг личности. Ибо, готовить юношу к службе в армии – значит воспитывать в психологическом плане убежденную, нравственно зрелую и стойкую личность гражданина, способного во время трудных испытаний взять на себя ответственность за судьбу своего народа.

Задачи морально – психологической подготовки учащихся к защите Родины пронизывают все компоненты учебно-воспитательного процесса. Формирование моральных и психологических качеств у будущего защитника Отечества осуществляется в системе урочной и внеклассной работы, которая играет значительную роль в воспитании патриотических представлений и ценностей и позволяет вырабатывать патриотические убеждения учащихся.

В развитии эмоционально-волевой сферы и воспитании патриотических представлений учащихся существенная роль принадлежит предметам гуманитарных наук. Анализируя содержание предметов гуманитарного цикла для старших классов средней общеобразовательной школы, мы пришли к выводу, о том, что эти предметы задачи **военно-патриотического воспитания** могут выполнять лишь в том случае, если их содержание будет включать подлинные исторические факты, документы, оценки, свободные от шаблона и догм. При этом учитель будут творчески подходить к планированию и проведению уроков, и обеспечивать высокую мотивацию к изучению истории родного края, его традиций, культуры через изучение родного языка.

В решении задач патриотического воспитания и повышения его эффективности необходимо полнее и шире опираться на межпредметную связь, которое позволит интегрировать общеобразовательные задачи с прикладными знаниям и умениями.

Важнейшим фактором формирования патриотизма как важного качества будущего защитника Отечества является деятельность учащихся, осуществляемая в различных формах внеклассной работы: военно-патриотической, военно-спортивной, физкультурно-оздоровительной, спортивной, краеведческой и др.

6. В старшем школьном возрасте идет важный процесс самоопределения и самоутверждения личности, интенсивное становление мировоззрения, в том числе нравственного, выбор своей жизненной позиции, в частности патриотической, ориентация в мире общественно значимых ценностей. Поиск своего нравственного идеала, значительный рост юношеский рефлексии . Поэтому это оптимальный возрастной период по формированию рассматриваемых нами качеств у будущих защитников Отечества.

Эффективность вышеперечисленных видов деятельности в деле патриотического воспитания обеспечивается соблюдением основных педагогических условий:
- постановка перед учениками ясных, понятных и социально-ценных задач, принятых большинством учащихся;
- разработка комплексной программы военно-патриотического воспитания, с участием классных руководителей, учителей истории, литературы, физкультуры, НВП, администрации школы и родителей;
- акцентуация внимания педагогов на ценностных ориентациях учащихся (правильное понимание основных понятий, связанных с патриотизмом: Родина, защита Отечества, долг, честь, мужество, знание государственной символики и государственного языка);
- владение необходимыми знаниями начальной военной подготовки;
- включение учащихся в разнообразные виды внеклассной деятельности, направленных на пользу общества (подготовка мероприятий к знаменательным датам республики, чествование ветеранов, туристско-краеведческая работа, военно-спортивные игры, смотры, взаимодействие с воинскими подшефными подразделениями, военкоматами, выполнение ежедневных обязанностей и др.).

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, о том, что воспитание будущих граждан как защитников Родины представляет собой целенаправленную педагогическую деятельность, охватывающая в своем содержании формирование патриотических представлений и выполнение нравственно-правовых обязанностей. Осуществление такого воспитания требует целенаправленной опоры на содержания гуманитарных предметов и организации социально направленной внеклассной деятельности начинающего на благо окружения, а далее на благо Отчизны.

Литература:
1. Конституция Кыргызской Республики (в ред. 21.10. 2007).- Вестник администрации Президента Кыргызской республики.- Б.: 2007. № 157.- с. 31.
2.Особенности военно-патриотического воспитания школьников. - Б.: Мектеп, 2005.

Н. А. Асипова,
д.пед.наук, профессор

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Стремительное развитие мира, отличающееся культурным многообразием, противоречивостью и, вместе с тем, взаимозависимостью социальных процессов и явлений обусловливает чрезвычайную актуальность проблемы воспитания толерантности. Современная социокультурная ситуация определила насущную необходимость в формировании толерантности как нормы проявления гуманности в человеческих отношениях, и как осознанного ориентира в построении взаимоотношений в поликультурном мире. В конечном счете, речь идет о признании толерантности как социально и личностно значимой ценности. Это обусловлено тем, что в сегодняшнем обществе особенно востребованы личности, способные проявить готовность к пониманию и сотрудничеству, терпимость к инакомыслию, осознанию уникальности единства и многообразия культур. Все это не может оставаться без внимания человековедческих наук, в особенности в педагогике, социальная сущность которой состоит в подготовке молодого поколения к жизнедеятельности в широком социокультурном пространстве. Следовательно, воспитание личности, обладающей толерантностью, является одной из важнейших социально – педагогических проблем.

В психолого-педагогических исследованиях ученые акцентируют свое внимание на отдельных аспектах нетерпимого поведения людей в обществе. В частности, отмечаются проявления агрессивности, конфликтности и ситуативности и др. в межличностных отношениях.

Между тем, в числе приоритетов национальной образовательной политики Республики Кыргызстана отражены задачи формирования человека нового типа – нравственного зрелого, с высокой мировоззренческой культурой, позитивным восприятием окружающего мира, готового к активной созидательной деятельности в современной поликультурной и многонациональной среде. Решение указанных задач требует новых подходов к определению содержания нового содержания образования и организации образовательного процесса. Наиболее адекватной для решения проблем подготовки молодого поколения к социальному взаимодействию в глобализированном мире и поликультурной среде является культурологический подход. Согласно данному подходу любой человек воспринимается как носитель определенной культуры и обусловленной ею ментальности. Это связано решением проблем воспитания и развития человека, обладающего не только комплексом знаний, умений и навыков, но и обладающего коммуникативными способностями общения в многонациональной среде. Это также важно для сотрудничества, где требуется терпимость к инакомыслию, в значительной степени активизирует процесс социализации личности и способствует бесконфликтному взаимодействию с окружающими.

Понимание толерантности как общечеловеческой ценностной категории, определяющей характер бесконфликтных отношений, как фактор , стабилизирующий различного рода связи в социуме, было во многом подготовлено исследователями социальных философов. В эпоху античности проблема толерантности, как таковой еще не ставилась, но в трудах Аристотеля, Гераклита, Сенеки, можно проследить ее мотивы.

В педагогике еще XYII веке великий чешский педагог Я.А. Коменский, выдвигая задачи формирования «кардинальных нравственных добродетелей», в их числе обозначил воспитание уважение к представителям разных народов.

Воспитание толерантности как поведенческой культуры должно начинаться с самого раннего возраста. Но особое внимание к его организации должно уделяться в юношеском возрасте, в период, когда формируется взрослость, когда сознание нацелено на личностные реформы, когда осваиваются различные социальные роли. Это одновременно связано, с тем, что юношеский возраст является периодом выхода в широкую социальную среду. Все это говорит, о том, что назрела необходимость теоретического исследования не только генезиса становления толерантности как педагогической проблемы, но и поиска практических путей ее решения. Успешность вхождения в социум (социальная компетентность) старшеклассников зависит от умения выстраивать отношения с окружающими (коммуникативная компетентность). Современный школьник, особенно выпускник, нуждается в подготовке к сложным (непривычным для старшего поколения) лабиринтам общения в современном мире. В

обществе востребованы личности, умеющие грамотно и конструктивно вести диалог, интегрировать свое «Я» в зависимости от ситуации общения.

Толерантность понимается как чувство терпимости, согласия и доверия, уважения к мнению других людей. Основным показателем, определяющим наличие данного качества, мы определили позитивное поведение личности, направленное на личность другого, на выстраивание конструктивных отношений. Одновременно толерантность общения – это качественная характеристика общения, для которой свойственно психологическая установка на восприятие окружающих, какими они есть, направленность на культурный диалог, терпимое (бесконфликтное) поведение, нацеленное на взаимопонимание и сотрудничество.

В качестве обүекта воздействия нами определен старший школьный возраст, так как это с период совпадает с взрослением и вхождением в широкую социальную среду. Данный возраст характеризуется осознанием целостной картины мира, своего места в этом меняющемся мире, существенными изменениями в психике и поведении личности. В этом возрасте начинает приобретаться социальный опыт, идет поиск ответов на сложные вопросы миропонимания, выстраиваются новые ракурсы взаимоотношений с окружающим миром. В значительной степени возрастает интерес к общению за рамками привычного социума, а потребность во взаимопонимании с окружающим миром заставляет старшеклассника впервые столкнуться с иными взглядам и позициями, отличными от собственной.

По мнению психологов и педагогов в этом возрасте особое значение для школьника приобретает его самооценка, которая является существенным компонентом развития самосознания, стимулом к самопознанию (Т. Мисюрина, А.И. Донцова, Г.А. Касен). В этом возрасте, оценивая себя в контексте остальных, происходит интенсивное осознание и понимание своего «Я», что нравственной социализации личности. В юношеском возрасте закладывается основы дальнейшего социального поведения личности, в том числе: способность к эмпатии или конфликтность, позитивное или заведомо негативное отношение к партнеру по общению и т.д. Психологическими предпосылками этого является повышенный интерес к себе, к своему внутреннему миру, развитие рефлексии, стремление отстаивать свою точку зрению. Эти значимые личностные формирования происходят под влиянием взаимодействия с окружающими людьми в процессе совместной деятельности. Партнер по общению выступает главным параметром для сравнения собственного «Я». Через познание, сравнение и оценку своих сверстников, старшеклассник пытается определить и оценить собственное «Я» (Н.Д. Хмель, Г.К, Нургалиева).

Рассматриваемое нами толерантность как социальное явление может быть рассмотрено: как целостное проявление нравственных качеств личности; особое психологическое состояние, выражающееся в особом стиле общения, нацеленном на партнерство и сотрудничество; свойство личности, выражающееся на уровне сознания и поведения, где обнаруживаются эмоционально-ценностные и мотивационные характеристики личности. Толерантность в юношеском возрасте в межличностном общении выступает фундаментом любой терпимости в обществе и в наибольшей степени поддается целенаправленному формированию при обучении и социальном воспитании в старшем школьном возрасте. Понимаемое в таком контексте толерантность представляет собой сложный процесс, обүединяющий в своем начале единство сознания и поведения человека.

В педагогическом плане главным методологическим ориентиром является деятельностный подход, при котором каждая личность воспринимается, прежде всего, как участник деятельности и через взаимодействие с другими. Опора на методологию деятельностного подхода, позволяет нам проникнуться сущностью толерантности, которое предполагает готовность к сотрудничеству, адекватное восприятие окружающих, умение общаться с ними и бесконфликтное взаимодействие в поликультурной среде.

Исходя из этого можно определить, **толерантность общения старшеклассников это – интегративное личностное образование, выражающееся в готовности личности к сотрудничеству, приятию и уважению партнера, проявляемое на уровне позитивного (терпимого) поведения и в устойчивой эмоционально – нравственной культуре.**

Опираясь на общие закономерности и принципы, воспитания, а также на общие методы воздействия целостного педагогического процесса, наблюдения за ходом учебно-воспитательной деятельности учащихся, анализируя учебные программы по предметам общественно – гуманитарного цикла, мы пришли к выводу, что педагогический процесс школы обладает необходимыми условиями для формирования толерантности общения старшеклассников. Это позволяет нам рассматривать, целостный педагогический процесс **как толерантное образовательное пространство по формированию толерантного отношения между участниками педагогического процесса. Под толерантным образовательным пространством понимается обычная образовательная среда общеобразовательной школы, где господствуют психолого-педагогические законы и закономерности взаимопонимания, взаимоуважения и сотрудничества.**

Говоря о важности формирования в школьном социуме толерантного пространства,

мы в первую очередь подразумеваем наличие у самого учителя педагогической (профессионалной) толерантности, т.е. терпимого отношения ко всем без исключения учащимся. При этом основными показателями **педагогической толерантности вступают**: личностный подход к каждому ученику, готовность учителя встать на позицию другого, позитивность в оценочных суждениях, осуществление педагогической и психологической поддержки ученикам, родителям, коллегам, умение создавать ситуацию успеха для всех своих учеников. Личностные и профессиональные качества педагога, его собственное толерантное поведение – непременное условие в формирования толерантности у старшеклассников.

Все это говорит о том, что требования к образованности современных людей должна сочетаться высоким уровнем личностного и социального развития. Ибо в обществе высоко ценятся не только креативные, мобильные и успешные люди, но и психологическом плане коммуникабельные и толерантные личности. Сегодня это выглядит как социальный заказ государства, общества к образовательным учреждениям и семьям, растут дети.

Анализ психолого-педагогических источников (Н.Б. Крылова, Н.Н. Подобед и др.), а также изучение соицальной практики позволяет сделать некоторые выводы относительно цели и задач общеоразовательной школы по формированию толерантности старшеклассников.

Терпимость, сотрудничество, взаимопонимание являются ценными личностными качествами, которые составляют необходимые характеристики современного человека. Школа, как социальный институт должна чутко реагировать на потребности общества и призвана научить детей основам нравственных отношений, привить им культуру толерантного общения, формировать у них умения адаптироваться изменяющимся мире.

Толерантность общения как интегративное качество личности может быть эффективно сформирована в условиях целостного педагогического процесса, который представляет собой толерантное образовательное пространство по формированию искомого качества личности старшеклассника.

Целостный педагогический процесс школы располагает необходимыми условиями для формирования толерантности общения старшеклассников, так как представляет собой в пеадгогическом плане толерантное образовательное пространство.

Процесс формирования толерантности общения старшеклассников как личностного – значимого качества будет значительно продуктивнее, если учитель, как ключевое и координирующее звено обучения и воспитания, сам будет примером терпимости, уважительного отношения к коллегам и ученикам.

Необходимым условием формирования толерантности является определение и разработка специального содержания образования, форм и методов организации учебно-познавательной деятельности учеников. При этом следует широко применять интерактивные формы работы, проблемные уроки, семинары и тренинги, деловые и ролевые игры, дебаты, коллективные творческие дела, которые способствуют повышении. общей коммуникабельности учеников, учат их технике диалога, формирует у них готовность к постоянному саморазвитию;

Педагогически важным условием является максимальное приобщение старшеклассников к внешкольной деятельности, направленной на пользу общества, что позволяет расширить границы социальных контактов и способствует формированию позитивного настроя старшеклассников на окружающий мир.

Литература:

1.Толерантность в историческом аспекте. /Педагогические науки. 2002.
2. Психолого-педагогические аспекты формирования толерантности общения старшеклассников. – Б.: Мектеп, 2003.
3. Проблема воспитания толерантности общения старшеклассников.
Педагогические науки. 2007.

К.М. Төрөгелдиева И.Арабаев атындагыКМУнун профессордун милдетин аткаруучу.
Г.С Чокоева окутуучу.

МАТЕМАТИКА АДИСТИГИ БОЮНЧА БАКАЛАВРДЫ ДАЯРДОО СИСТЕМАСЫ

Кыргыз Республикасында билим берүүнү ишке ашыруу дүйнөлүк бирдиктүү билим берүү мейкиндигине кирүү максатында жүргүзүлүүдө. Бул мамлекеттик документтерди кесиптик билим берүүнүн системасында кылдаттык менен талдап жыйынтык чыгарууну талап кылат.
Математика мугалимин кесиптик методикалык даярдоодо анын педагогикалык ишмердүүлүгүн калыптандыруу дайыма э негизги актуалдуу проблема болуп саналат. Коомдун талабы боюнча билим берүүнү модернизациялоонун азыркы багыттарына ылайык келечектеги математика мугалимдерин кесиптик даярдоого негизги кө үл бурулууда.

Келечектеги математика мугалимдери эффективдүү иштеши үчүн кесиптик жактан даярдоо системасы керек экендиги аныкталган.

Билим берүүнү жалпы, атайын билим берүү жана кесиптик даярдык камтылган

системаларынан турган бүтүндүктү дидактикалык система катары карашкан.

Бардык билим берүү мекемелеринде билимдин мазмунун өзгөртүү жана өнүктүрүү, билимдин сапатын учурдун талабына ылайык жа□ылануу маселелери коюлууда.

Мында адистерди даярдоонун бакалавр системасы өзгөчө маанилүү орунду ээлейт. Бакалаврдык программа окуу планы боюнча:

1. Жалпы гуманитардык жана социалдык-экономикалык дисциплиналар;

2.Жалпы математикалык жана табыгый дисциплиналар;

3.Багыттын жалпы кесиптик дисциплиналары;

4. Атайын дисциплиналардан турат.

Мында билим берүүнүн илимий-методикалык жактан жабдуу системасы принципиалдуу түрдө жа□ылоону талап кылат.

Математика адистигине бакалаврды даярдоо системасы боюнча окуу процессин уюштуруу төмөнкү окуу методикалык жана регистрациялык документтер, материалдарды иштеп чыгуу жана ишке киргизүү менен коштолот.

Окуу методикалык:

- базалык окуу планы;
- жумушчу окуу планы;
- студенттердин жекече окуу планы;
- окутуучунун жекече планы;
- курс дисциплинасынын окуу программасы;
- силлабус

регистрациялык:

- утурумдук жетишүү баракчасы;
- баалоо баракча;

Баалоо баракчасына студенттердин кредит системасында белгиленген жана ал окуп жаткан окуу жайдын өзүнүн баалоо системасына жараша алган баалары жазылат.

Баалоо баракчасына курс боюнча тапшырмалар жана талаптардын аткарылышы, андан сырткары өздөштүрүлгөн кредиттердин саны, семестрдеги академиялык орточо жалпы баллы (GPA) коюлат. Баалоо баракчасына курстарга каттоонун өзгөрүүсү белгиленет.

ЖАБО (жалпы академиялык баалардын ортоломосу) - студенттин факультетке кирген күнүнөн баштап алган бааларынын орточо баалары эсептелет. Жалпы орточо академиялык баалар боюнча жогорку балл алган студенттер, тандоо курсуна кезексиз жазылуу укугуна ээ.

Силлабус-бул каралуучу предметтеги керектүү маалыматтарды, сабакка канча кредит болуусу, теориялык, практикалык сааттардын тактальшы, ар бир жарым жылдыкта канча саат өтүлөөрү, студенттин өз алдынча иштеринин темасы жана колдонуучу адабияттар камтыган документ болуп саналат.

Улуттук билим берүү системасы үчүн Болон процесси жогорку окуу жайларына техникалык жабдуу боюнча жа□ы келечекти, аларга дүйнөлүк маалыматты, ресурстардын ачыктыгына, негизинен студенттердин активдүү билим алуусу үчүн окутуунун жа□ы түрлөрүн, формаларын жана ыкмаларын колдонууга багыттайт.

Андыктан жогорку билим берүү системасына кредиттик системасын жаратуу маселелерине өзгөчө кө□үл бурууда. Учурда билим берүүнү өркүндөтүү максатына ылайык анын ичинде математика адистигинде окуган студенттердин жакшы ийгиликтерге башкача айтканда жакшы билим, билгичтик, көндүмдөргө ээ болушу үчүн аларга кредиттик система шартында окутуу менен, алардын сабакка болгон кызыгуусун арттырат. Кредиттик система учурунда, окутуучу менен студенттин ортосунда маектешүү, баарлашуу жүргүзүлөт. Студенттин чыгармачылыгы окутуучунун көрсөтмөсү аркылуу жүргүзүлөт. Ар бир студент өзүнүн мүмкүнчүлүгүн иш жүзүнө ашырууга шарт түзүлүп, пландаштырылат. Окутуучу мындай учурда жөн гана ке□ешчи, жардамчы катары кабыл алынат. Бул жерде окутуучунун маанилүү орду, ошол сабакка керектүү материалдарын тандоо. Бул учурда студент менен окутуучу те□ укукта болуп, педагогикалык кызматташтык иш жүзүнө ашат.

Кредиттик система боюнча окутууда билим берүүнүн сапатынын э□ негизги көрсөткүчү – бул студенттердин өз алдынча иштери(СРС) жана окуу методикалык комплекси (ОМК) болуп саналат.

Предметтин окуу методикалык комплекси өз ичине төмөнкүлөрдү камтыйт:

- окутуучу үчүн жумушчу окуу программасы;
- студент үчүн жумушчу окуу программасы;
- лекциялардын кыскача мазмуну;
- аудиториялык сабактардын планы жана алардын өтүлүшүнүн методикасы;
- тесттердин жыйнагы;
- өз алдынча иштердин мазмуну;
- студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу боюнча сунушу;
- предметтин ар бир модул боюнча бааларынын критериялары.
- Студенттердин билимдерин текшерүүгө көрсөтмөлөр;
- Студенттердин билимин баалоонун критерийлери.

Окуу процессин камсыздоо үчүн окуу процесс төмөнкүлөр менен камсыздалыш керек.

1. Ар бир дисциплина боюнча программалар (мазмуну, кредиттердин саны);

2. Аудитордук иштер үчүн материалдар (лекциянын конспектиси, семинардын программасы, иштетилүүчү иштин

планы, мультмедиалар, студенттин иш планы);

3. Өз алдынча иш үчүн материалдар (үй тапшырмалар, өзүн-өзү текшерүүчү иштер, курсттук иштин моделдери, презентация, текшерүүчү материалдар, тапшырмалар, экзамендик билеттер).

4. Практикалык иштер үчүн материалдар (тапшырмалар, күндөлүктөр программалар).

Окутуунун кредиттик системалык шартында математика мугалимдерин кесиптик методикалык жактан даярдоону оптималдаштыруу билим берүү процессиндеги убакытты үнөмдөө менен билим берүүнүн жогорку сапатына ээ болууну көздөйт.

Математика мугалимдерине кесиптик методикалык билим берүүнү оптималдаштыруу төмөндөгү багыттарда жүргүзүлөт:

1) математика боюнча окулуучу бардык дисциплиналар боюнча билимдердин, билгичтиктерин камсыз кылуу менен алардын өнүгүү багыттарын көрсөтүү;

2) азыркы мезгилдеги окутуунун технологиялары, компьютердик технологияны пайдалануу боюнча билгичтиктерге ээ болуусун камсыз кылуу;

3) э негизгиси ойлоно алган, сезе билген жана туура иш-аракеттерди жасаган окуучулар үчүн үлгү болгон инсан мугалимди калыптандыруу жана өнүктүрүү.

Жогорудагылардын негизинде окутуунун кредиттик системалык шартында математика мугалимдерин кесиптик методикалык жактан даярдоонун оптималдаштырууга багытталган окутуунун технологиясын иштеп чыгуу талабы коюлат.

Кредит системасын жогорку кесиптик билим берүүгө киргизүү бул билим берүүнүн бардык тепкичтерине таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар:

1. Ю. Бабичев, В. Петров. Учет трудоемкости самостоятельной работы студентов при переходе на зачетные единицы. Высшее образование в России. №6 2007г.
2. К.М. Тргелдиева, Г.С Чокоева Жогорку окуу жайында окуу процессин ECTS шартында уюштуруу
3. Жапаров Н.Р. Болонский процесс и кредитная система обучения.
4. Бообекова К. Болонья процессии жана кредиттик система.

УДК 681:007.2(8)

Ш.С. Ахраров (УзУМЯ, г.Ташкент),

А.М. Мирзаахмедов (Кыргызско-Узбекский университете, г.Ош)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ВУЗАХ

В статье рассмотрены методические вопросы создания и использования в учебном процессе педагогических вузов педагогических программных средств. Приведена примерная классификация педагогических программных средств и пример их использования в учебном процессе.

Макалада педагогикалык жогорку окуу жайларында педагогикалык программалык каражаттарды иштеп чыгуунун жана окуу жараянында пайдалануунун методикалык суроолору каралган. Педагогикалык программалык каражаттарынын ке бир классификациясы жана алардан окуу жараянында пайдалануунун мисалы келтирилген .

PEDAGOGICAL SOFTWARE PROGRAMS AND METHODICAL PARTICULARITY OF THEIR USE IN HIGH SCHOOL

Annotation

Methodical questions of the creation and use are considered In article in scholastic process pedagogical high school pedagogical software programs. The approximite categorization of pedagogical software programs and example of their use are bought in scholastic process.

Возрастающая роль компьютерных технологий в жизни современного общества и стремительный рост телекоммуникационных средств по всем регионам планеты непосредственно влияют на характер учебного процесса в вузах. Особенно, за последние годы в педагогических вузах стран Средней Азии пристальное внимание обращается на оснащение учебных кабинетов современными компьютерными, мультимедийными и телекоммуникационными средствами. В методическом аспекте в этих учебных аудиториях организовываются занятия как по специальным информационно-технологическим дисциплинам, так и по дисциплинам педагогического направления. При этом возникают затруднения в плане использования или создания своих программных средств учебного характера, т.е.

использованию педагогических программных средств [2,4,5].

Известно, что развитые страны широко разрабатывают компьютерные технологии обучения. Данное обстоятельство связано с тем, что компьютер стал средством повышения производительности труда во всех сферах деятельности человека. Объем необходимых специалисту знаний растет быстрыми темпами и с помощью традиционных средств и методик преподавания уже невозможно подготовить требуемое количество высокопрофессиональных специалистов. В таких условиях умелое использование компьютерных и мультимедийных технологий приобретает общегосударственное значение. Поэтому, одной из важнейших задач педагогических вузов является вооружение будущих учителей знаниями и навыками использования современной компьютерной технологией. В частности, знаний и умения по созданию и использованию педагогических программных средств (ППС) служат важным методическим инструментом в педагогической деятельности [1,2,4,6].

Место компьютерных технологий в учебном процессе современной школы и педагогического вуза во многом определяется типом программных средств обучающего характера. Некоторые из используемых ППС предназначены для закрепления умений и навыков обучаемых. Другие программы ориентированы преимущественно на усвоение новых понятий в режиме, близком к программированному обучению. Большинство их обладает ограниченными дидактическими возможностями. Компьютер здесь используется как средство программированного обучения, несколько более совершенное, чем простейшее обучающее устройство, но не допускающее развернутого диалога, содержащее, как правило, фиксированный набор обучающих воздействий.

Анализ научно-методической литературы [2,3,5,6] показал, что в комплексе учебных программных средств преобладают обучающие программы, которые реализуют проблемное обучение, особенно “интеллектуальные” обучающие программы. Эти системы осуществляют рефлексивное управление учебной деятельностью, что предполагает построение модели обучаемого. Многие из них генерируют обучающие воздействия.

Имеются специальный тип обучающих программ, которые предполагают моделирование и анализ конкретных ситуаций. Такие программы особенно полезны в трудовом и профессиональном обучении, поскольку способствуют формированию умений принимать решения в различных ситуациях, в том числе и экстремальных. Также, можно выделить программы, обучение по которым строится в виде игры. Они способствуют повышению мотивации учения. Игра стимулирует инициативу и творческое мышление, способствует формированию умений совместно действовать, подчинить свои интересы общим целям.

В методическом аспекте, важно выделить как сценарий работы обучаемого с программным средством, так и структурированию содержания учебного материала. Вместе с тем, при разработке программно-педагогического обеспечения основное внимание должно уделяться идейной стороне: методическим, педагогическим и психологическим приемам, логике развертывания содержания изучаемой темы, развитию творческих способностей обучаемого.

При ознакомление будущих учителей, особенно учителей математики, физики, химии и информатики, формирование наиболее полного их представления о функциональных возможностях ППС достигается путем классификации пакетов прикладных программ (ППП) с точки зрения их методической направленности и решения дидактических задач (рис.1). Обсуждая данную классификацию, преподаватели совместными усилиями студентов могут расширять и уточнять систематизацию ППС.

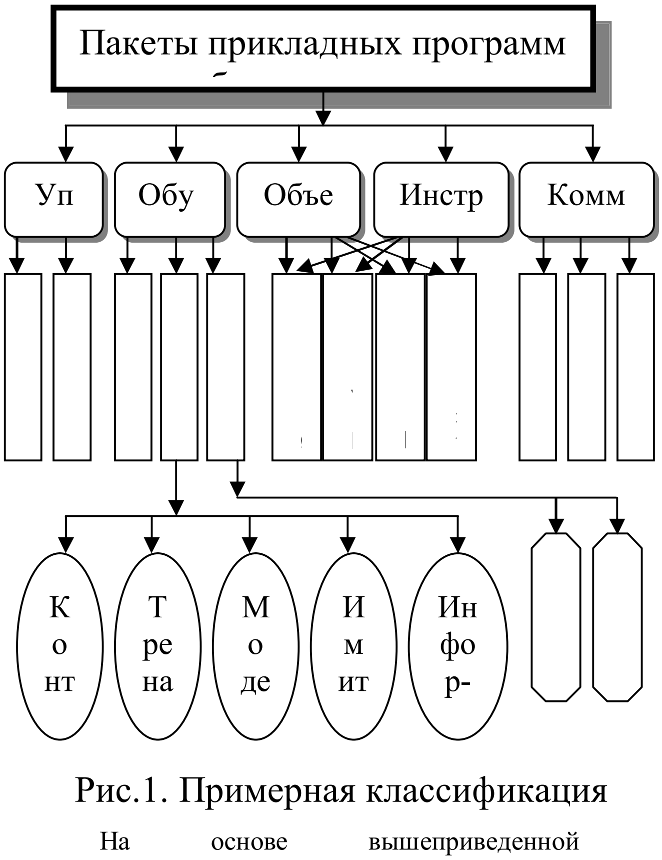

Рис.1. Примерная классификация

На основе вышеприведенной классификации в педагогических вузах г. Ош создаются ППС используя простые системы программирования (Qbasic, Pascal, Visual Basic, Delphi и др.). В частности, при подготовке будущих инженеров использован метод обучения, в котором сами студенты вовлекались в процесс создания педагогических программных средств. Так, на лабораторных занятиях по дисциплине «Машинная графика» преподаватели совместно со студентами создают и используют в учебном

процессе ППС обучающего характера (рис.2).

В целом, при создании и использовании ППС в учебном процессе преподавателям следует учитывать особенности и характер обучения, теоретические особенности преподаваемой дисциплины. При этом, важно методически умело привязать тот или иной пакет ППС к темам или разделам дисциплины. С целью более широкого вовлечения студентов к самостоятельной деятельности можно организовать творческие группы по разработке ППС.

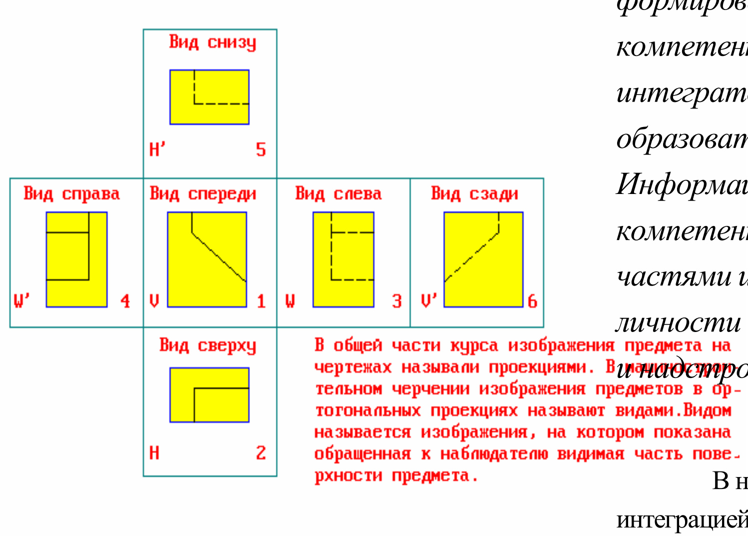

Рис.2. Экранный кадр ППС по инженерной графике, созданный совместными усилиями преподавателя информатики и студентами инженерных специальностей.

Список литературы:

Компьютеризация учебного процесса: Межвуз.сб.науч.тр./Под ред.проф. В.Н.Врагова; Новосиб.ун-т. Новосибирск, 1992.

Компьютеризация образования: Межвуз.сб.науч.тр./Под ред.проф. В.Н.Врагова; Новосиб.ун-т. Новосибирск, 1991.

Методические рекомендации по технологии написания обучающих программ для ЭВМ. /Сост. Цукарь А.Я. - Новосибирск: Изд. НГПИ, 1990.

Муъандислар тайёрлаш тизимида компрютер педагогик дастурий воситаларидан фойдаланишнинг методик хусусиятлари // «Халы таолими». –2005. – №6. -С. 135-138.

Гершунский В.С. Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы. Москва, Педагогика, 1987.

Заварыкин В.М., Житомирский В.Г., Лапчик М.П. Основы информатики и вычислительной техники. -М.:Просвещение, 1989.

Свириденко С.С. Современные информационные технологии. -М.: «Радио и связь», 1989. -302с.

Д.М .Ажыбаев зав.кафедрой,
azhybaev@yahoo.com,

У.У. Бейшеналиева, аспирант
НГУ

ИНФОРМАЦИОННАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ

Данная статья посвящена задачам формирования, развития информационной компетентности педагога как интегратора информационной культуры в образовательном учреждении. Информационные грамотность и компетентность являются составными частями информационной культуры личности и находятся в отношениях базиса и надстройки.

В настоящее время в соответствии с интеграцией единого образовательного пространства стран СНГ разработаны государственные профессиональные стандарты высшего образования второго поколения. Это позволяет, ускорит интеграцию системы высшего образования Кыргызстана в мировое образовательное пространство с учетом сложившегося опыта и национальных традиций. Свидетельством этого является поставленная цель: «…выявление возможностей реализации и адаптации европейской кредитной системы обучения в национальную систему высшего образования, а также разработка рекомендательного документа» [1, с.6].

Реформа образования также обусловлена коренными структурными преобразованиями, происходящих в современном мире, и требует развития новых подходов к построению общеобразовательной и вузовской подготовки. В национальной стратегии «Информационно-коммуникационные технологии для развития Кыргызской Республики» одним из основных направлений является: информатизация образования и менеджмента знаний; обеспечение всеобщей минимальной компьютерной грамотностью; разработка и введение образовательных стандартов обучения информатике в образовательных учреждениях всех уровней; внедрение

компьютеризированных технологий обучения; сто процентная компьютеризация школ.

До недавнего времени основная проблема информатизации образования заключалась в материально-техническом оснащении образовательных учреждений. На сегодняшний день можно говорить, что этап поставки компьютерной техники в образовательные учреждения почти завершен и в результате этого назрела новая проблема – нехватка педагогических кадров, не просто хорошо разбирающихся в компьютерной технике, но и владеющих методикой преподавания с использованием информационных и коммуникационных технологий. Таким образом, стала необходимость совершенствования подготовки педагогических кадров в сфере информационных и коммуникационных технологий, т.е. будущих учителей информатики. На настоящем этапе возникла необходимость в качественно иной подготовке педагога, позволяющей сочетать фундаментальность профессиональных базовых знаний с инновационностью мышления и практико-ориентированным, исследовательским подходом к разрешению конкретных образовательных проблем. Будущий учитель должен быть готов активно жить и действовать в обществе, насыщенном средствами хранения, переработки и передачи информации, а также осмысленно, культурно использовать все возможности, предоставляемые новыми информационными технологиями, влить на процессы информатизации общества. Педагоги нового поколения должны уметь квалифицированно выбирать и применять именно те средства новых информационных технологий (СНИТ), которые в полной мере соответствуют содержанию и целям изучения конкретной дисциплины, т.е. быть профессионально компетентным.

В русле кардинальных демократических реформ, охвативших все сферы жизни общества Кыргызской Республики, назрела необходимость перейти к следующему этапу развития системы высшего образования, предполагающему разные по глубине реформы ее составляющих. Осуществляется переход на личностно-ориентированное образование и компетентностный подход к формированию образовательных программ, достигнуто многообразие типов и видов образовательных учреждений и программ, что способствует возможности выбора обучаемыми уровня и вида образования, большей ориентации образования на требования рынка труда и интеграции в мировое образовательное пространство.

Учитель информатики на сегодняшнем этапе развития образования является связующим звеном между своевременными достижениями информационных технологий и образовательным учреждением. Он, как никакой другой учитель в школе, должен постоянно заниматься самообразованием, стремясь не отставать от бурно развивающихся информационных технологий. Поэтому перед учителем информатики как интегратора информационной культуры в образовательном учреждении первую очередь стоят задачи формирования, развития информационной культуры учащихся и повышение информационного уровня педагогов. Информационная грамотность является базой информационной компетентности. Информационные грамотность и компетентность являются составными частями информационной культуры личности и находятся в отношениях базиса и надстройки.

Одной из основных задач подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности является формирование практических умений и навыков, составляющих технологию труда учителя. Информационная культура учителя тесно смыкается с коммуникационной культурой - культурой общения, диалога в широком смысле этого слова: диалога человека с человеком, человека и компьютера, внутреннего диалога и т.д. Основной целью обучения студентов педагогических специальностей дисциплинам, связанным с информационными технологиями, должно стать формирование их информационной компетенции.

Необходимым условием формирования информационной культуры обучаемых, является преемственность содержания школьного и вузовского курсов информатики. Отсутствие фундаментальной подготовки учителей в области теории и методики создания и использования средств информационных и коммуникационных технологий в образовании, не позволяет в полной мере использовать возможности современных технологий в целях повышения эффективности обучения, улучшения качества управления образованием на всех уровнях. Решение задач формирования и развития информационной компетентности учителей школ, приводит к необходимости учитывать новые факторы, входящие в методический контекст подготовки будущих учителей в системе высшего

педагогического образования в области использования средств и методов информатики и информационных и коммуникационных технологий в образовании: организационно-методическое обеспечение преподавания предмета (образовательный стандарт, учебные планы, программы и т. п.); состояние предметной области в научном и технологическом плане, программно-аппаратные средства информатизации; специальную подготовку преподавателей в области информатики и информационно-коммуникационной технологии (ИКТ).

Необходимость реализации обозначенных задач создает предпосылки для усиления методического аспекта в формировании информационной компетенции будущего специалиста на основе деятельностного подхода, учитывающего специфику субъекта как активного участника всех процессов. Технология обучения, разработанная на основе данного подхода, как отмечает И.С.Якиманская [2], предусматривает не просто усвоение программного материала студентами, но включает также организацию их познавательной деятельности. Иными словами, помимо знаний учебных дисциплин студентам необходимо овладеть метазнаниями.

В современных социально-экономических условиях успешность выпускника высшего или среднего специального учебного заведения на рынке труда обусловлены не только знаниями, которые он получил в ходе профессиональной подготовки, а еще и рядом объективных и субъективных факторов. К ним можно отнести умения и навыки, формирующиеся в ходе познавательной и практической деятельности, профессиональные компетенции, профессиональный и жизненный опыт, психологические и физиологические особенности личности и другие. Изучение вопросов структуры, функций общих и специальных способностей, требований к будущему учителю информатики, позволило перейти к изучению одной из важнейших характеристик педагогических работников – их профессиональной компетентности.

Существуют различные подходы к определению понятия компетентности. Толковый словарь иностранных слов раскрывает понятие «компетентный» как обладающий компетентностью, кругом полномочий какого-либо учреждения, лица или кругом дел, вопросов, подлежащих чьему-либо ведению. В «Толковом словаре русского языка» С.И.Ожегова, Н.Ю.Шведовой и «Новом словаре русского языка» Т.Ф.Ефремовой под компетенцией принято понимать «область знаний, в которой кто-нибудь хорошо осведомлен», а компетентность определяется как «обладание компетенцией» [3, с.22].

По мнению Е.Н.Огарева [4, с.10], компетентность является оценочной категорией, характеризующая человека как субъекта специализированной деятельности в системе общественного труда. Кроме того, компетентность предполагает: глубокое понимание существа выполняемых задач и проблем; хорошее знание опыта, имеющегося в данной области, активное овладение его лучшими достижениями; умение выбирать средства и способы действия, адекватные конкретным обстоятельствам места и времени; чувство ответственности за достигнутые результаты; способность учиться на ошибках и вносить коррективы в процесс достижения целей.

Принимая во внимание определения понятий «познавательная деятельность», «компетенция», «компетентность» и их сущность, а также соглашаясь с мнением Е.Н.Огарева что компетентность «является оценочной категорией», будем считать что, компетентность является индикатором результата познавательной деятельности.

Информационная компетентность, является одним из ключевой компетентностью. Она имеет с объективную и субъективную стороны. Объективная сторона заключается в требованиях, которые социум предъявляет к профессиональной деятельности современного специалиста. А субъективная сторона информационной компетентности специалиста является отражением объективной стороны, которая преломляется через индивидуальность специалиста, его профессиональную деятельность, особенности мотивации в совершенствовании и развитии своей информационной компетентности.

Понятие «информационная компетентность» также достаточно широкое и определяемое на современном этапе развития педагогики неоднозначно [5, 6, 7]. Анализа литературы показывает что, окончательная трактовка понятия «информационная компетентность» еще не сложилась в педагогической науке. Анализ составляющих информационной компетентности учителя свидетельствует о том, что она не сводится к знаниям и умениям работать с компьютером, но и

предполагает известную компетентность учителя в области дидактики и теории воспитания, благодаря которой учитель окажется способным реализовать развивающую и воспитывающую функции обучения. Исходя из этого, мы под информационной компетентностью понимаем характеристику личности субъекта, которая выражает степень соответствия его информационной культуры при решении определённого круга задач и требующих от него принятия эффективного решения по отношению к информации.

Таким образом, имеет смысл, выделит из информационной компетентности понятие информационной компетентности в области информационных и коммуникационных технологий (ИКТ-компетентности) и определит его содержания в подготовке будущих учителей информатики. Под ИКТ-компетентностью учителя информатики мы понимаем - наличие базовой компьютерной грамотности, знакомство с основными информационными образовательными ресурсами в своей предметной области, умение пользоваться ими и вести разработку собственных информационных образовательных ресурсов, владение методикой применения информационных и коммуникационных технологий в преподавании предметной области. Специфика данного понятия обуславливается свойствами информации данной предметной области и особенностями протекающих в ней процессов информационного обмена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Руководство по внедрению европейской системы перевода и накопления кредитов (ECTS) в Кыргызской Республике // Проект ТЕМПУС Европейской Комиссии № SCM-T 041Ф044-2004.- Б., 2005.

2. Якиманская И.С. О диагностической функции обучающих программ // Психологическая служба вуза: Принципы, опыт работы: Сб. научн. тр. - М.: НИИВО, 1993. - С.68-73.

3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская АН.; Российский фонд культуры; - 2-е изд., испр. и доп. - М.: АЗЪ, 1995. - 928 с.

4. Огарев Е.И. Компетентность образования: социальный аспект. -СПб.: Изд. РАО ИОВ, 1995. - 170 с.

5. Завьялов А.Н. Формирование информационной компетентности студентов в области компьютерных технологий (на примере среднего профессионального образования): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Тюмень, 2005. - 17 с.

6. Зайцева, О.Б. Формирование информационной компетентности будущих учителей средствами инновационных технологий: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Брянск, 2002. – 19 с.

7. Тришина С.В., Хуторской А.В. Информационная компетентность специалиста в системе дополнительного профессионального образования // Интернет-журнал «Эйдос». - 2004. - 22 июня, http://www.eidos.ru/journal/2004/0622-09.htm

---

Сияев Т.М., Ажыбаев Д.М., Өмүралиев М.Ү, НГУ

МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИН ДАЯРДООДОГУ ОРДУ

Келечектеги адиске керектүү билим, билгичтик жана көндүмдөрдүн жыйындысын камтыган негизги документ, жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты[1] жана квалификациялык мүнөздөмө болуп эсептелет. Бул документ окуу пландарын, программаларын иштеп чыгуунун жана окуу процессин уюштуруунун негизин түзөт.

540600 «Педагогика» багытынын жогорку кесиптик билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандартын[2] талдоо негизинен төмөндөгүдөй блоктордон турарын көрсөттү: жалпы гуманитардык жана социалдык-экономикалык дисциплиналар; жалпы математикалык жана табигый илимдер дисциплиналары; жалпы кесиптик дисциплиналар; профилдик даярдоо дисциплиналары; кошумча даярдоонун түрлөрү.

---

1 Государственный образовательный стандарт Кыргызской Республики. "Высшее образование. Общие требования". Утвержден решением Коллегии Министерства образования и науки Кыргызской Республики от 23 мая 1995 года N 3/1.

2 Временный ГОС ВСП, утвержден приказом №434/1 МОиК КР от 22.06.2004 г. рег.№44б/пед.

Бул блоктордун мазмунун талдоонун жыйынтыгы төмөнкүлөрдү көрсөттү. Жаңы маалыматтык технологияларды окутуу жалпы математикалык жана табигый илимдер дисциплиналары блогундагы «Информатика» дисциплинасында гана каралган. Бул дисциплинанын мазмуну карап көрсөк жалпы минималдуу компьютердик сабаттуулукту гана камсыздай алат. Ал эми жаңы маалыматтык технологиялардын билим берүүдө колдонулушу, компьютерлештирилген окутуу технологиялары, жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарын окутууда колдонуу каралган эмес. Бул адистерди даярдоодо жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарын окутуу кирбегендигине байланыштуу, башталгыч класстын мугалимин профессионалдуу даярдоо толук бүтпөй калды дегенге жатат. Анткени, азыркы учурдун талабына ылайык мугалимдин компетенттүүлүгүнүн бирден-бир негизги түзүүчүсү катары, анын өзүнүн педагогикалык ишмердүүлүгүндө жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарын колдонууга даяр экендиги эсептелет.

Компьютердик программаларды жана аларды колдонуунун педагогикалык методдорун түзүп чыгуу, жөн гана методиканы компьютердик программалоо тилине которуп коюу эмес. Азыркы учурдун талабы жалпы билим берүү системасын компьютерлештирүү жана маалыматташтыруу концепциясынын негизинде, окутуунун технологиясын иштеп чыгуу.

Баштапкы мектепте жаңы маалыматтык технологияларды колдонууну, информатиканын негиздерин баштапкы класстар үчүн жөн гана адаптация кылып колдонуу катары карабай, окучуунун окуу чөйрөсүн комплекстүү өзгөртүп түзүп, анын активдүү чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн жаңы каражаттарды иштеп чыгуу катары караш керек.

Кенже класстын окуучуларын окутууда компьютерди колдонуу, өнүктүрүүчү чөйрөдө байытуучу жана өзгөртүүчү элемент болуп калышы керек. Анткени, бул жаш курак мезгилде баланын аң-сезиминин тез өнүгүшү байкалат жана анын андан аркы интеллектулдык өнүгүшү түптөлөт.

Чыгармачылыкты өнүктүрүүгө көмөк көрсөткөн маалыматтык технологияларды колдонуу ыкмалары көп, тактап айтканда компьютердик моделдештирүүдөн жана виртуалдык эксперименттерди коюудан баштап, жаңы терминологияларды өздөштүрүүгө чейин. Мунун баштапкы билим берүүнүн методикасында ишке ашарын педагогикалык практика көрсөтүп турат. Педагогиканын өнүгүшү, компьютердик жана маалыматтык технологияларды окутууда колдонуунун, ой жүгүртүүгө, акыл-эске, көңүл буруууга, элестетүүгө, окуучунун өзүн өзү баалоосуна, өзүнүн иш аракеттерин пландоого, окуу ишмердүүлүгүнүн мотивациялык компонентине багыттуу таасир этүү мүмкүнчүлүктөрүн колдонот.

Азыркы маалыматтык технологияларды мектепте, анын ичинен баштапкы класстарда колдонуунун ар кандай аспектилерин талдоонун негизинде төмөндөгүдөй бөлүүгө болот:

- биринчи аспект, компьютер – окуп үйрөнүүнүн объектиси. Бул мектепте «Информатиканын жана эсептөө техникасынын негиздери» курсун окутууда мүнөздүү;
- экинчи аспект, компьютер – окутуунун каражаты. Компьютерди бул учурда «Информатиканын жана эсептөө техникасынын негиздери» курсун окутууда колдонуу менен эле бирге, башка сабактарды окутууда да колдонулат (электрондук окуу куралдары, окутуу программалары, тренажерлор, тесттер, мултимедиялык энциклопедиялар ж.б.у.с.);
- үчүнчү аспект, компьютер – окуу маселелерин моделдештирүү, бул же тигил предметтик областы изилдөө инструменти катары каралып жана ошону менен бирге эле окуу процессин чыгармачыл нукка салат.

Азыркы балдардын көз карашы боюнча мектептин окуу жана окуудан сырткары ишмердүүлүгүндө компьютерди колдонуу табигый нерсе болуп калды. Анткени, кенже класстарды окутуу процессинде маалыматтык технологияларды колдонуу, окуу процессин интенсивдештирүүгө, окуучуларга индивидуалдуу жана дифференциалдуу мамиле кылууга, билимди өз алдынча алуунун ыкмаларын өздөштүрүүгө, маалыматтык коомдун шарттарына окуучуну даярдоого көмөк көрсөтөт.

Өзүнө телевизордун, видеомагнитофондун, китептин, калькулятордун мүмкүнчүлүктөрүн камтыган жана ар кандай оюндарды, оюнчуктарды имитация кылган

мектептеги азыркы компьютер, окуу процессин уюштуруучу калыптанган каражаттардан кээ бир көрсөткүчтөр боюнча педагогикалык мүмкүнчүлүктөрү жогору.

Башталгыч класстын мугалимдерине эффективдүү окутуу каражаты катары азыркы учурда компьютер менен окутуу үчүн жетиштүү сандагы колдонмо программалар бар. Өзүнүн максатына жараша ал программалар ар түрдүү:

- башкаруучу;
- диагноздоочу;
- демонстрациялык;
- текшерүүчү;
- моделдештирүүчү ж.б.у.с.

Бирок сабак өтүүдө бир эле программаны ар түрдүү колдонгонго мүмкүнчүлүк бар. Компьютерди сабакта бир нече вариантта колдонсо болот:

- кадимки класста мугалимдин орду компьютер менен камсыз кылынган. Бул учурда мугалимдин айткандары компьютерде демонстрацияланып, класстагы окуучулардын баардыгынын көңүлүн түшүндүрүлүп жаткан материалга бурат. Бул вариант жаңы материалды окутууда, класста фронталдык иш жүргүзүүдө ылайыктуу;
- компьютердик класста ар бир окуучу компьютер менен өз алдынча иштейт. Бул вариант текшерүү иштерин, тестирлөө өткөрүүгө ылайыкташкан.

Массалык мектеп практикасына инновациялык билим берүүнүн технологияларын жана методикаларын, жана ошондой эле окуу процессинде маалыматтык технологияларды кеңири ишке киргизүүнүн натыйжасы, баштапкы класстын мугалимдерин даярдоого өзгөчө көңүл бурулушун айкындайт. Бул шартта башталгыч класстын мугалимдеринин сапаттуу даярдалышына талаптар жогору коюлат.

Ошону менен бирге эле, педагогикалык кадрларды даярдоо системасында билим берүүнүн өнүгүшүнө таандык болгон объективдүү тенденциялар эске алынбай келет:

- окутуунун максаттарын коюуда жана жыйынтыктарын баалоодо диагноздоонун өсүшү;
- азыркы талапка жооп берген педагогикалык технологияларды колдонуунун негизинде окутуунун интенсивдүүлүгүн өстүрүү;
- билим берүү стандарттарын жана аларды ишке ашыруучу окуу-методикалык модулдарды иштеп чыгуу;
- окуу курстарын, билим берүүнүн түрлөрүн, тепкичтерин жана мекемелерин интеграциялоо жана диференциациялоо;
- билим берүүнүн жекече чыгармачыл башатын чыңдоо.

Жогорку окуу жайларда баштапкы класстын мугалимдерин даярдоонун тажрыйбаларын анализдөөнүн негизинде, студенттерди окутууну өркүндөтүү боюнча төмөндөгүдөй тенденцияны байкаса болот:

- педагогикалык билимдин педагогика-психологиялык жана социалдык багыты;
- келечектеги мугалимдин тренинг түрүндөгү сабактардын негизинде маектешүүгө практикалык даярдыгы;
- педагогикалык практиканы реформалоо;
- практикага багытталган окутуунун формаларын колдонуу;
- маалыматтык технологияларды колдонуу;
- студенттердин өз алдынча даярдануусуна талаптардын жогорулашы.

Келечектеги мугалим коомдо активдүү аракеттенип жашоого, жаңы маалыматтык технологиялардын баардык мүмкүнчүлүктөрүн маданияттуу колдонууга даяр болушу керек. Жаңы муундагы педагог, конкреттүү дисциплинанын максаттарына жана мазмунуна дал келген жаңы маалыматтык технологиялардын каражаттарын тандап алууну билиши зарыл. Демек, башталгыч класстын мугалимдерин даярдоо процессине «Маалыматтык жана компьютердик технологиялар башталгыч класстын мугалиминин кесиптик ишмердигинде» аттуу атайын курсту киргизүү зарылчылыгы келип чыгууда.

Бул курсту окуунун жыйынтыгы – келечектеги баштапкы класстын мугалиминин маалыматтык компетенцияларга ээ болушу жана келечектеги педагогикалык ишмердүүлүгүндө практика жүзүндө колдоно билүүсүндө.

Маалыматтык компетенцияга ээ болуу, окуу процессин уюштуруунун белгилүү дидактикалык принциптерин ишке ашырууга, мугалимдин ишмердүүлүгүн жаңы мазмун менен байытып, анын негизги окутуучу, тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү функцияларына көңүл бурулушун камсыз кылат.

«Маалыматтык жана компьютердик технологиялар баштапкы класстын мугалиминин кесиптик ишмердигинде» курсу дисциплиналар аралык предмет болуп, анда педагогика-психологиялык, предметтик-методикалык жана технологиялык бөлүмдөрү так чагылдырылышы керек. Мындан курстун максатын жана маселелерин аныктоого болот. Курстун максаты – маалыматтык технологиялардын каражаттарын окуу процессинде колдонуудагы келечектеги мугалимдин билим, билгичтик жана көндүмдөрүнүн системасын калыптандыруу. Курстун маселелери:

- педагогикалык технологиянын дидактикалык, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздери менен маалыматтык жана компьютердик технологиялардын каражаттарынын функционалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн бири-бирине болгон байланышын ачып көргөзүү;
- студенттерди келечектеги педагогикалык ишмердүүлүгүндө маалыматтык жана компьютердик технологиялардын каражаттарын колдоно билүүгө окутуу;
- окуу жана окуудан сырткары ишмердүүлүктөрдө ар кандай түрдөгү окуу сабактарын өтүүдө маалыматтык жана компьютердик технологиялардын каражаттарын колдонуунун азыркы ыкмалары жана методдору менен тааныштыруу.

Студенттерди окутууну өркүндөтүүнүн бирден-бир тенденциясы, маалыматтык технологияларды колдонуу болуп эсептелет. «Кыргыз Республикасынын өнүгүшү үчүн маалыматтык-коммуникациялык технологиялар» аттуу улуттук стратегияда бирден-бир негизги багыттар катары билим берүү мекемелеринин баардык деңгээлдерине информатиканы окутуунун билим берүү стандарттарын иштеп чыгуу жана киргизүү, компьютерлештирилген окутуу технологияларын киргизүү, мектептерди толук компьютерлештирүү, билим берүүнү маалыматташтыруу, жалпы минималдуу компьютердик сабаттуулукту камсыздоо болуп эсептелет. Демек билим берүүнүн реформасы азыркы дүйнөдө болуп жаткан структуралык өзгөрүүлөргө негизделип, адистерди даярдоодо жаңы багыттарды талап кылат. Азыркы учурда билим берүү мекемелери жетиштүү санда компьютерлер менен камсыз болуп, жаңы проблеманы пайда кылды деп айтсак болот. Бул проблема – компьютер менен иштегенди жөн гана билбестен, маалыматтык-коммуникациялык технологияларды колдонуп окутуунун методикасын билген педагогикалык адистердин жетишсиздигинде.

Ушуга байланыштуу келечектеги мектептин мугалимдерин жана жогорку окуу жайлардын окутуучуларын окутууда, тандап алган кесибиндеги педагогика жана психологиядагы фундаменталдык билимдерге гана таянбастан, жалпы маданиятка, анын ичинен маалыматтык маданиятка дагы таянышы өтө актуалдуу болууда. Демек маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардын алкагында педагогикалык кадрларды даярдоодону өнүктүрүү мезгилдин талабы болуп калды.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Вохрышева М.Г. Информационная культура в системе культурологического образования специалиста // Проблемы информационной культуры: Сб.статей.- М.: 1994.-С.117-124.
2. Гершунский Б.С. Философия образования. – М.: Московский психолого-социальный институт, Флинта, 1998. С.341.
3. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании: Учебное пособие для студентов высш. пед. учеб, заведений. – М.: Академия, 2003.-26 с.
4. Костенко И.Е. Освоение телекоммуникационных технологий в подготовке учителей по профилю информатика // Педагогическая информатика, 2000. №1. С.9-19.
5. Лапчик М. Информатика и технология: Компоненты педагогического образования // ИНФО. - 1991, - № 6, - С.3-8.

6. Указ Президента Кыргызской Республики от 10 марта 2002 года УП №54 О национальной стратегии "Информационно-коммуникационные технологии для развития Кыргызской Республики".
7. Харламов И.Ф. Педагогика: Учеб. пособие. 2-е изд., перераб . и доп. – М.: Высш. шк., 1990. –576 с.

А. Абдиев , Кыргыз билим берүү академиясы

А.Макеев, НМУ

ОРТО МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУУТУДА АНЫН ТАРЫХЫНА КАЙРЫЛУУ.

Бул же тигил предметти окутууну тиешелүү илимдин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн тарыхына байланыштырууну зарылдыгы жөнүндө жобо дидактикада негизги принциптердин бири катары каралат. Ошондуктан мектепте математиканы окуутуда анын өнүгүү тарыхына негизги теориялардын, методдордун, теоремалардын, формулалардын калыптануу тарыхына кайрылуу, математика илиминин өнүгүшүнө салым кошкон окмуштуулар тууралуу маалыматтарды колдонуу чоң мааниге ээ болот.

Тарыхый маалыматтарды негизги математикалык материал менен айкалыштырууда окуучуларда билим алууга болгон ынтызарлык күчөйт, алардын таанып-билүү активдүүлүгү жогорулайт. Анткени тарыхый материалдардын жеке инсандардын иш-аракети менен байланыштуулугу, окуп-үйрөнүлүүчү материалдардын келип чыгыш тегин (генезисин) ачып берүүсү кызыгууну пайда кылат.

Тилекке каршы, тарыхый материалдар менен математика мугалимдери жетиштүү даражада тааныш эмес, тиешелүү адабияттар менен камсыз болушпаган, ошондой эле математиканы окутууда тарыхый маалыматтарды пайдалануу боюнча методикалык сунуштар да аз. Бул макалабыздын максаты аз да болсо ошол өксүктү толуктоо болуп эсептелет.

Республикабыздын мектептеринде математиканы окутууда тарыхка кайрылуу прицибин ишке ашыруунун бир жолу Борбордук Азиядан чыккан математиктердин өмүр баяндары, математика илимине кошкон салымдары менен окуучуларды тааныштыруу болуп саналат.

Жыйырманчы кылымдын акыркы жылдарындагы илимий өнүгүүнүн жерпайы өткөн кылымдагы илимий ачылыштардын жана изилдөөлөрдүн натыйжасыда топтоло баштаган десек жаңылбайбыз. Математика илими да бүгүнкү деңгээлге жетишүү үчүн далай жолду башынан кечирген. Батышта математика илиминин өнүгүүсүнүн алгачкы этабы биздин заманга чейинки 650-жылдардан башталып, биздин замандын 400-жылдардын аралыгына чейинки мезгилди камтыйт. Алгачкы этаптын эң атактуу математиктери Фалес, Пифагор, Евклид, Архимед, Жлоудис, Диппандос. Экинчи этаптын математиктери биринчи доордун математиктеринен 1000 жылдан соң белгилүү боло баштаган. Экинчи доорду 1436-жылдан Иохан Мюллер менен баштап, бүгүнкү күнгө чейин улантууга болот. Бул мезгилдин эң атактуу математиктери Паскаль, Ньютон, Лейбниц, Бернулли ж.б.

400-жылдан 1400-жылга чейин Батышта математика илими бир ордунан жылбай караңгы түнгө курчалып, унутта калуу коркунучунун алдында калуу мезгилинде Чыгыштын мусулман дүйнөсүнөн Табир Ибн-и-Хайян Эс-Суфи, эл-Фазари, эл-Гизхери, Хорезми, Фергани, эл-Рази, Фараби, Беруни, Омар-Хайям сыяктуу жүздөгөн математиктер бул миң жылдыкты жаркыратып, кийинки кылымдарга жол көрсөткөн. Тилекке каршы, XV кылымда чыгыш математикасынан илхам алып, жаңы деңгээлге көтөрүлгөн, батыш математиктеринин айрымдары өздөрүнүн мугалимдерине тиешелүү урматын көрсөтпөстөн, кайра жогоруда аталган математиктердин илимий ачылыштарын өздөрүнө ыйгарып алышып, укуксуз атак-даңкка ээ болушкан. Мындай акыйкатсыздыкка дуушар болгондордун башында алгебра илиминде бир топ формулаларды, теоремаларды ачкан Омар-Хайям турат. Бизде Батышта илимпоз катары белгилүү болгон Омар-Хайямдын илимий ачылыштары эске алынбастан, төрт сап ырларды (рубаилерди) жазган акын катары гана белгилүү болуп кала берген. Математиканын тарыхы боюнча мектептерде адатта Европанын окумуштууларына басым жасалып, Чыгыштан, анын ичинде
Орто Азиянын математиктеринин эмгектери жөнүндө учкай гана сөз болуп кетет. Чыгыш математиктеринин көптөгөн ачылыштары Батыш математиктерине ыйгарылып жүргөндүгү аз эмес. Мисалы «Ньютондун формуласы» деп аталган бином формуласы же «Паскалдын үч бурчтугу» делинип жүргөн биномдук коэффициенттердин маанилери эсептөөнүн мыйзам ченемдүүлүгүн берүүчү таблица. Ньютон менен Паскалдын 300 жыл мурун жашап өткөн, Омар Хаямдын трактаттарында берилген.

Ал эми ондук бөлчөктөрдү алгачкы ирет системалуу түрдө колдонгон жана анын теориясына өз салымын кошкон Борбордук Азиялык математик Ал-Каши айтылбастан бул

маселеде андан 150 жыл кийин жашап өткөн Европалык окумуштуу Симон Стевиндин 1-орунга коюлушу дагы адилеттүүлүк эмес.

Орто Азия математиктери жөнүндө сөз болгондо биринчилерден болуп Мухаммед ал-Харезминин (780-850-ж) ысымы аталат. «Алгоритм» термини анын ысымынан, ал эми «алгебра» анын эмгегинин аталышынан түздөн-түз келип чыккан. Индияда алгачкы жолу пайда болгон ондук эсептөө системасы менен Европада ал-Хорезминин «Индиялык эсептөө жөнүндө китеп» деген арифметикалык, «Ал-жабр жана ал-Мукабала» деп аталган алгебралык трактаттарынын латын тилиндеги котормосу аркылуу таанышкан. Ал тарабынан сызыктуу квадраттык, кубдук теңдемелердин чыгарылыштары берилген, синустардын, тангенстердин таблицалары түзүлгөн.

Ал-Хорезминин арифметикалык трактаттарында каалагандай санды тогуз «индиялык цифра» жана нөл аркылуу жазуу, бүтүн сандарды кошуу, кемитүү, көбөйтүү, бөлүү жана тамыр чыгаруу амалдарын аткаруу, ошондой эле алтымыштык бөлчөктөр менен арифметикалык амалдарды жүргүзүү берилген.

Ал эми алгебралык трактатынын аталышында айтылган «ал-жабр» (кемитүү мүчөнү барабардыктын бир жагынан экинчи жагына кошулуучу катары алып өтүү) жана «ал-мукабала» (барабардыктын эки жагындагы бирдей кошулуучуларды алып салуу) операцияларын жүргүзүү (ал кезде терс сандар түшүнүгү калыптана элек болгон) баяндалган. Бул операциялар ар кандай сызыктуу жана квадраттык теңдемелерди каноникалык түргө келтирүүгө мүмкүндүк берген.
Мухамед- ал-Хорезминин эмгектерин сызыктуу жана квадраттык теңдемелерди тригонометриялык функцияларды окуп-үйрөнүүдө, ошондой эле иррационалдык туюнтмаларды жөнөкөйлөтүүнү, геометриялык фигуралардын касиеттерин кароодо пайдаланууга болот.

Дагы бир окумуштуу бабабыз Абу-Наср ал-Фарабинин (1870-950-ж) математика илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы зор. Ал жөнөкөй бөлчөктөрдүн теориясын түзгөн, алгебрага аныктама берген, сан түшүнүгүн оң анык сандарга чейин кеңейткен, геометрия жана тригонометрия боюнча трактаттарды жазып калтырган. Тарыхый эмгектерге караганда музыкадагы ноталык жазылыштын математикалык негизделиши да аль-Фарабиге таандык.

Демек, Аль-Фарабинин эмгектерин бөлчөктөрдүн колдонулушун көрсөтүүдө, сан көптүктөрүн, геометриялык жана тригонометриялык материалдарды окуп-үйрөнүүдө пайдаланса болот.
Айрыкча анын математикалык абстракциялардын келип чыгышын туюндурган ою кызыгууну туудурат. Анын жазгандары боюнча геометрияны окутууну көрүп-туюп турган нерселерден баштоо керек.

Андан кийин аларга байланыштуу туюмдардын (өң-түсү, салмагы, телону түзүп турган материалдын теги ж.б.) арылтылган телону, андан кийин гана чекитти кароого өтүү зарыл.

Бул математикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүүнүн табигый жолу экендиги талашсыз. Бирок математика курсунун колдонуудагы программасы боюнча I-IX класстарда айрым гана көлөмдүү фигуралар (тик бурчтуу параллелепипед, шар), каралып, негизинен планиметриялык материалдар окуп үйрөнүлөт.

Стереометриялык телолор X-XI класстарда гана каралганы максатка ылайык эмес. Ошондуктан, мектептин математика курсунун жаңы программасында мейкиндик телолор жөнүндө алгачкы маалыматтарды планиметриялык материалдар менен айкалыштырып берүү каралган.

Жогоруда сөз болгон Омар-Хайямды (1048-1131-ж) көпчүлүк ойчул акын катары гана билет. Чындыгында ал орто кылымдардагы ири математиктердин бири катары да эсептелет. Анын «Арифметиканын проблемалары», «Ал-жабр жана ал-мукабаладагы маселелердин далилдөөлөрү жөнүндө», «Евклиддин китептеринин киришүүлөрүндөгү кыйынчылыктарга түшүндүрмөлөр»
 деген трактаттарында бүтүн сандардан каалаган даражадагы тамыр чыгаруу ыкмасы каралат. Алгебранын предмети сандар эле эмес, үзгүлтүксүз чоңдуктар да болушат деп көрсөтүлөт, сызыктуу квадраттык жана кубдук теңдемелер классификацияланат, кубдук теңдемелердин геометриялык чыгарылышы берилет ж.б.

Алгебра, физика, астраномия боюнча маанилүү илимий ачылыштары бар Омар-Хайямдын «Эл Жебр» аттуу китеби 1851-жылы немисче, 1857-жылы французча, 1918-жылы англис тилине которулган. Ал эми бизде болсо, 1940-жылдардан кийин гана улуу окумуштуунун ырларын которо баштаган. Кырк жыл Султан Меликшахтын кызматында, Нишапур обсерваториясынын мүдүрү болуп турганда жазылган «Эл Жебр» китеби азырынча бир да түрк элдеринин тилдерине которулган эмес.

Омар-Хайям Евклиддин постулатын далилдөөдө негизиндеги бурчтары тик болгон жана каптал жактары барабар төрт бурчтукту караган. Тагдырдын тамашасы менен бул төрт бурчтук да анын аты менен аталбай, XVIII кылымда жашаган италиялык математик Саккериге энчиленип калган. («Саккеринин төрт бучтугу»)
Көлөкө жана тангенстин жаралышы деген түшүнүктү ал-Марфази, ал-Хабаш, ал-Хасиб киргизишкен. Демек, биринчи жолу жаңы тригонометриялык чоңдуктар «тангенс» жана «котангенс» түшүнүгү пайда болгон, ал

тригонометриялык айланадан эмес күн саатын изилдөөдөн келип чыккан. Ал-Хабаш, ал-Хасиб, ал-Марфазилердин эн негизги салымдары болуп, тангенс жана котангенстин пайда болушун негиздеген, тангенс менен котангенстин алгачкы таблицасын түзүшкөн.

Орто Азиянын илимий борборлору болуп Самарканд жана Бухара, Мерв ж.б. шаарлар эсептелген.

IX кылымдан баштап бул жерлерде математика илими өнүгө баштаган. Ошол кездеги ири окумуштуулардын бири катары Мухаммед-ал-Хорезм бизге белгилүү. Анын алгебра боюнча китебинин төрттөн бир бөлүгүндө практикалык мисалдардын чыгарылыштары көрсөтүлгөн. Ал-Хорезмдин астрономия жана география боюнча эмгектери да белгилүү. Алардын ичинен эң күчтүү математиктеринин бири Омар-Хаям XI-XII кылымдарда жашаган. Ал математик, астроном жана философ гана болбостон, таланттуу да акын болгон. 1079-жылы Омар Хаям эң эле так календар түзгөн.
Математиканы тереңдетип окутууда класстан тышкаркы иштерди жүргүзүүдө кубдук теңдемелердин чыгарылышын, биномалдык формуланы Лобачевскийдин геометриясынын элементтерин Омар Хаямдын эмгектери менен байланыштыруу окуучулардын кызыгууларын арттырары шексиз.

Борбордук Азиядан чыккан дагы бир ири математик Насир ад-Дин Мухаммед ат-Туси (1201-1274-ж) «Евклидди баяндоо», «Толук төрт бурчтук жөнүндө трактат», «Архимеддин «Шар жана цилиндр» жөнүдө китебин баяндоо» ж.б. эмгектерди калтырган. Алардын ичинен «Толук төрт бурчтук жөнүндө трактаты» тригонометриянын алгачкы системалык курсу делип эсептелинет. Ага чейин тригонометрия астрономия боюнча китептерде гана баядалып келген. Ал эми Архимеддин китебине карата түшүндүрмөсүндө катнаштар теориясы өнүктүрүлөт. $y\text{ө}x(a-x)$ жана $y\text{ө}x(a-x)^2$ фунциялары каралып, алардын экстремумдары табылат.

Жаммид бен Масуд эд-Дин ал-Кашинин да математикага кошкон салымы чоң. Ал төртүнчү даражадагы теңдемелерди чыгаруунун жолдорун тапкан.

XV кылымдын башталышында ал-Каши айлана жөнүндө китебин жазган. Ал китебинде айлананын радиуска болгон катышын болжолдуу түрдө эсептеп чыкккан.

Демек, математика илимине Орто Азиялык окумуштуулардын салымдары чоң. Алардын ичинен жогоруда аты аталган, 800-жылдарга чейин жашаган Мухаммед бен- Муса ал-Хорезм математика жана астрономия боюнча көптөгөн эмгектерди жазган. Ал эмгектеринин ичинен «Хисаб алджебр вал-мукабала» аттуу китеби латын тилине которулган. Бул китебинде биринчи жана экинчи даражадагы теңдемелердин чыгарылышын изилдеген, «Алджебр» деген аталыштан учурдагы «Алгебранын» аталышы келип чыккан.

Дагы бир Орто Азиялык математик жана астроном Абуль-Вафа (940-998-ж). Бул окумуштуу тригонометрияга салым кошкон. Ал синустун жана тангенстин таблицасын түзгөн.

Ал эми окумуштуу ал-Бируни жер шарынын радиусун аныктаган.

$$R = (R + h)\cos\alpha, R = h\cos\alpha/(1-\cos\alpha)$$

Мында R- жердин радиусу, h-тоонун бийиктиги, α - ченелген бурч.

Борбордук Азиянын матиматиктери жөнүндө сөз болгондо Абул-Вафа Мухаммед ал-Бузжанини (940-998ж) геометриялык түзүлөргө карата маселелерди чыгарууну, параболаны, эллипсти, гиперболаны түзүүнү караган «карыз» түрүндө терс сан түшүнүгүн Орто жана Жакынкы Чыгыштагы окумуштуулардын ичинен биринчи болуп колдонгон. Синустардын сфералык теоремасын далилдеген, Абу-Райкан Мухаммед ал-Бируни (970-1148-ж): «Тегеректе хордаларды аныктоо», «Топ жылдыздарды тегиздикке проекциялоо жана сфераларды тегиздикке сүрөттөө» ж.б., Абу-Али Хусеин ибн Синаны (970-1037), анын «Кыскача Евклид», «Сандар илим» ж.б. эмгектерин айтпай кетүүгө болбойт.

Жамшид Гияседдин ал-Каши (1436-ж өлгөн) ондук бөлчөктөрдү системалаштырып, алгачкы эмгек жазган окумуштуу болуп эсептелет. Ага чейин алтымыштык бөлчөктөр колдонулуп келген жана эсептөөлөрдү жүргүзүүдө көптөгөн ыңгайсыздыктарга кыйынчылыктарга дуушар болушкан. Беш китептен турган «Арифметиканын ачкычы» деген трактатынын биринчи китебинде ал бүтүн сандар менен болгон амалдарды, алардын ичинде бүтүн сандан каалагандай даражадагы тамыр чыгарууну карайт. Экинчи китеби бөлчөктөрдүн теориясына арналган. Ондук бөлчөк киргизилип, анын касиеттери алтымыштык бөлчөктөрдүн касиеттерине окшоштуруу менен аныкталат. Кийинки китебинде алтымыштык системада бүтүн жана бөлчөк сандар менен амалдарды аткаруу баяндалат. Ал кезде алтымыштык системада эсептөө жүргүзүү астрономдор үчүн эң ыңгайлуу болгон. Акыркы эки китеби геометрияга жана алгебрага арналган. Ал-Каши геометрия боюнча көп бурчтуктарды, тегеректи жана анын бөлүктөрүн, призманы, пирамиданы, цилиндрди, конусту, шарды, туура көп грандыктарды ченөөлөрдү караган. Анын куполдору ченөөдө жакындаштырылган интегралдоо ыкмасын колдонгону кызыктуу. Алгебра боюнча өзүнөн мурункулардын эмгектерин келтирүү менен төртүнчү даражадагы теңдемелерди классификациялоону жана чыгарууну, пропорциялар теориясынын эрежелерин, сан катарларын суммалоо жөнүндө баяндалган.

Ал-Кашинин «Айлана жөнүндөгү трактаты» айлананын узундугунун диаметрге болгон катышын мүмкүн болушунча так

эсептөөгө арналган. Ал π санынын жакындатылган маанисин 17 ондук белгиге чейин эсептеп, 3,14159265358979325 (мындагы ондук белгилердин акыркысы гана туура эмес) санын тапкан.

Пифагордун теоремасын окуп үйрөнүүдө Ал-Кашинин төмөнкү маселесин пайдаланууну сунуш кылабыз: «Найза суунун ичинде тикесинен сайылган жана сыртка үч чыканакка чыгып турат. Аны шамал кыйшайтып суунун бетинде сабынын аягы эле көрүнүп калды(учу мурдагы ордунда). Адегенде суудан чыгып турган ордунан кийинки сабынан аягы турган орунга чейинки аралык беш чыканак. Биз найзанын узундугун билгибиз келет». Маселени найзанын жалпы узундугун тамга менен белгилеп алып, Пифагордун теоремасын колдонуу аркылуу чыгарууга болот.

Анда $(x-3)^2+5^2$өx^2теңдемеси келип чыгат. Теңдемени чыгарып, $x = 5\frac{2}{3}$ чыканак экендигин табабыз.

Бул жерде бир кызык фактыны келтирип кетпесек болбогону турат. Ушуга окшош маселени Л.Н.Толстойдун маселеси деп эсептегендер көп. Чындыгында Л.Н.Толстойдун «Эмгеги» найзаны-камышка чыканакты метрге алмаштырып гана койгондугунда.

Улуу азербайжандык окумуштуу Насреддин Туси (1201-1274-ж) геометриянын тригонометриянын, астрономиянын жана катыштар теориясынын өнүгүшүнө көп салымдарды кошкон. Ал өзүнүн «Шакл-ул-Кита» деген эмгегинде «Синустун жаасы», «Косинустун жаасы», «Тангенстин жаасы», «Котангенстин жаасы», «Секанстын жаасы», «Косеканстын жаасы» түшүнүктөрүн кийирген. Азыркы учурда синус сызыгы деп атап жүрөбүз. Автор синустун жана тангенстин теоремасын далилдеген. Жогоруда сөз болгон Орто Азиялык дагы бир окумуштуу Жамшид ал-Каши ондук бөлчөктөрдүн теориясын түзгөн. Ал 1427-жылы «Арифметиканын ачкычы» деген эмгегинде ондук бөлчөктөр менен жүргүзүлүүчү амалдардын эрежелерин көрсөткөн .

Жалпылап айтканда, IX-XV кылымдарда Орто Азиялык окумуштуулар төмөндөгүдөй жетишкендиктерге ээ болушкан.

Комбинаторика жана арифметика бөлүмү боюнча:

1. Эсептөөнүн алтымыштык системасын өздөштүрүшкөн.
2. Ондук бөлчөктөрдүн теориясын түзүшкөн.
3. Сандардан тамыр чыгаруунун жолдорун иштеп чыгышкан.
4. Ньютондун биномунун формуласынын колдонулушун, каалагандай натуралдык көрсөткүчтүү даража үчүн так аныктап чыгышкан.
5. Чыныгы сандар түшүнүктөрүн кеңейтишкен.

Алгебра бөлүмү боюнча:

1. Алгебраны негизги математикалык предмет катары бөлүшкөн.
2. Сандык алгебранын чендик геометрияга колдонушун жана кубдук теңдеменин чыгарылышынын геометриялык теориясын түзүшкөн.

Тригонометрия бөлүмү боюнча:

1. Жалпак жана сфералык тригонометриянын негизин түзүшкөн.
2. Тригонометриялык таблицаларды толук жана мүмкүн болушунча так түзүп чыгышкан.

Ошентип, Борбордук Азиянын окумуштуулары математиканын кайсыл тармагы болбосун аларды өнүктүрүүгө зор салым кошушкан. Айрыкча квадраттык жана кубдук тамыр чыгарууну каалаган даражага жалпылоону кубдук теңдемелердин бардык түрлөрүн геометриялык жол менен чыгарууну, сан түшүнүгүн оң анык санга чейин кеңейтүүнү, алгебралык белгилеништерди жана терс сандар түшүнүгүн пайдалануу, так тригонометриялык таблицаларды, алтымыштык жана ондук бөлчөктүр менен болгон амалдарды баса көрсөтүү зарыл. Ал эми жогоруда сөз болгон катнаштар теориясы менен параллель сызыктар математиканын өнүгүү тарыхындагы эки ири ачылышка-математикага өзгөрмө чоңдуктарды киргизүүгө жана Евклиддик геометриянын ачылышына түрткү болгон.

Биз жогоруда Орто Азиялык окумуштуулардын айрымдарынын орто кылымдарда математика илиминин өнүгүшүнө кошкон салымына кыскача токтолдук.

Албетте, мектептин математика мугалимдери ал маалыматтар менен тааныш болууга тийиш, бирок ошону менен эле чектелбей, аларды окуучуларга тааныштыруу, математикалык билим берүүдө колдонуулары максатка ылайык. Себеби, окуу процессинде тарыхый материалдарды пайдалануу, биринчиден , окуучулардын таанымдык иш-аракеттерин активдештирет, экинчиден, предметке карата **алардын** кызыгууларын жогорулатат, үчүнчүдөн, жалпы математикалык маданиятты калыптандырууга көмөктөшөт. Ошондой эле окуучуларда өзүнүн ата-бабалары, өзүнүн жергеси (региону) менен сыймыктануу сезимдери да калыптанат.

А.Д.Жунусакунова, НГУ

ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ

В статье приведен подход тестированию как форма контроля знаний, умений и навыков, описаны функции и принципы построения системы контроля.

Переход всего человечества от постиндустриального к информационному обществу ставит перед образовательной средой глобальную проблему - увеличение количества и повышение качества учебной информации при оставшемся прежнем учебном времени, за которое должна быть усвоена эта информация.

Одним из путей, обеспечивающих разрешение этого противоречия, является применение тестирования, как части многих педагогических инноваций. Стало очевидным фактом то, что тесты позволяют получить объективные оценки уровня знаний, умений, навыков и представлений, выявить пробелы в подготовке. В сочетании с обучающими программами на персональных ЭВМ, тесты позволяют перейти к адаптивному обучению и контролю знаний - наиболее эффективным, но, однако наименее применяемым у нас формам организации учебного процесса [4,44].

Анализ опыта тестирования в зарубежных странах показывает, что в последнем столетии тестирование приобрело широкий масштаб во многих странах мира. В развитых странах создаются национальные службы для контроля за результатами образования и мониторинга его качества. В этих странах ведутся систематические научные исследования в области педагогических измерений. Тестирование предполагает обеспечение объективности, выявления уровня подготовленности учащихся. В следствии чего, тестирование, наряду с экзаменом, зачетом является формой контроля.

Контроль является одной из основных составляющих учебного процесса, и от его правильной организации на всех этапах обучения в конечном итоге зависит качество знаний учащихся. В свою очередь составляющими контроля являются:

- *проверка измерение* результатов обучения и их (в соответствии с принятыми в выбранной системе индикаторами);
- *оценивание* как *процесс*, во время которого производится наблюдение за действиями учащегося и сравнение с образцом (эталоном) или установленными показателями, и как *результат* — выставление оценки (отметки) [1].

Контроль выполняет три основные функции:

- *управляет процессом усвоения знаний.* Контроль дает возможность увидеть ошибки, оценить результаты обучения, осуществить коррекцию знаний, умений и навыков;
- *воспитывает познавательную мотивацию* и стимулирует творческую деятельность. Правильно организованная система контроля позволяет пробудить чувство ответственности за результаты обучения (получение более высокой оценки), способствует стремлению к целенаправленной работе по исправлению ошибок;
- *является средством обучения развития.* Большая часть контролирующих мероприятий носит обучающий и развивающий характер, так как учитель объясняет каждому ребенку, в чем заключаются его ошибки, что нужно сделать, чтобы понять учебный материал, помогает найти правильный ответ.

К системе контроля предъявляются определеннее требование и при ее построении следует придерживаться основных принципов.

Объективность — является основным требованием и принципом для организации контроля. Она заключается в том, что система контроля должна быть дружественной по отношению к учащимся. Вопросы, задания задачи и проекты должны быть обоснованы, а критерии оценки адекватны требованиям к уровню подготовки и возрастным особенностям учащихся.

Открытая технология — заключается в том, что оценивание учащихся осуществляется по единым критериям, которые должны быть обоснованы, известны заранее и понятны каждому учащемуся.

Системность, которая в свою очередь рассматривается с пяти позиций:

- контроль должен быть непрерывным и осуществляться с самого начала обучения до его завершения;
- контроль должен быть естественной *частью процесса обучения;*
- система контроля должна обладать преемственностью;
- средства, методы, формы контроля, способы оценивания и интерпретации результатов должны подчиняться единой цели;
- все обучаемые конкретного образовательного учреждения должны подчиняться единым принципам и требованиям [1].

Основой любого способа контроля знаний и умений являются задания, которые выполняют учащиеся. От их соответствия целям и содержанию обучения зависят результаты контроля и действия по совершенствованию учебного процесса [2, с.25].

На сегодняшний день существует множество форм контроля за качеством обучения и усвоения материала. *Тестирование* используется для оперативной проверки качества знаний учащихся с возможностью машинного ввода данных (ответов) и автоматизированной обработки результата с заранее заданными параметрами качества. Существенным для теста можно считать то положение, что кроме задания, необходимы эталон (правильный ответ, ключ) и система оценок (присуждаемые баллы по результатам выполнения задания), т.е. в этом случае тестом можно считать следующую схематическую запись: *тестѳ заданиеѲэталонѲсистема оценок знаний* [3]. При всех ограничениях и недостатках тестовая технология является быстрым и надежным способом проверки уровня и степени подготовки учащихся путем решения несложных заданий, выбора варианта ответа или добавления слов, формул, терминов и пр. Главное - тестовая технология позволяет собирать статистический материал, который может накапливаться и храниться в памяти компьютера.

Преимуществом тестирования является возможность охвата материала по всем разделам. Оценивание результатов носит более объективный характер и не зависит от профессиональных и личностный качеств учителя-методиста. В результате учащийся может продемонстрировать свои учебные достижения на более широком содержательном поле. И все это на фоне сокращения временных затрат на проверку знаний. Тесты логичны и непротиворечивы, интерпретация их однозначна, организация тестирования регламентирована.

Контроль с помощью тестов теоретически более объективен по сравнению с классической формой контроля по следующим причинам:

1) отсутствует субъективные факторы, влияющие на оценку;
2) ответ экзаменуемого сравнивается с эталоном;
3) тест является объемным инструментом контроля, так как проверяются знания и умения по всем темам дисциплин, а не отдельные темы [2, с.29].

Но в отличии от обычных экзаменов результаты тестового контроля зависят от качества используемых заданий: если недостатки задания в традиционном экзаменационном билете могут быть компенсированы дополнительными вопросами при устном собеседовании, то при тестировании это невозможно.

Практика тестирования свидетельствует о том, что высокое качество тестовых заданий не могут гарантировать даже самые опытные предметники – составители. Поэтому тестовые задания, предназначенные для целей контроля и измерения знаний, должны проходить строгую объективную экспертизу. Оценка заданий даже одним экспертом дает гарантии устранения целого ряда недостатков [5], но рекомендуемое число экспертов должно быть от трех до восьми человек [6] .

Вторая проблема касается сложности проверки аналитико-синтетических навыков учащихся.

Для устранения этих и некоторых других недостатков необходимо разработать систему заданий, которая включает в себя как тесты с вариантами выбора, так и тесты открытого типа со свободным изложением ответа. Проверка таких тестовых заданий должна осуществляться по наличию ключевых слов в письменном ответе учащегося. Существует еще несколько типов заданий, которые также можно отнести к тестовым, например, в приведенном тексте выделить структуру, ключевые слова, ответить на вопросы.

Использование тестирования для контроля знаний интересно и актуально. Несмотря на ограничения тестовой технологии, есть основное достоинство, которое привлекает многих учителей и методистов — это оперативность получения обратной связи с обучаемыми, и возможность быстрого оценивания результатов. Что же касается ограничений, то любые средства для проверки уровня достижений имеют свои границы применимости. Основная задача учителя заключается в том, чтобы использовать разные методы контроля, в том числе и тесты.

Разработка тестов далеко не простое дело, требует не только большого практического опыта, но и специальных знаний и навыков. Тесты отличаются от других инструментов контроля, во-первых, стандартизированной процедурой организации выполнения, во-вторых, однозначностью интерпретации ответов и, наконец, наличием заранее продуманной системы оценивания результатов. Тестовые задания должны быть краткими, лаконичными, не допускать двусмысленного толкования. Любой тест должен, как минимум, содержать инструкции по заполнению, само задание и ответы.

Список литературы

1. Аванесов В.С. Современные методы обучения и контроля знаний. Владивосток: Дальрыбвтуз, 1999. – 125 с.
2. Стась Н.Ф. Комплексный подход к экспертной оценке тестовых измерителей// Стандарты и Мониторинг в образовании.-2008.-№5- 25-30 с.
3. Беспалько В.П. Методы и критерии оценки знаний, умений и навыков учащихся при программированном обучении.-М.,1969.-15 с.
4. Калдыбаев С.К.,Ажыбаев Д.М., Бекежанов М.М. Компьютерная диагностика, результатов обучения в общеобразовательной школе.-Б-Н-2007- 135 с.

5. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования.-М.: Народное образование. -2000.-352 с.
6. Минин М.Г. Тестовая технология контроля знаний по химии. //Известие Томского политехнического университета. Томск-2005.- №4- 281-235 с.

Г.А. Касымова

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ОКУУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛООНУН ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ

Окуучулардын окуу жетишкендиктерин аныктоо жана баалоо процессинин маңызына, методдоруна жана түрлөрүнө Ю.К. Бабанский, М.И. Зарецкий, Т.А. Ильина, В.М. Полонскийдин эмгектери, окуу материалын өздөштүрүү деңгээлдерин аныктоого И.Я.Лернер, М.Н. Скаткин, Н.В.Кузьминанын изилдөөлөрү, ал эми баалоонун критерийлерин белгилөөгө В.П.Беспалько, К.О.Корсак, В.Л. Симоновдун эмгектери арналган. Окумуштуулардын психологиялык- педагогикалык изилдөөлөрүнүн анализи көрсөткөндөй окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо мугалим тарабынан окуучунун билимди өздөштүрүүдөгү билим, билгичтик жана көндүмдөрүнүн деңгээли билим берүү стандарты жана мектеп программаларында көрсөтүлгөн талаптарга (эталонго) дал келүүсүн текшерүүнүн жыйынтыгы. Ал эми окуучулардын окуу жетишкендиктери катары окуучунун мурунку билим деңгээли менен акыркы окуу деңгээлинин ортосундагы айырма кабыл алынат жана ал окуу процесси жыйынтыгы катары дагы белгиленет. Педагогикалык илимде баалоо- мамлекеттик билим берүү стандартында жана окуу программаларында белгиленген окуучулардын билимине карата коюлган талаптарга жетүү үчүн окуучунун билимди өздөштүрүүдөгү жетишкендик деңгээлин салыштыруу процесси болуп саналат. Демек, баалоо- бул программада белгиленген билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү окуучулардын өздөштүрүү даражасы, ошондой эле мугалимдердин баалоочу кырдаалдары менен аныктоо процесси жана анын жыйынтыгы. Баалоо процесси мугалимдин окуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө чоң мааниге ээ болот. Анткени, ал окуу процессин өркүндөтүүгө жана окуучулардын ар тараптуу, анын ичинде адеп- ахлактык тарбиялануусуна кызмат кылат. Бирок, баалоо процесси ар бир окуучунун аң сезиминде жогорку беделге ээ болгондо гана өзүнүн негизги ролун жана милдетин аткарат. Тилекке каршы, азыркы учурда баалоо процессинин жүрүшүндөгү бир катар туура эмес ыкмалардын колдоунулушу ал процесстин маңызын өзгөртүүдө [1].

2007-окуу жылында Бүткүл дүйнөлүк банктын колдоосу менен «Айылдык билим берүү» проектисинин алкагында Кыргыз республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин тапшырмасы боюнча «Билим берүүдөгү баалоо жана окутуунун методдору Борбору» тарабынан республикадагы жалпы билим берүүчү орто мектептеринде билим сапаты боюнча масштабдуу изилдөө жүргүзгөн. Изилдөөнүн максаты - билим берүү тармагында алгылыктуу иштерди жүргүзүү жана негиздүү чечимдерди кабыл алуу үчүн Кыргызстандагы билим берүүнүн азыркы абалы тууралуу объективдүү жана илимий тастыкталгын маалымат алуу болгон [2].

Аталган отчеттун жыйынтыгында жалпы билим берүүчү орто мектептерде окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо системасына карата төмөндөгүдөй сунуш берилген: «Изменить систему формирующего и итогового оценивания учащихся. Перейти от оценивания для порицания и поощрения к оцениванию как средству мониторинга достижений учащихся и определению учителем проблем обучения, для улучшения взаимодействия между учителем и учащимися, для более эффективного планирования индивидуальной и классной работы на уроках и самостоятельной работы учащихся. В итоговом оценивании измерять не объем фактологических знаний, а концептуальное понимание и степень сформированности необходимых навыков» [2, 176 б.].

Бул изилдөөдө мектеп мугалимдеринин баалоо процессин түшүнүшү, анын өзгөчөлүктөрүн белгилөө жана баалоо шкаласынын маанисин аныктоо максатында социологиялык анализ жүргүзүлдү. Нарын шаарынын №4 Э.Ибраев атындагы, №8 А.Буйлаш уулу атындагы, №7 М.Сыдыков атындагы орто мектептин мугалимдеринин жана Нарын мамлекеттик университетинин алдындагы Мугалимдердин квалификациясын жогорулатуу борборунун угуучуларынын арасында анкета жүргүзүлдү. Анкета азыркы баалоо процессинин мүнөздөрү боюнча, мугалимдин ага болгон мамилеси боюнча жыйырма маселени камтыйт. Анкетага жалпы 45 мугалим катышты.

Анкетанын биринчи суроосу төмөндөгүдөй берилген: «Баа окуучунун билими тууралуу мугалимдин гана оюн билдирет». Анкетанын анализи көрсөткөндөй мугалимдердин 27% үлүшү - ооба, баа мугалимдин гана оюу, 69 % бөлүгү - баа класстагы окуучулардын дагы оюн билдирет, ал эми 4 % үлүшү - бул маселе боюнча оюн ачык берген алган эмес. Ошентип, көпчүлүк мугалимдер баалоо процессине окуучулардын дагы катышуусун жактырышат.

Ал эми «Эгерде окуучу кайсы бир предметтин темасын өздөштүрө албаса, ага мугалим тилекке каршы жардам бере албайт»- деген суроого анкетага катышкан

мугалимдердин 29% үлүшү -мугалим жардам бере албай калышы мүмкүн деп билдирсе, 67% бөлүгү - мугалим сөзсүз түрдө жардам берет, ал эми мугалимдердин 4% үлүшү - бул маселе боюнча оюн так беришкен эмес. Демек, мугалимдердин окутуу процессиндеги компетенттүү болуусун баса көрсөтүшкөн.

«Окуучуга мурдагы билимине салыштырмалуу азыркы жетишкендиктеринин жыйынтыгын тушүндүрүш керек»- деген суроого мугалимдердин 96% үлүшү - дайыма тушүндүрүш керек жана 4% бөлүгү - кээ бир учурда тушүндүрүп бериш керек деп жооп беришкен. Ошентип, окутуу процессинде мугалимдин түшүндүрүп берүүсү окуучулардын окуу жетишкендиктеринин өзгөрүүсүнө жана ал жетишкендиктерге окуучунун умтулуусуна стимул болорун белгилешкен.

Төмөндөгү «Окуучунун мурдагы аткарган иштерине караганда, окуучунунун тапшырманы аткаруу учурундагы мугалимдин мактоосу көп жетишкендиктерге алып келет»- деген суроого анкетанын анализи көрсөтүп тургандай мугалимдердин 78% үлүшү - мактоо сөзсүз түрдө жакшы жыйынтык берет дешсе , 14 % бөлүгү - мактоо дайыма эле жакшы жыйынтык бере бербейт, ал эми мугалимдердин 8 % үлүшү - оюн так билдиришкен эмес. Ошентип, мугалимдердин көпчүлүгү педагогикалык процессте мактоо методунун зор маанисин баса көрсөтүшсө дагы бул маселе боюнча айрым мугалимдердин өз оюн так билдиришпегени бизди ойлондурбай койбойт.

«Предмет боюнча ар кандай жетишкендиктерге ээ болгон окуучуларды салыштыруу зарыл жана ал тарбиялык эффектини берет»- деген суроого мугалимдердин 78% үлүшү - салыштыруу мугалимге күткөн жыйынтыкты берет , 8 % бөлүгү - мындай көз карашка каршы экендигин жана 14 % үлүшү - берилген суроо боюнча оюн билдиришкен эмес. Демек, окуучуларды окутуу жана тарбиялоодо салыштыруунун тарбиялык мааниси көрсөтүлгөн, ошол эле учурда мугалимдердин 14% үлүшүнүн өз ойлорун бере албагандыгы кабатырландырат.

Ал эми «Тапшырмана аткаруу учурунда окуучунун окуу ишмердүүлүгүн, жана анын чыгармачылыгын дагы баалоо зарыл»- деп берилген суроого анкетанын анализи көрсөткөндөй мугалимдердин 78% үлүшү - сөзсөз түрдө дайыма окуучунун тапшырманы аткаруудагы иш аракетин жана чыгармачыл мамилесин баалоо зарыл, ал эми 22 % бөлүгү - айрым учурда гана баалаш керек деп жооп беришкен. Ошентип, окуу процессинде окуучулардын аракетин дагы баалоо аларга стимул берет деп белгилешкен.

Төмөндөгү «Баа аванс караты берилбейт, бааны окуучу өзү эмгектенип алышы керек» - деген суроого анкетага катышкан мугалимдердин 87% үлүшү- окуучу бааны өзү эмгектенип алышы керек дешсе, 9% бөлүгү- баа кээ бир учурда аванс катары да коюлушу керек жана 4% үлүшү -берилген суроо боюнча оюн билдиришкен эмес. Мугалимдер бул суроого жооп берүүдө окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоодо баанын тарбиялык мааниси зор экендигин көрсөтүшкөн.

«Окуучу сабакта жооп берүүдөн баш тартууга укугу жок»- деген суроого анкетанын анализи көрсөткөндөй мугалимдердин 51 % үлүшү -окуучу сабак учурунда жооп берүүдөн баш тартууга укугу жок, 22 % бөлүгү- окуучу айрым учурларда жооп берүүдөн баш тартса болот жана 27 % үлүшү- бул талаш маселе деп жооп беришкен. Демек, окуу процессинде окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоо окуучунун эмоционалдык абалын дагы эске алуу зарыл экендиги белгилүү болсо дагы, мугалимдердин айрым бөлүгү «эркиндикти» тура эместигин далил болду.

Ал эми «Окуучунун өзүнүн жана жолдошторунун ишин баалоо билгичтигин окуу процессинде колдонуу зарылбы?» - деген суроого мугалимдердин 42 % үлүшү- окутуу процессинде окуучунун билим баалоо билгичтигин дайыма колдонуу керек жана 58 % бөлүгү -окуучунун баалоо билгичтигин айрым учурда колдонуу керек деп жооп беришкен. Ошентип, окуу процессинде окуучуларга бири- биринин билимин баалоо мүмкүнчүлүгүн берүү белгиленген.

«Баалоо процессинде окуучу тарабынан аткарылган тапшырманын жыйынтыгы гана бааланышы керек»- деген суроого анкетанын анализи көрсөткөндөй мугалимдердин 83% үлүшү- ооба, жыйынтыкка жетишүү- баалоонун объективдүү критерийи, ал эми 13 % - бөлүгү жок, жыйынтык алуунун стандарттык эмес ыкмаларын дага эске алуу зарыл жана 4% үлүшү- берилген суроо боюнча оюн билдиришкен эмес. Демек, баалоо окутуу процессинде жыйынтыкка жетишүү негизги көрсөткүчтөрдүн бири экендигин белгилешкен.

Анкетанын кийинки суроосу «Сабак учурунда окуучунун иш- аракетин баалоодо оң жана терс баалоо бири-бирин толуктап туруусу керек»- деп берилген Анкетага катышкан мугалимдердин 29 % үлүшү -мактоо же болбосо, эскертүүнүн бирине эле көп басым жасоого болбойт жана 71 % бөлүгү- оң баалоо көбүрөөк болушу керек- деп жооп беришкен. Демек, окуу процессиндеги баанын стимул берүүчү ролун баса көрсөтүшкөн.

Ал эми «Окуучу жооп берүүдө өзүнө ишене албаса аны дароо колдоо зарылбы?»- деп берилген суроого мугалимдердин 78 % үлүшү- жооп берүүдө өзүнө ишенбеген окуучуну сөзсүз түрдө дайыма колдоп туруу зарыл, мугалимдердин 13 % бөлүгү -кээ бир учурда гана колдоо керек жана 9 % үлүшү- сурамжылоо учурунда жардам берүүнүн кереги жок – деп белгилешкен. Ошентип, окуу процессинде окуучу дайыма мугалимдин колдоосуна муктаждыгы көрөтүлгөн.

«Сабактагы окуучунун активдүүлүгү жалпы окуу процессинин жыйынтыгын көрсөтө алабы?»- деген суроого мугалимдердин 36% - окуучунун активдүүлүгү менен окуу процессинин жыйынтыгы бири- бири менен байланыштуу дешсе, 13 % бөлүгү- көрсөтмөлүү активдүүлүктү өтө жогору баалоо туура эмес жана 51 % үлүшү- окуу активдүүлүгү менен продуктивдүүлүк дайыма эле дал келе бербейт- деп белгилешкен. Демек, окуучунун сабактагы активдүүлүгү анын билимди толук кабыл алгандыгынын көрсөткүчү эмес , баалоо процессинде жөн гана жыйынтыкты эмес, ага жетишүүдө жалпы ишмердүүлүктү аныктоо зарыл.

Анткетага катышкан мугалимдер «Окуучунун ишин баалоодо анын жыйынтыгына гана көңүл бурбастан, окуучунун ал ишке жумшаган аракетин, эмгегин дагы эске алуу зарыл»- деген суроого мугалимдердин 27 % үлүшү- башталгыч класстарда гана окуучунун аракетин, эмгегин дагы эске алуу керек, 69 % бөлүгү - бардык класстарда эле окуучунун эмгеги жана аракети дага бааланыш керек жана 4% үлүшү -жогорудагы суроо боюнча оюн билдиришкен

эмес. Ошентип, окуучулардын окуу жетишкендигин баалоодо баанын тарбиялык маанисине көрсүл блүнгөн.

Ал эми «Азыркы мектептердеги жогорулатып балоого жол берилиши»- деген суроого анкетага катышкан мугалимдердин 13 % үлүшү - окуучунун билимин баалоодо жогорулатып баа коюга жол берилбеши керек, 27 % бөлүгү- айрым учурда гумандуулукка таянуу менен жол берилет жана 60% үлүшү -аталган маселе боюнча оюн ачык билдиришкен эмес. Демек, окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоодо беш баллдык баалоо шкаласынын мъмкънчълыгъ чектелгендигин к=рс=ттъ.

«Баалоо процессинде конфликт пайда болсо, мугалим баанын эмне себептен коюлгандыгын ачык түшүндүрүп бериши зарыл»- деген суроого мугалимдердин 71% үлүшү - баа эмне себептен коюлгандын сөзсүз түшүндүрүп бериши керек , 18 % бөлүгү- түшүндүрүп берүүнүн кереги жок жана 11 % үлүшү - бул суроо боюнча оюн билдиришкен эмес. Демек, ар бир окучууга баанын эмне себептен коюлгандыгын мугалим аргументтъъ тъшъндърып берьъ керек.

Төмөндөгү «Окуу жөндөмдүүлүгү бирдей жана окууга болгон мамилеси ар кандай окуучулардын окуу жетишкендиктерин салыштыруу пайдалуу» -деген суроого анкетанын анализи көрсөтүп тургандай мугалимдердин 49% үлүшү- окуучунун активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн салыштыруу пайдалуу, 36 % бөлүгү - айрым учурда эле жана 15% үлүшү- аталган суроо боюнча оюн ачык билдиришкен эмес. Демек, окуучулардын окуу активдүүлөгүн жогорулатууда салыштыруу жакшы жыйынтык берет, ошол эле учурда окутуу жана тарбиялоонун башка методдоруна дагы кѳңүл бѳлүү керек.

«Сабакта талаш маселени чечүүдө класстагы окуучулардын талаш-тартышына караганда, мугалимдин токтоо жана так түшүндүрүп берүүсү оорундуу»- деген суроого мугалимдердин 60% үлүшү- ооба, мугалимдин түшүндүрүп берүүсү дайыма зор мааниге ээ, 11 %бөлүгү- мугалим кийлигишүүсүнүн кереги деле жок жана 29 % үлүшү - айрым учурда мугалимдин талаш- тартышты чечүүгө катышуусу керек деп жооп беришкен. Ошентип, окуу процессинде тъшъндърьъ иштеринин ролу белгиленген.

«Окуучунун билимин баалоодо тигил же бул баа окуучуга эмне себептен коюлганын түшүндүрүп берүү керекпи?»- деп берилген. Мугалимдердин 60 % үлүшү - ооба, баанын эмне себептен коюлгандыгын дайыма түшүндүрүп берүү керек, 33 % бөлүгү - кээ бир учурда гана түшүндүрүп бериши керек жана 7% үлүшү- баа эмне себептен коюлгандыгын окуучу өзү түшүнүшү керек – деп жооп беришкен. Демек, окуучулардын активдъългън, жоопкерчилигин арттырууда баанын билим берүүчү, тарбиялоочу ролу зор экендиги көрсөтүлгөн.

Ал эми «Мугалим ар бир окуучунун жетишкендиги жана кемчиликтери жөнүндө баарлашууга убакыт бөлүшү керек»- деген суроого анкетанын анализи көрсөткөндөй мугалимдердин 44 % үлүшү- айрым учурларда гана сүйлөшүү керек жана 56% бөлүгү- мугалим окуучулар менен сүйлөшүүгө дайыма убакыт бөлүшү керек деп жооп беришкен. Демек, мугалим окуучуларга билим берүү функциясын аткаруу менен бирге =зънън тарбиячы экендигин дагы унутпоосу керек.

Сурамжылоонун жыйынтыгында (45 мугалимдин) мугалимдердин 20 % үлүшү окуу прцессинде окуучулар менен демократиялык формада баарлашаары белгилүү болду б.а. бул мугалимдер окутуунун жыйынтыгына жана окуучулардын инсандык өнүгүүсүнө багыт алуу менен иш аракет жүргүзүшөт. Азыркы мектептерде мындай мугалим окуучулар менен иш алып баруусу оптималдуу деп бааланат. Ал эми ошол эле мугалимдердин 80% бөлүгү окуу процессинде окуучулар менен баарлашуусу авторитардык формада жүргүзүлөөрү анык болду. Бул мугалимдер окуу процессинде окуучулардын эмоционалдык жагдайына терс таасир тийгизүүчү кырдаалды түзүп, мазмуундук баалоого көп көңүл бурулбайт. Демек, баалоо процессии боюнча теориялык дагы, прикладдык дагы багыттагы изилд==л=р зарыл.

Адабияттар:

1. Сияев Т.М., Боронбаева Д.Э. Башталгыч мектепте окуучулардын окуу жетишкендиктерин аныктоонун өзгөчөлүктөрү. // Наука и инновация. Материалы республиканской научно-практической конференции. Посвященный 12-летию образования Нарынского государственного университета. Бишкек 2008.

2.Отчет об основных результатах исследования. Национальное оценивание образовательных достижений учащихся (НООДУ). Кыргызстан. 2008.

Кадыралиева К. НМУ МБЖ жана АКД БОРБОРУ

КИТЕП – БИЛИМ АЛУУ ЖОЛУНДАГЫ НЕГИЗГИ БААЛУУЛУК (2009-ЖЫЛ КИТЕПКАНА ЖЫЛЫ)

Адам баласынын жаныбарлардан айырмасы рухий дүйнөгө ээ экендигинде. өзүнүн акыл эмгеги менен чыгармачылык изденүүлөрдүн натыйжасында жаңы – жаңы нерселерди ойлоп таап, аларды өндүрүшкө киргизип, адамдардын комфорт чыгармачылыгына шарт түзүп, ойлоп табуулардын негизинде жаңы – жаңы китептер, ыр, музыка, фильмдер жаралып, коомдо маданий экономика өсүүдө.

Илим, билим адамга, улутка кут алып келе турган улуу мүлк. Адам жашоосунда ага эзелтен терең баа берип келген «билим адамга канат», «билими күчтүү миңди жыгат», «илим окуу булагы, билим өмүр чырагы» - деген мааниси терең макал – лакаптар элибиздин баа жеткис нарк нускасы.

Китеп – адабий көркөм, коомдук-саясий, илимий же практикалык мазмундагы көп

барактуу басма сөз чыгармасы. Коомдук саясий жана идеологиялык күрөштүн курамы, илим-билимди жайылтуунун жана сактоонун , тарбиянын маанилүү каражаты.

Китепсиз бардык тармактагы илим-билимди билүү, таануу өтө кыйын.

«Китептей жакын досум жок» - дейт тажик элинин жазуучусу Айни.

Чындыгында китеп биздин келечегибиз, китепсиз эч качан илим-билимди кеңейтүү, өнүктүрүү мүмкүн эмес. Китеп биздин эртеңибиз. «Окуусуз билим жок, билимдүүнүн көңүлү ток» - деп элибизде таамай айтылган.

Сөзүм супсак болбос үчүн улуу адамдардын китеп жөнүндөгү ойлорун ортого сала кетейин.

«Китеп – адамдардын руханий байланышындагы көөнөрбөс көрөңгөнүн бири, ал адамды өз башатына баш багууга, жан дүйнөсүнүн сырдуу түйүндөрүн чечүүгө, учурдагы, өткөндөгү жана келечектеги турмушка сереп салып, байкоо жүргүзүүгө түрткү берет. Китеп - адамдарды байланыштырат». (Ч.Айтматов).

«Китепти сүйгүлө, ал силердин жашоо тирлигиңди жеңилдетет, адамдарды сүйүүгө, өзүңдү-өзүң урматтоого жардам берет, дүйнөгө, адамдарга карата оюңарды жана жүрөгүңөрдү эритип, көңүлүңөрдү кушубак кылат». (М.Горький).

«Китеп адамзаттын оюндагы берметтерди чогултуп туруп келечек муундарга сунуш кылат. Биз акыры жок болобуз, ал эми китеп таштан же темирден жасалган эстелик катары түбөлүккө кала берет» (Айбек).

«Дүнүйө абдан кең. өз көзүнөр менен анын кымындай үлүшүн гана көрө аласыңар. Ошондуктан далилди китептен издеп, китепти жыйнай билгиле» (В.Обручев).

«Китепти ойлобой окугандык, тамакты сиңирбей ичкенге барабар» (Э.Борк).

«Жакшы китеп автор тарабынан адамзаттын тукумуна калтырылган мурас». А.Адиссон.

Албетте, бул таамай айтылган сөздөрдүн чындыгы канчалык деңгээлде экендигин ар бир аң-сезимдүү адам аңдап билээр.

Ар кандай тарыхый, көркөм чыгармаларды окуу менен, сен тээ өткөн кылымдардын жаңырыгы болгон уламыш, аңыз кептер менен таанышасың, элдин оор күндөрү жөнүндө окуп алып кабыргаң кайышат, көзүңө жаш тегеренет. Китеп сени сөз өнөрүнүн ажайып дүйнөсүнө жетелейт. Сен бөлмөдө болсоң китеп сыртты көрсөткөн терезе, сен сапарга чыксаң, китеп сага жол, түнкү багытыңдан адаштырбас Алтын казык жылдыз.

Кыскасы, китеп сенин өмүр жолдошуң, жашоондо колдон түшпөс нан – буюмуң, өмүрлүк жан-шеригиң.

Китеп адамдын чыныгы досу жана окутуучусу, акылдуу кеңешчиси жана ишеничтүү жардамчысы. Жаш кезибизден тартып китеп биздин талыкпаган жандоочубуз болушу керек. Биздин бүткүл өмүрүбүз боюнча ал бизге эмгектенүүгө, окууга, ойлонууга, эс алууга жардам берет. Китептер бизди билимдүү кылып турмуш тажрыйбаларын үйрөтөт, көз караштарыбыздын, мүнөзүбүздүн негизделип түзүлүшүнө жана калыптанышына себепкер болот. Кубанычты, сүйүнүчтү, көңүл эргүүнү пайда кылат.

Илгери падышачылык заманда бир баланын тагдырына китеп кандай таасир тийгизгендигин карап көрөлүчү.

Баланын турмушу ушунчалык оор, аянычтуу болгон. Аны менен жашагандар абдан ачуулуу жана орой адамдар болушкан. Бала таң аткандан күн батканга чейин жаны тынбай алардын кол алдында иштөөчү. Качан гана түн жарымы болуп, кожоюндары кызуу уйкуга киргенде бала китеп окууга киришчү. Бул жөнүндө анын өзүнүн айтканын угуп көрөлүчү: «Мен турдум, китепти мештин ичинен алып чыктым да терезеге келдим. Түн жарык болуп турган, ай түз эле терезеге тийип турат, бирок китептеги майда тамгалар көзүмө көрүнгөнү жок. Ал эми окугум келгенин айтпа. Текчедеги жез кострюлду алып айдын жарыгын китепке чагылдырдым. Мурункудан да караңгы боло түштү. Албетте силер бул баланын Алеша Пешков экенин, анын бала чагында китепти кандай окугандыгын А.М.Горькийдин «Көрүнгөндүн колунда» деген повестинен экенин билебиз.

Ал китепти окуганды өтө жакшы көрө турган. Бирок тилекке каршы кожоюндары анын китеп окуусуна тыюу салган. Ошондуктан ал үйдүн чатырына, сарайга, бош мончого жашырынып алып китеп окуур эле. Ал китептен өзүнө дос жана жардамчы тапкан. Китеп ага эң кызыктуу тарых дүйнөнүн босогосун ачып, аны ары карай жетелеген.

Мына ошондуктан ал бала ырайымсыз турмуштун запкысынан кыйналып жапа чексе да көңүлү чөккөн жок.

Горький жогорку окуу жайы гана турсун орто окуу жайын да бүткөн эмес. Жалаң гана талбай окугандыктын жана эмгектенгендиктин натыйжасында ал бирден-бир маданияттуу, билимдүү, дүйнөгө белгилүү адам боло алды. Ал өзү жөнүндө: «Мендеги бардык жакшы сапаттар үчүн мен китепке милдеттүүмүн» - деп айтканы жана аны китепти сыйкырдуу деп эстегени барып турган чындык.

Кыргыз элинин улуттук руханий маданияты жөнүндө сөз козгосок узак сөз. Биз ата-бабаларыбыздын өткөндөгү турмушу жөнүндө тарыхтан билебиз Улуу муундар калтырган адептик этикалык дөөлөттөрүбүз бизге жана биздин балдарыбызга, небере чөбөрөлөрүбүзгө өзүнүн көрк ажарын жоготпой китеп аркылуу көөнөрбөй мурас болуп келе жатат.

Мекенибиздин байлыгын билүү, экономикасын окуп үйрөнүү, улуу инсандардын өмүр жолун билип , эмгегин эскерип, таазим кылуу алардан үлгү таалим алуу, эртеңки келечек ээлерине мурас калтырып жаткандыгыбызды балдардын, кийинки муундардын эсине жеткирүү үчүн албетте китептин эмгеги эбегейсиз зор. Ошондуктан китеп менен достошолу! Ал китеп менен бекем достошкуң келсе дагы эле китепканага тезинен кел!

Байыркы убакта адамдар ааламдын жети кереметин ойлоп табышкан.

1-керемет: Египет пирамидалары

2-керемет: Вавильондун асма багы

3-керемет: Эфес Артемидасынын ибадатканасы.

4-керемет: Галихариас мавзолейи.

5-керемет: Родос алпы.

6-керемет: Александрия маягы.

7-керемет: Олимптеги Зевстин айкели.

Ошол дүйнөнү таң калтырган жети кереметтин катарында дагы бир эң кызыктуу керемет албетте бул биздин колубуздагы китеп. Ал чыныгы дос каталог, бардык убакта жардамга келет, үйрөтөт, кеңеш берет.

Албетте, бул китеп. Демек жети кереметтин катарында китеп экенин унутпайлы.

Китеп бүгүнкү күндө билимдин, илимдин бирден бир булагы. «Китепсиз адамдын жашоосун элестетүү эч мүмкүн эмес» - деп элибизде китепти эң жакшы баалоо менен айтылган.

Китеп өмүргө гүл азык, китеп биздин доордун күзгүсү, кары-жаштын бардыгына бирдей кереги тийет.

Китеп досуң, китеп сенин сырдашың,

Китеп өмүр, китеп жаным кыйбасым.

Укмуш сырлар уюп калса элде деп ,

Билем сенин сергек иште тынбасың.

Анда эмесе артык баалап китепти,

Акын жүрөк лирасында ырдасын.

Китеп адамзаттын оюндагы берметтерин чогултуп туруп келечек муундарга сунуш кылат. Адам баласы бул дүйнөдөн өтөт, ал эми китеп келечек муундарга мурас, кенч болуп сакталып кала берет.

Бизге келип жеткен китептин эң байыркы үлгүсү Египеттин попирус түрмөгү, ал эми жазма китеп даярдоо биздин заманга чейин Египетте башталган.

Анан Египеттеги Грецияга, Римге өткөн. Алгачкы басма китеп XI кылымда Кытайда пайда болгон. XIII кылымдан баштап Европада кагаз колдонула баштаган. XV кылымдын 40-жылдарында Иогани Гуттанбер алгачкы «Библия» - аттуу китебин басып чыгарган.

Ал эми кыргыз элинин жазуусу тарыхый маалыматтар боюнча VI, VII кылымдарда пайда болгон. Ал жазма биздин заманга жетпей жоголуп кеткен, биз аларды ташка жазган эстеликтерден билебиз.

Мындан тышкары кыргыз элинин оозеки чыгармаларында, эпостордо жазуубуз болгондугу айтылат.

Ошол мезгилдерде кыргыздар Енисей алфавити менен жазышкан.

Енисей Орхон жазуулары илимде XVII кылымдын аягында белгилүү болгон.

Ал эми бардыгыбызга китеп окууга жол ачып «А» тамгасын үйрөткөн «Алиппе» китебин Ала-Тоонун биринчи мугалими, агартуучу, коомдук ишмер Ишенаалы Арабаев 1924-жылы Кыргыз алфавитин түзүп, Ташкентте «Алип-бээни» чыгарган. 1925-жылы «Кыргыз Алип-бээден» аттуу китеп кыргыз элине тартууланган.

Улуттук рухубузду, санжыра, тарыхыбызды, маданиятыбызды, ырасым адатыбызды изилдөөгө бул эмгектер, башкача айтканда китептер табылга боло алат.

Китеп биздин байлыгыбыз, өчпөс даңкыбыз. Акын жазуучулар өздөрүнүн чыгармачылыгын барак бетине түшүрүп, анан китеп кылып чыгарып тарыхта аты калат, укумдан-тукумга атын өчпөс кылып китеп аркылуу жеткизет. .

Илимпоздор да ойлоп табууларын ак кагазга түшүрүп, анан китеп кылып чыгарат, кыскасын айтканда сөзсүз жашоо жок дегендей, мен ойлойм китепсиз да биздин жашоо супсак болмок деп.

«Билимсизге дүйнө караңгы» - дегендей ааламдын түрдүү сырларын билүүдө ар бир адам өзүн ыймандык –маданий жактан тарбиялоодо өзүнүн руханий жан дүйнөсүн байытууда китеп эң чоң мааниге ээ.

Тилекке каршы азыркы учурда окуучулар, жаштар, студенттер адабиятка көп кызыгышпай жатышат. Жалаң чет элдик курч сюжеттеги кинолор менен ар түрдүү компьютердик

оюндарды ойноп, кулакка музыканын наушнигин сайып коюп жүрүү менен чектелбейли.

Эгерде кандайдыр бир каармандын кайгысына ыйлап, кубанычында кошо сүйүнсөң ак менен караны, жамандык менен жакшылыкты, өйдө-төмөндү ылгай билген адам болоруна шек жок.

өз эне тилимди сүйүп, өз элинин руханий нарктарын, адеп-салттарын терең билген, аларды урматтап терең өздөштүргөн чет элдик терс таасирлерге, азгырыктарга жетеленбеген, дүйнөгө сын көз караш менен карап, улуттук аң-сезимди күчтүү өнүктүрүп, илим-билимге сугарылган, патриот, Ала-Тоо журтунун сыймыктуу атуулу болуу бүгүнкү күндүн талабы.

«Дүйнөдө эң бай адам ким десе, ал китеби эң көп адам» - деп жооп берген экен бир акылман.

Бул эң туура, эң таамай айтылган сөз!

Пайдаланган булактардын тизмеси:

1. С.Ишенов. Китепкана биздин дос.
2. Билим, тарбия, адеп. Учебно-методический журнал.
3. «Кут билим» газетасы.
4. М.А.Рахматулаев. Китепканалардагы маалымат технологиясы. Б-2004-жыл.
5. Китепкана таануу.

Б.Жусуева , НМУ

ИЧКИЛИК ЖАНА АНАН ЗЫЯНДУУЛУГУ

Кыргыз эли өзүнүн тили, үрп-адаты, салт-санаасы, маданияты бар улуу Эл. Тарыхка кайрылсак көчмөн кыргыздар үйлөнүү үлпөтөрүндө, аш-тойлордо күлүк чаптырып, улак тарттырып келген меймандарга эт тартып кымыз сунушкан. Ал мезгилде спирт ичимдиктерин ичүү кыргыз эллине мүнөздүү болгон эмес. Тилекке каршы бүгүнкү күндө кыргыздардын алкоголизми катастрофалык масштабдарда болуп, бүткүл коомчулукту ойлондуруп, улуттун генефонду менен келечегин коптондурган маселеге айланды. Илгертеден эле алкоголду акыл-эстин уурусу деп аташкан. Спирт ичимдиктин масс кылуу касиети жөнүндө адамзат биздин доорго чейин 800 жыл мурда эле жер-жемиштин ширесинен жана жапайы жүзүмдөн алкоголдук ичимдиктерди даярдоого мүмкүндүк берүүчүү карапа идиштер пайда болгондо эле билишкен. Таза спиртти арапттар VI кылымда ойлоп табышкан. Анны биринчи жолу 860-жылы арап Рагес даярдап чыгарган. Винодон спирт тартып чыгаруу масчылыкты кескин түрдө күчөтөт. Орто кылымда, батыш Европада күчтүү спиртти, винону ачытылган канттуу суюктуктарды тартуу жолу менен алышкан. Легенда боюнча бул операцияны италиялык монах-алхимик Валентинус биринчи болуп жасаган. Алынган продуктуну ичип көрүп, андан кату мас болуп, ал химик “картаңды жашарта, чарчаганды эс алдыра, капалануууну көңүлүн көтөрө турган кереметүү эликсирди таптым” деп жарыялаган. Ошондон тартып алкоголдук ичимдиктер арзан сырьелордон (картошка, кант өндүрүүнүн калдыктары жана башка) жана алкоголду өнөр жайлык өндүрүүнүн туруктуу өсүшүнүн эсебинен дүйнөнүн өлкөлөрүнө тез таркайт. Алкогол турмушта ушунчалык тез сиңип кеткендиктен иш жүзүндө бул темага кайрылбаган бир да сүрөтчү, жазуучу, акын болгон эмес. Адам ичип алганда анын эч кандай маселелери жоктой сезилет. Мындай абал көңүлгө жагат, өзүн-өзү баалону жогурулатат, бирок, тилеке каршы көпкө созулбайт. Көп учурда адамдар уйкузу качканда алкоголду пайдаланат.

Спирт ичимдиктерин пайдалангандардын ички органдары, биринчи ирэтте мээси жабыркайт. Психолокторлун айтуусу боюнча аракечтердин “инсаны” бузулат. Акылдуу, кайрымдуу, ак ниеттүү адам алкоголизм менен ооруп калгандан кийин, аңкоо, каардуу, орой болуп калат. Спирт ичимдигин ичкен адамдар “социалдык алкоголду колдонуучу” жана “аракеч” болуп бөлүнөт.

- Социалдык колдонуучу ушул шартта ичпейм деп айталбас үчүн спирт ичимдиктерин колдонот, бирок өзү көтөрө алгандан көп ичпейт.
- Аракеч боло турган адам көңүлүн көтөрүү үчүн маселелерден качыш үчүн спиртик ичимдиктерин колдонот.

Ичкиликти көп ичкен үй бүлөлөрдө дайыма маселелер болуп турат. Үй бүлөнүн бузулушу, тамак-аштын жетишсиздиги, жумушсуздук чыр чатактын көп болушу. Мына ушул көрүнүштөрдүн баардыгы өсүп келе жаткан жаштарга терс таасирлерин тийгизбейт деп айтыш өтө кыйын. Балдарды тарбиялоодо үй бүлөнүн ролу чоң. Атасы менен апасынын ортосундагы ынтымактык, бири-бирине болгон жылуу мамлелери балдары үчүн табылгыз бакыт. “Бир күндүк чыр чыккан үйдөн, кырк күндүк

ырысы качат"- деген накыл сөз бар. Жошоо шартынын начардыгы, жумушсуздук, айрыкча ата-энелердин мындай жашоого пессимистик көз карашы, атасы күн сайын ичип келип, түтөтүп тамеки тартса, туура эмес сөздөр айтылса үй бүлөдөгү балдарга терс таасирин тийгизбей койбойт. Арака көз каранды болгон атасы же апасынын абалын көргөн бала чоңоюп эс тартканда, ошол бала кезинен калыптанып калган чөйрөнүн таасиринен чыга албай калат. Изилдөөнүн жыйынтыгында малым болгондой, мектп окуучуларынын арасында пиво, вино татып көргөндөрдүн көпчүлүгү достордун арасында, туулган күндө, дискатекада өздөрүн улуулардай болуп көрсөткүсү келгендер, өзүн батыр сезгиси келгендер жана компаниядан чыгып калуудан корккондор болуп эсептелсе, арак ичкен үй бүлөдөн болушат. Алкогол аялдардан өмүрүн 10%га, эркетердин 15%га кыскарта тургандыгы жөнүндө маалыматтар такталган. Эгерде үй бүлөдө энеси спирт ичимдигин ичкен болсо, эненен сүтү аркылуу баланын организме барган алкоголь анын нервинин бузулушуна, акыл эсинин өнүкпөй калышына, өзгөчө боордун, жүрөк, канн тамыр системасынын жана башка орнандарынын оорушуна алып келет. Бекеринен эл оозунда "күйөөсүнүн ичкени-үйүнүн жарымы күйгөнү, аялдынын ичкени- үйү бүт күйгөнү"- деп айтылбаса керек. Кыргыздардын ичкиликке берилиши биринчиден, коомдо болуп жаткан, социалдык, экономикалык, саясий, рухий чөйрөдөгү киризис менен тыгыз байланышта. Экинчиден алкоголь ичимдиктерин өндүрүү экономиканын пайдалуу тармактарынын бири болуп саналгандыгында. Ичкиликти кыскартуунун бирден-бир жолу жаш муундар арасында дени сак жашоо образын даңазалоо менен ден солукту сактоонун маанисин күчөтүү жана жашы жетелек өспүрүмдөргө спирт ичимдиктерин сатууга тыюуу салу аракеттерин активдүү жүргүзүү болуп эсептелет. Эң оболу адамдын жашоосун бузуп ден соолугуна зыян келтирген ичкилик жөнүндө балдарга мүмкүн болушунча эртерээк, ачык, так, таасырдүү маалыматтарды берип туру зарыл. Бул үй бүлөдөгү ата-эне, мектептеги мугалим жана коомчулук тарабынан ишке ашырылышы керек.

Колдонулган адабияттар:

1. С.Байказиев. Ата мекендик Жана дүйнөлүк этика Бишкек-2007
2. Бекембай Апыш Тарбия назарияты Ош-1996
3. Башмакова Л.Н., Горкина В.А. Вич – инфекцияны алдын алуу Бишкек 2008

Б.Жусуева , НМУ

ОКУУЧУЛАРГА ПСИХОТРОПТУК АКТИВДҮҮ ЗАТТАРДЫ КОЛДОНУУНУН ТЕРС НАТЫЙЖАЛАРЫН ТҮШҮНҮҮНҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ.

Кыргыз эли эң эле байркы элдердин бири экендиги жөнүндө тарыхый маалыматтар ырастайт. Көчөн ар кандай татаал шарттарында ири тарыхый жазма эстеликтерден тартып, Ата журттун эркиндигин, биримдигин, элдин ынтымагын, ата-бабалардын нускалуу салттарын, улуттун ар намысын ыйык сактап, бийик туткан мындай түптүү кал экендиги айныгыс чындык. Улуу сөз сепилдерин укумдан, тукумга мурас кылып калтырды. Ата-бабалардан калган бул асыл баалуу руханий кенчти терең изилдеп, туура баалап, чеберчилик менен пайдалансак озунун укмуштуудай купуя сырларын улам ачып олтурарында шек жок. Ошентип, биз күчтүү руханий дараметтин негизинде билимдүү, ден соолугу чың, ыймань аруу, адептүү, абийири таза, намыскөй, кыраакы, маданиятуу, коомдун талабына ылайык жаш муундарды тарбиялашыбыз керек. Кыргыздын этникалык аң сезими бул жарыкчылыктагы жашоо тирликке тирек, түркүк боло турган асыл нарктардын бүтүндөй бир системасын иштеп чаккан. Ата-бабаларыбыз "биринчи байлык-ден соолук",- дейт. "Дени соонун – жаны соо",- деп ата-баба акылмандыгы ден соолуктун маанисин дагы да тереңирээк аныктаган. "Адамга эн оболу саламатчылык анан тынччылык керек",- деген Махмуд Кашгари. Эгемендүү Кыргызстанга азыркы учурда эң биринчи улутун саламатыгы боюнча философиясы жана идеологиясы керек. Бекем, түптүү келечекти курууга жеке адамдардын жана бүткүл улуттун дени-жаны таза болушу керек. Бүткүл дүйнөлүк Саламаттыкты Сактоо Уюму ден соолукка мындай деп аныктама берет. "Ден соолук жалаң эле оорунун жоктугу эмес, бул толук дене түзүлүш, психикалык жана социалдык жактан ойдогудай болушу". XX кылымда кыргыз тукумдары ата-бабалардын жана дүйнөлүк акылмандыктын ден соолук философиясын унуткаргандыгын жашыруунун кажети жок. Бүткүл Ала тоо аймагын каптаган канчалаган тамекинин түтүнү, аракечтик эпидемиясынын шарттарында улутубуздун саламатчылыгы кескин начарлады. Азыркы экономикалык кризис жана жаңыдан канат жайган наркотизм улуттук ден соолукка терс таасирин тийгизип, биздин келечегибиз болгон жаштарыбызды ууландырууда. Акыркы жылдарда жаштардын арасында психотроптук активдүү заттарды колдонуу кеңири жайылып жаткандыгы кимди болбосун тынчсыздандырбай койбойт. Кээ бир психотроптук активтүү заттар

адамдын эмоциясын, аң сезимин өзгөртөт, айрымдардын кабыл алуусун өзгөртөт. Булардын баары мээге таасир этет.
Эң кеңири таралган психотроптук активдүү заттар – бул тамеки, насыбай, жыттагыч клейлер. Эң коркунучтуу психотроптук активдүү заттар – бул банги заттары. Тамеки, насыбай жана алардын зыяндуулугуна ар бир инсан кайдыгер карабоо керек. Тамеки тартуу – өзүнүн психикалык абалын өзгөртүү үчүн психотроптук активдүү заттарды колдонуунун эң көп тараган формасы. Тамекидеги активдүү зат никотин деп аталат. Никотин дүлүктүрүүчү зат. Тамекинин түтүнүндү никотинден тышкары организмге өтө зыяндуу 200гө жакын зат, анын ичинде ис газы, синил кислотасы, бензпирен, ыш жана башка зыяндуу заттар бар. Никотин жалан эле чылым тарткандар үчүн зыяндуу эмес. Анын көпчүлүгү абага бөлүнүп чыгып, тегеректеги элди ууктурат. Тамекинин түтүнү ооздун, мурундун көңдөйлөрүнүн, дем алуу жолдорун жана көздүн былжыр челдерин дүйлүктүрөт. Чылым чеккендердин баарынын дээрлик дем алуу жолдору сезгенип ооруйт, ыкшып жөтөлөт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, пассивдүү же эрксиз тамеки чегүү "ышталуу, тамеки түтүнү менен дем алганы" чылым чекпеген адамга чылым чеккен адамдардай эле терс таасирин тийгизет. Кандай адамдар пассивдүү чылым чеккендер болот деген суроо туулат. Айталы кафеде, автобуста, иштеген жеринде чылым чеккен Адамдагы жанында беш саат бирге болсо өзү кошо чылым чеккендей болот. Мунун зыяндуулугу активдүү чеккен адамдан аз эмес.

Дагы бир психотроптук активдүү зат – насыбай. Түтөгөн түтүнү жыттанбайт деп насыбайды колдонгондор да жок эмес. Насыбай махорка сортундагы тамекини аки таш, күл менен (көбүнчөсү саксаунду орттогондон) аралаштырып даярдалат. Насыбай астынкы эрин менен тишитн бүйлөнүн ортосуна салынат. Насыбайды колдонгондо кадимки никотин менен уулангандын белгилери байкалат – көп шилекей бөлүнүп чыгат, ооздун ичи ачышат. Насыбайды колдонууга көнүп кеткенде адамдын көнүлү ачылып өзүн сергек сезиши мүмкүн. Бирок көнгөн өлчөмүн албаса көнүлү чөгүп, алы кетип, баардык нерсеге жөндөмдүүлүгү жоголуп жок жерден уруш чыгарып, уйкусу бузулушу мүмкүн. Бул затта ракка алып келүүчү жыйырма сегиз зат бар. Акыркы жылдарда психотроптук активдүү заттарды пайдаланган жаштардын айрыкча мектеп окуучулардын санынын көбөйүшү коомчулуктун глобалдуу социалдык проблемасы болуп калды. Изилдөөнүн негизинде психотроптук активдүү заттарды пайдаланууда региондордун, шаар менен айылдын ортосунда айырмачылыктар бар экендиги байкалган. Мисалы, бул заттарды пайдалана баштаган жаштардын саны Чүй, Ысыккөл, Ош облустарында басымдуу келет. Буларга салыштырмалуу Нарын облусунда азыраак кездешет, анткени биздин менталитет илгертен буга ылайыкташкан эмес. Адамдын аң сезимин жабырланткан уулуу заттарды мектеп окуучуларынын колдонушу ар бар атуулду кайдыгер калтырбшы керек. Уулуу затты колдонуп жаткан улан же кыз улутубуздун эртеңки келечеги экендигин унутпай, аларга тарбияны үй бүлөдөн, бала бакчадан, мектептен баштап жогорку окуу жайларга чейин терең жайылтуу бүгүнкү күндүн талабы. Психотропту активдүү заттарды пайдалануу мектеп окуучуларынын арасында канчалык денгээлде орун алгандыгы боюнча изилдөө жүргүзүлүп алар менен жекече ангемелешкенде төмөндөгүдөй жыйынтык чыкты. Окуучулардан эмне үчүн тамеки тарта баштаганын сураганда айрымдары "тамеки чеккенде эс аласын, бирөөгө ачуун келсе аны басат десе", экинчилери "кызыккандан", "компания үчүн", "улуулардай көрүнүш үчүн" деп жоопторду беришти. Көпчүлүк окуучулар бешинчи класстан баштаганын айтышса, айрымдары класста баардык эркек балдар тартып, мен эле тартпай жалгыз калганда мен да кошулдум дейт. Тамеки тартууга кыздардын аралашуусу да байкалды. Алардын ою боюнча тамеки тартуу бул сулуулукту берет жана кыздардын арасында лидерликти колго аласын деп түшүндүрүшөт. Шаардагы мектеп окуучуларына салыштырганда айылдагы мектеп окуучулары тамекини дээрлик азыраак чегери байкалды. Мунун себеби, алар мугалимдин жана ата-эненин көз алдында көбүрөөк болуп жана алардын бош убактысынын аз болушу. Шаардагы мектеп окуучуларынын бош убактысы көбүрөөк, алар интернет менен байланышып ар кандай чет элдик кинофилимдерди көрүп, алардан көбүрөөк таасир ала тургандыгы белгилүү. Ар бир педагог психотроптук активдүү заттарды колдонуунун алдын алуу боюнча ар кандай тарбиялык иштерди жүргүзүүсү керек. Тарбия ишин бала бакчадан баштоо зарыл. Кичинекей бөбөктөргө мультфилимдерди көрсөтүп, жомок айтып, тамекинин зыяндуулугун түшүндүрүү ар бир тарбиячынын милдети. Мектеп окуучусуна тамекинин зыяны адамдын ден соолугуна аң сезимине жана социалдык абалына терс таасирин тийгизерин класстык сааттарда, ата-энелер чогулушунда, атайын өткөрүлүүчү семинарларда толук маалымат берилиши керек. Эгерде окуучу улан же кыз тамеки, насыбай көбүрөөк пайдаланса анын окууга болгон жөндөмдүүлүгү жоголот айлана-чөйрөгө болгон көз карашы өзгөрөт жана үй бүлөдөгү каражат маселесине таасирин тийгизет. Болжол менен бир адам эки күндө бир пачка тамеки чексе, бир айда 15 пачка тамеки, бир жылда 180 пачка тамеки чегет. Ар бир тамекини 10 сомдон эсептегенде бир айда 150 сом, бир жылда 1800 сом чыгым алып келет. Бул үй бүлөдөгү бир адамга кеткен чыгым. Көптөгөн изилдөөлөрдөн адам 10 жашынан тамеки тартса 30 жашында рак оорусуна чалдыгарын жана тамеки тарткандардын 50% 70жашка чыгары күмөн экендиги белгилүү болгон. Орус элинин **"уул тарбияласан эркекти, кыз тарбияласан**

улутту тарбиялайсын” деген макалы эске түшөт. Эркек Ата мекенди коргойт, ал жоокер, эркек үй бүлөөнүн ээси, багарманы. Эгер ал тамекини жаш кезинен тартса, анын ден соолугу түтүнгө ууланса, кантип мекенди коргойт, кантип үй бүлөсүн багат. Тамеки тарткан кыздарыбыз келечекте эне боло алабы, тамекинин зыяны баланын нормалдуу өсүшүнө жана төрөлүшүнө терс таасирин тийгизерин кимдер билбейт. Коомубузда мүмкүнчүлүгү чектелген балдардын көбүрөөк төрөлүп жаткандыгы мунун айкын күбөөсү. Мектеп окутуу менен тарбияны айкалыштырып жүргүзүү керек. Көпчүлүк мезгилдерде окутуу процессин алдыга коюп тарбияны 2чи орунга койгон мезгилдер да кездешет. Мейли адам билимдүү болсун, бирок, анын ден соолугу начар, эмгекке жөндөмдүүлүгү жок болуп, коомубузда иш менен камсыз болбогон дагы бир адамдардын катарын пайда кылып жатат. Жаштарга бул психотроптук активдүү заттардын механизми тийгизген таасирин өз убагында маалымдап турсак, аны колдонууга бөгөт коёр элек. Тамеки тартуу, насыбай сыяктуу терс көрүнүштөрдү колдонуунун терс натыйжаларын түшүнүүнү калыптандыруунун бирден бир жолу;

- жаш муундар арасында профилактикалык программаларды жайылтуу,
- дени сак жашоо образын даңазалоо, жайылтуу
- ден соолуктун маанисин күчөтүү.

Адамдын ден соолугуна коркунуч туудурган илдеттердин зыяндуулугу тууралуу балдарга мүмкүн болушунча эртерээк ачык жана так маалматты байма-бай маалымдап туруу зарыл. Калыптанып калган стереотип көз карашты жоюп, үйдөгү ата эне, мектептеги мугалим бала менен “тыюу салынган” темалар боюнча канчалык ачык, эркин сүйлөшсө каптап келаткан терс адаттардан ошончо эрте арылабыз. Педогогика илиминин учурдагы приориттеттүү багытарынын бирине – дал ушул адамдын сергек жашоо көндүм, адаттарын калыптандыруу сыяктуу орчунду маселе айкалышы керек.

Колдонулган адабияттар:

4. С.Байказиев. Ата мекендик Жана дүйнөлүк этика Бишкек-2007
5. Бекембай Апыш Тарбия назарияты Ош-1996
6. Башмакова Л.Н., Горкина В.А. Вич – инфекцияны алдын алуу Бишкек 2008

К.Б.Жапарова

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕДАГОГА КАК СУБЪЕКТА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Профессиональные характеристики педагога как субъекта педагогической деятельности проявляются в их совокупности, поскольку учитель как личность, активно действующий субъект педагогического взаимодействия – это целостная сложная система. Эта система может рассматриваться как некоторый обобщенный психологический портрет педагога, метафорическая форма представленности обобщенного личностно-профессионального образа учителя. Характеристики этого образа складываются в общественном сознании постепенно в результате наблюдений, теоретических и экспериментальных обобщений. При этом наиболее явно они представлены в психологическом портрете педагога среднего образовательного учреждения. Именно такой учитель обладает наиболее развитыми профессионально-предметными, личностными (индивидуально-психологическими) характеристиками и коммуникативными (интерактивными) качествами в их совокупности по сравнению с учителями любого другого уровня и формы образования.

Психологический портрет педагога любого учебного звена включает следующие структурные компоненты: индивидуальные качества человека, то есть его особенности как индивида – темперамент, задатки и так далее; его личностные качества, то есть его особенности как личности; коммуникативные (интерактивные) качества; статусно-позиционные особенности, то есть особенности его положения, роли, отношений в коллективе; деятельностные (профессионально-предметные), внешнеповеденческие показатели. Специфика набора и сочетания названных компонентов определяет психологический портрет педагога для каждого этапа обучения и, в частности, обучения и воспитания в начальном и среднем образовательном учреждении.

К профессионально важным характеристикам психики работающего со школьниками всех возрастов педагога могут быть отнесены: сила, уравновешенность, высокая мобильность нервной системы; умеренная экстравертированность; эмоциональная (преимущественность положительных эмоций – радости, удовольствия) устойчивость (высокий уровень невротизма педагога профессионально противопоказан в образовательных учреждениях); уровень интеллектуального развития не ниже нормального и по характеристикам внимания; высокий уровень способности воображения, представления, фантазирования. Одним из основных профессионально значимых качеств

психики педагога школы является эмоциональная устойчивость, которая проявляется в том, насколько терпеливым и настойчивым является учитель при осуществлении своих замыслов, насколько характерны для него выдержка и самообладание даже в самых замыслов, насколько характерны для него выдержка и самообладание даже в самых неблагоприятных стрессовых ситуациях, насколько он умеет себя держать в руках в условиях отрицательных эмоциональных воздействий со стороны других людей. Термин «психологическая устойчивость» деятельности педагога обозначает синтез свойств и качеств личности, позволяющий уверенно и самостоятельно в различных эмоциональных условиях выполнять свою профессиональную деятельность. Обладать психологической устойчивостью в профессиональной педагогической деятельности – это значит, в условиях такой деятельности уметь быстро ориентироваться в измененных условиях жизни, находить оптимальные решения в сложных нестандартных ситуациях и сохранять при этом выдержку и самообладание. Психологическая устойчивость зависит от: умения сознательно управлять своей деятельностью, создавать оптимальный режим работы, умение дозировать и поддерживать психическую нагрузку на том уровне, который обеспечит оптимальную работоспособность, характера деятельности и успешности ее выполнения, умения правильно оценивать свои силы и находить тот оптимальный стиль поведения, который обеспечивает успешную деятельность, уверенности в своих силах, стабильности возбуждения в сочетании с сознательным управлением эмоциональным состоянием.

К необходимым личностным (индивидуально-психологическим) качествам педагога в школьных учреждениях могут быть отнесены: а) адекватность самооценки и уровня притязаний, б) определенный оптимум тревожности, обеспечивающий интеллектуальную активность воспитателя, в) целенаправленность. В общечеловеческом смысле это должен быть расположенный к людям (к детям), сердечный, гуманный, внимательный и искренний человек, который всегда имеет в виду их социальную незащищенность и может видеть себя в детях, встать на их позицию.

Характеризуя статусно-позиционные качества педагога учебного учреждения, необходимо подчеркнуть важность пластичности и легкости смены преподавателем социальных ролей (роли учителя, советчика, друга, родителя, и так далее), готовности принять на себя позицию ребенка. Учитель должен проявлять уважительное, заинтересованное отношение к тем ценностям, которые составляют содержание позиции ребенка, каким бы простым и неинтересным оно не показалось.

Коммуникативные (интерактивные) качества педагога, обусловленные его индивидуально-личностными особенностями, отражают особенности партнеров педагогического общения – школьников и их родителей. Учитывая особую чувствительность детей к неискренности, фальши, необходимо подчеркнуть важность такого качества педагога как его общительность, подлинная заинтересованность в самом общении, а не в его результате как проверке усвоения программного материала.

Адаптация человека остается одной из наиболее актуальных медико-биологических, социальных, психологических и других гуманитарных проблем в условиях постоянно изменяющейся социально- экономической обстановки. В отечественной психологической литературе сложилось представление о профессиональной адаптации личности как о процессе, который не заканчивается с получением диплома об образовании, а только начинается.

Профессиональная адаптация понимается как, с одной стороны, процесс вхождения индивида в профессиональную среду, усвоение профессионального опыта, а с другой стороны, - процесс активной реализации накапливаемых профессиональных знаний, как выбор оптимального поведенческого решения, предполагающего непрерывное профессиональное саморазвитие. Таким образом, речь идет о взаимном приспособлении человека и профессиональной среды, о том, что профессиональная адаптация носит характер активного процесса, где человек не только приспосабливается к профессии, но и профессию приспосабливает к себе, своим личностным особенностям, творчески преобразовывает ее к своему опыту. Существует так же положение об адаптированности как о динамическом равновесии в системе «человек – профессиональная среда». Профессиональное становление, как и всякая другая активность, начинается с готовности, установки, в которой наряду со всеми другими, отражены и социальные стремления, цели, требования, ожидания. Временная компетентность, адекватные временные представления и временные ориентиры педагога являются системообразующими факторами в процессах развития социальных установок деятельности и профессионального становления. Этапы профессиональной адаптации и развития социальных установок деятельности педагогов имеют сходную временную динамику, обусловленную длительностью педагогической деятельности и изменением содержательных компонентов социальных установок.

Список литературы:

1. Баранов А.А. Стрессоустойчивость и мастерство педагога. - Ижевск, 1997. – 108с.
2. Выгодский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Педагогика – Пресс,1998. – 536с.

3. Гришина Н.В. Я и другие: Общение в трудовом коллективе. -Л.: Лениздат, 1990. -174с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. -Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512с.
5. Маркова А.К. Психология труда учителя.- М.: Логос, 1993.-356с.
6. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. - Воронеж: МПСИ, 2003. -400с.
7. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства. - М.: Академия, 2001. -480с.

ФИЛОЛОГИЯ

А.Т. Турдугулов, пед.и.к, НМУнун профессору

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ САЛТТУУЛУК: ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕР

Акындык поэзия элдик оозеки чыгармачылыктын кыртышынан □нүп чыгып, алгач фольклордогу салттуулук белгилерден азык алды, формалык жана мазмундук жактан жанрдык жана тематикалык жактан фольклорду кыйла байытты. Салттык поэзия катары акындык поэзия ошол эле мезгилде индивидуалдык башат мүнөзүнө ээ. Чыгармачылыктагы жекелик белги – касиеттер, асыресе, бир нече факторлор менен түшүндүрүлөт. Мындан жыйырма жыл мурда жарык көргөн академиялык басылмада[3] ал факторлордун бири гана белгиленген. «Акындык поэзия – байыркы замандардан бери жашап жана өнүгүп калган салттуу поэзия. Оозки эл ырларын таланты бар адам түзсө, аны кийинкилер улантып айтып, улам жаңы кошулгаларды киргизэри белгилүү. Ошондой болсо да акындык поэзия менен оозеки эл чыгармачылыгынын ортосунда тематика, мазмун, жанр жагынан окшоштук бар (бул – салттуулук!). Бирок, акындардын чыгармачылыгында белгилүү даражада индивидуалдык башталыш бар экенин эстен чыгарууга болбойт. Акындык поэзиядагы индивидуалдык башталыш эмне менен мүнөздөлөт? Баарынан мурда тигил же бул акын чыгарган ыр анын наамында сакталгандагы»[4]

Ырас, акындык поэзиядагы жекелик белгилер ушуну менен гана түшүндүрүлбөйт, анын мындан башка да факторлору бар. Экинчи бир фактор – акындын салттуу поэзияны ырдап жатып, анын тематикасына, мазмунуна, формасына өзүнүн жеке тажрыйбасын, талант дараметин, дүйнөтаанымын, түшүнүктөрүн кошуп аларды андан ары байытат , өркүндөтөт, өнүктүрөт. Айталы, Боогачы белгилүү «Үкөйүнд□» «агарып аткан таң менен, кызарып баткан күн менен» сыяктуу элдик салттуу ырды (фольклор) пайдаланып – өзүнүн жеке сезимин, махабатын ырга салбады беле...

---

[3] Акындар чыгармачылыгын тарыхынын очерктери. –Фрунзе: Илим, 1988.
[4] Акындар чыгармачылыгын тарыхынын очерктери. –Фрунзе: Илим, 1988.30-бет.

Мындай ык форма ар бир эл чыгармасында бар, ар бир эл ырчысында жолугат. Ошол эле Арстанбек, Жеңижок, Токтогул, Барпы, Калык, Осмонкул,... бул тизмени узакка улантуга болор эле. Дегинкиси, чыгармачылыктагы салтттулук түшүнүгү адабияттаануда, адабият жана искусство теориясында атайы изилдөө объектисине алынган. Поэтиканын орчундуу маселеси катары «традиция» термини менен түшүндүрүлүп жүрөт. «Русский богатырский эпос», В. П. Аникин «Русский фольклор» деген эмгектеринде орус фольклористи Аникин бул түшүнүккө кеңири аныктама берген: «Традиция – көптөгөн кылымдардан бери укумдан – тукумга өтүп сакталган, турмуш таразасынын өтүп, такшалган, такталган идеялык – көркөмдүк баалуулуктардын жыйындысы», деп «совокупность идейно – художественных ценностей» түшүнүгүнө алып барат. Филология илиминин доктору КР УИАнын корреспондент - мүчөсү Р. Кыдырбаева менен филология илиминин доктору, профессор К. Асаналиевдин берген аныктамасына ылайык «Традиция анчейин курулай көчүрүлүп келинбейт» Акын өзүнүн мурдагы адабият ишмерлеринин идеялык көркөмдүк ыкмаларын терең өздөштүрүү менен бирге аны жаңы турмуштук шарттарга, кырдаалдарга карата пайдаланат».[5]

Төкмө ырчылар, жазгыч акындар, манасчы-жомокчулар, айтуучулар элдик шайырлар (Калыгул, Балык, Музооке, Келдибек, Акылбек, Тыныбек, Чоюке, Айтыке, Арстанбек, Чоңду, Эсенаман, Солтобай, Молдо Нияз, Нурмолдо, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Жаныш, Дooран, Ботобай, Жеңижок, Токтогул, Калмырза, Кара Курман, Жаңыбай, Эшмамбет, Сагынбай, Шапак, Молдобасан, Акмат, Багыш, Сагынбай, Жаманкул, Коргол, Калык, Барпы, Осмонкул, Алымкул, Актан, Сарыкунан, Токтонаалы, Казыбек, Боогачы, Ысак, Ысмайыл Жоошбай, Көкөтөй, Карачунак, Куйручук, Бекназар, Шаршен) чыгармачылыгында зарыл болгон ыкмаларды, метод – формаларды, салттуу жөрөлгөлөрдү оозеки түрдө кабыл алып, фольклордогу салттуу поэзияны чыгармачылыктын негизги булагы катары пайдаланышты.

Акындык поэзиядагы салттуулук асыресе, ошол чыгармачыл инсандардын өмүр - өлүм темасындагы философиялык идеяларынан тартып, табият көрүнүштөрүн сүрөттөөлөрүнө чейин, саламдашуу, алымсабак айтыштарынан тартып, эл - жер, мекенди даңазалаган ырларына чейин сүйүү лирикаларынан тартып, жамакташтырып ырдоонун формаларына чейин, мактоо, кордоо ырларынан тартып, керээз, жоктоо, эскерүү ырларына чейин кеңири пластагы чыгармачылыгынан көрүнөт.

Акындык поэзиядагы өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларда жалпылык белгилер абдан даана көрүнөт. Адамга бир гана бериле турган өмүрдүн барктуулугу, баамдуулугу ал эми өлүмдүн катаал, ташбоор, трагедиялуулугу бул түшүнүктөрдүн табиятынын карама – каршылыктуулугу алмуздактан бери жашап келе жаткан оозеки сөз өнөрүнөн баштап, акындык өнөрдө, профессионал жазма адабиятта, көркөм өнөрдүн башка түрлөрүндө туруктуу темага айланган. Бул контраст түшүнүктөрдү ар ким ар кандай формада чагылдырып келди. Асыресе, акындык поэзиянын объектисиндеги эң көп жолуккан туруктуу темага айланганын тануута болбойт. Тээ орто кылымдарда өмүр сүргөн ысымдары бизге уламыш аркылуу жетип олтурган Бука ырчы, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Үмөт уулу Жайсаң сыяктуу эл акындарынын тартып, XVIII – XIX кылымдардагы андан берки бүгүнкү күнгө чейинкиси акындардын адабий мурастарынан өмүр, өлүм темасын арбын жолуктурууга болот.

Өкөн өмүр- качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна,
Булут минсең жетпейсиң,
Мурунку өткөн жашыңа

Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсын,
Ажал менен өлүмгө.

Бул саптар кадимки Калыгулга таандык болсо, даанышман акын Барпы «өмүр бар жерде ажал бар, өзөктү үзөөр тажаал бар» деп келип, мындай дейт.

Өмүргө ажал дос эмес,
Өмүрдүн жолу бош эмес.
Өмүр деген –жарык күн,
Өлүм деген-кара түн,
Өмүр- жандын үмүтү,
Өлүм -жандын күйүтү.

Ал эми Токтогулдун «Өмүр», «Карылык», «□лүм алдындагы ыры» сыяктуу мурастары форма –мазмуну, мотиви боюнча элдик оозеки адабияттын үлгүсүндө ырдалганын баса белгилөө зарыл. Ал элдик поэзиянын өкүлү, анын поэзиясы турушу менен элдик поэзия. Ал элдик бай мураска кайрылып, эл оозунда айтыла жүргөн «арыбас ат, карыбас эр болбойт» деген нускалуу сөздү □з ырларында пайдаланып, көркөм иштеп чыгып, минтип ырдады.

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу,
Жаратканы чын болсо,
Жай-жайына койсочу.

Өмүр, өлүм жөнүндөгү философиялык мотивдеги ырлар, казалдар, поэма дастандар эл ырчыларынын кайсы бирин алба, баарында, айрыкча Калыгул, Арыстанбек, Токтогул, Барпы, Калык, Коргол, Жеңижок сыяктуу меселчи, нускоочу, төкмө акындардан тартып, Нурмолдо, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Молдо Багыш, Казыбек сыяктуу жазгыч

---

[5] Кыдырбаева Р.З. Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү.- Бишкек- 2004.518-бет.

акындарга чейин оозеки адабияттын үлгүсүнө салып, профессионалдык жаңы бийиктикке алып чыгышканын көрүүгө болот.

Акындар поэзиясындагы салттуу мүнөз күтүп, оозеки поэзиянын ыргагы менен куюлуштурулуп айтылган туруктуу тематиканын дагы бири терме,санат_насыят, үлгү ырлар.

Адыры болбой тоо болбойт,
Аркары болбой зоо болбойт.
Карысы болбой эл болбойт
Өрдөгү болбой көл болбойт
Калыгулдан

Алганың жакшы болгон соң,
Ачылган гүлдөй гүлдөйсүң.
Айдыңында жазгандын
Апта сайын бүрдөйсүң,
Бары - жогуң билинбей,
Бакылдап чоң сүйлөйсүң.
Корголдон

Мындай саптар илгертен эл аралап келе жаткан оозеки адабияттан да, эл акындарынын ар биринин санат- насыят, терме ырларында арбын жолугат.

Салттуу поэзияга айланган дагы бир туруктуу тема салт ырларындагы саламдашуу, учурашуу ырлары же эскерүү ырлары. Жеңижок менен Арстанбектин, Токтогул менен Корголдун, Эшманбет менен Токтогулдун, Осмонкул менен Калыктын, Тууганбай менен Корголдун, Барпы менен Токтогулдун, жана башка көптөгөн учурашуу, саламдашуу айтыштары форма жагынан фольклордук мативде болгону менен ар биринин өзүнө мүнөздү болгон жекелик белгилери бар.

Акындык поэзияда салттуу мүнөз күтүп,жалпылык жана жекелик белгилерин алып жүргөн дагы бир туруктуу тема- сүйүү ырлары. Фольклордогу «күйдүм», «секетбай» мотиви дал ошол сүйүү ырларында андан ары улантылат. Буга акындык поэзияда толуп жаткан мисалдарды тартууга болор эле. Мында бир гана Боогачынын «Үкөйү» менен гана чектелгени турабыз. Анткени Боогачынын «Үкөйү» - накта фольклордук ыкма, мотивди боюна сиңирүү менен, түбөлүктүү бул темага карата жеке акындын жеке түшүнүктөрү топтоштурулгандай.

Алтындан чачпак сооруңда,
Айчылык кетсе оюмда.
Алтындай болгон Үкөйүм,
Ай тийбес тоонун боорунда.

Күмүштөн чачпак сооруңда,
Күнүлүк кетсем оюмда.
Күмүштөй болгон Үкөйүм,
Күн тийбес тоонун боорунда.

Алалуу жаман элде бар,
Ашыктык дарты менде бар.
Аламын деп ала албай,
Үкөйүм…
Ал милдетиң менде бар.

Салттуу поэзиянын бул мыкты үлгүсү биресе жалпылык-жекелик касиет-белгилерден куру эмес, биресе, «акындын жыштык курагын, жигиттик ышкысын, махабат жалынын ич күйүтүн көркөм чагылдырган чындык деген негизи бар лирикалык чыгарма. Ырдын текстине керектүү сезимдин ыргагында түзүлгөн сөз менен музыка , бийик мукамдуу кооз үн, аткаруучулук жөндөм айкалышып, эл ичинде түбөлүк түнөк алды».[6]

Фольклористика илиминин теориясы менен тарыхында традициялуулук (салттуулук) түшүнүгү ошол эзелтеден бери эл оозунда оозеки формада жашап келе жаткан көркөм мурастын мазмундук – формалык, тематикалык мүнөзү менен гана байланыштырылбай, анын жаралуу, калыптануу генезиси менен эволюциясына да байланыштуу каралат.

Демек, фольклордун кыртышынан өнүп чыккан акындык поэзияга да дал ушул белгилер мүнөздүү. Башка маселе, коллективдүү (жалпылык) мүнөзгө ээ болгон мындай чыгармачылыктын түрү, формасы фольклордо эмес, акындык поэзияга өткөн стадиясында гана жалпылык мүнөзүн жоготпой туруп, индивидуалдык (жекелик) касиет белгилерге ээ боло баштайт. Традициялык мүнөзгө ээ болгон чыгармачылыктын эволюциясы так мына ушунусу менен диалектикалык мүнөзгө ээ.

А. Жороев
БатМУнун Кызыл - Кыя гуманитардык институтунун ага окутуучусу

«ОГУЗ НАМЕ» ДАСТАНЫН ОРТО МЕКТЕПТИН VIII КЛАССЫНДА ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

Республиканын жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринде улуттук адабиятты окутуунун мамлекеттик программасында [7] «Огуз наме » дастанын «Түрк элдеринин адабий мурастарынан» деген бөлүмдүн астында окутууну сунуш кылат да, буга жалпы 3 саат убакыт караган. Программанын талаптары боюнча мугалим аталган дастанды окуучуларга

---

[6] Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV том. – Бишкек, 2002. 254- бет.

[7] Кыргыз адабиятынын программасы: V-XI класстар. Түзүүчүлөр: С. Байгазиев, А. Муратов. –Бишкек: Педагогика, 2000.

үйрөтүүдө төмөнкүдөй теориялык маселелерди жетекчиликке алышы керек: Түрк элдеринин адабий маданий мурастары жөнүндө жалпы маалымат. Тарыхый доордун мүнөзү, социалдык, экономикалык жана географиялык өзгөчөлүктөр. "Огуз Наме» – түрк элдеринин байыркы турмушун баяндаган адабий-маданий жана тарыхый мурас. Баяндын жазылуу жана таралуу тарыхы. Андагы көтөрүлгөн тема жана идея. Тилдик өзгөчөлүктөрү. Жалпы адамзаттык, патриоттук, достук жана ыйман маселелери. Чыгармадагы фольклордук мотивдер.

Байыркыдан берки узак тарыхы бар улуу түрк жамаатынын бир бутагы катары бир убактарда кыргыз элинин да өзүнүн жазуу-сызуусу, кадимкидей жазма адабияты болгону маалым. Буга «Огуз каган» («Огуз наме») дастаны, Орхон-Энесай жазма эстеликтери, Баласагындык Жусуптун «Куттуу билими», Махмуд Кашкарынын «Түрк тилдеринин жыйнагы» ж.б. айкын күбө. Мындан 12–13 кылым илгери кыргыз эли гүлдөгөн маданиятка, күчтүү мамлекеттүүлүгүнө ээ болуп, Борбордук Азиянын ошол кездеги тарыхына өзгөчө зор таасир тийгизип турганы анык. Анан эле улам биринин артынан экинчиси уланган кыргын согуштарга, кыйын кезе□дерге кабылып, кат-сабатынан, өнүккөн маданиятынан кол жуушка туура келди. Жыйынтыгында элибиз бир канча кылымдарга артка сүрүлүп, ыкара□гылыктын кучагында калды. Анын кесепеттери жалпы журтчулугубуз үчүн орду толгус, абдан оор жоготуу болду. Ошондон улам цивилизацияга, эгемендүүлүккө жетишкен мына бүгүн да өзүбүзгө энчилүү адабий мурастарга толук ээ боло албай келебиз. Антпегенде жогоруда аталып кеткен чыгармаларды жалпы түрк элдерине тиешелүү, орток мурас деп жалтайлап турбас элек. Канткен күндө да ал эстелик-мурастарга азыркы боордош түрк элдеринин ичинен кыргыздардын укугу басымдуураак экени да чын.

«Огуз каган» («Огуз наме») дастанынын алгач келип чыгыш жана окуяларды чагылдырыш мезгили Күлтегин эстелигинен бир канча кылым артка жылат. Бул улуу мурас азыркы көпчүлүк түрк калктарынын, анын ичинде кыргыз элинин да жазма жана оозеки эстеликтеринде өз изин калтырганы белгилүү. Чыгарма башкы каарман Огуздун (кыргыз санжырасында Угуз хан деп айтылып жүрөт) ар кайсы жерде чачылган түрк урууларын, ошондой эле кошуна турган жакынкы жана алыскы элдерди күч менен болсо да бириктирип, бирдиктүү бир күчтүү мамлекет түзүү аракетин, бүтүргөн да□ктуу иштерин чагылдырууга арналган. Белгилүү окумуштуу, академик Н.Я.Бичурин дастандын тарыхый негизи гана эмес, андагы Огуз кагандын прототиби да бар экенин айтат. Ал – Те□ир куту Модэ, Ыйсанын жыл санагына чейинки 209- жылы такка отурган хунндардын каганы. Дастан көлөмү анчалык чоң болбогону менен анын ички мазмунунун терецдиги, масштабдуулугу, жогорку көркөмдүгү, эстетикалык бийик дарамети окуган адамды азыр да таң калтырат. Чыгарма чыныгы классикалык поэтикалык көркөм туунду мисал дүйнөлүк шедеврлердин катарынан орун алууга толук татыктуу. Арийне, бул дастан алиге чейин толук изилденип бүтө элек, өзүнүн нарк-кунуна ылайык тийиштүү баасын да ала элек.

Дастандын кол жазма түрүндө сакталып калган бир нече варианттары бар. Бири – уйгур кол жазмасы менен XIII кылымда жазылган нуска, дагы бири – Фазаллах Рашид ад-Дин тарабынан XIV кылымда жазылган нуска. Кийинкиси XVII кылымга таандык. Бул варианттар боюнча окумуштуулар: В.Радлов, В.Бартольд, Н.Бичурин, А.Щербак ж.б. өз ойлорун, изилдөөлөрүн жазышкан.

«Огуз каган» дастанын эпос деп, мифологиялык-баатырдык эпос эсебине кошсо да болот. Бирок «Огуз каган» кыргыздын кадимки баатырдык эпосторуна салыштырмалуу өтө чакан, болгону 378 ыр сабынан турат. Ушундан улам аны дастан деп эле атай бергенибиз ылайыктуудай.

Дастанды уйгур кол жазмасынан орусчага А.Щербак которгон, андан Ч.Өмүралиев кыргызчалап, «Ала-Тоо» журналынын 1989-жылдагы № 9- санына жарыяланган.

Дастандын сюжеттик өзөгүн беш тарамга (бөлүмгө) бөлүүгө болот. Биринчи тарамына башкы каарман Огуздун төрөлүшү, балалыгы жана эр жетиши киргизилет. Экинчи тарам анын үйлөнүшү жана балалуу болушу жөнүндө баяндайт. Үчүнчүсү каармандын каган деп жарыяланып, жортуулга аттанышы тууралуу. Төртүнчү тарамда Огуз каган башында турган түрк урууларынын же□иштери тууралуу сөз болот. Акырында (бешинчи тарам) аксакалдар осуяттары менен Огуз кагандын керээзи жөнүндө айтылат.

Эпостун кыргызча котормосу мыкты иштелген, ошондуктан чакан көлөмгө чо□, абдан бай сюжет батырылган. Каармандын төрөлүшүнөн, анын сүрөттөлүшүнөн мисал келтирели:

«Ай каган көз жарды да болду уулдуу.
Баланын өңү чырайы көк чаар эди.
Эрини алоо, көзү өрттөй,
Чачы, кашы кара эди.
Тектүүдөн тендеши жок көрктүү.
Ошол уул бир оозанып энесинин ак уузун,
Мындан артык эмбеди».

Чыгарманын башы айрыкча мифологиялык мүнөзгө ээ. Баланын жигит болуп торолушу жөнүндө минтип айтылат:

«Тилге келди. Чийки эт, а□, сузмө тиледи,
Кырк күн өттү, ойноп кетти.
Бука сындуу, бөрү белдүү,
Булчу□ жоорун, аюу көөдөн,
Бүт бадани түк эди.
Күтүрөтүп жылкы күтүп,
Күлүк тандап минер болду,
Кийик уулап жүрөр болду.
Кун өттү, ай, жыя тозду. Жигит толду».

Мифологиялык мотив Огуздун кыямат менен кармашканында, үйлөнүшүндө да кашкайып көрүнөт. Ал кадимки адамдардай эмес, жомоктогу эпикалык каармандардай «эпикалык салт» боюнча үйлөнөт. Көк Те□ирдин шооласынан бүткөн нур төгүп тартуу кылган кереметтүү бир сулуу кызга баш кошот. Андан төрөлгөн балдарына Күн, Ай, Жылдыз деп ат коёт. Ал мындайча болот:

«Жана бир күн бир жерде,
Көк Тещирине сыйынууда эле.
Күүгүм уюду.
Көк те□ирден көгүлжүм нур куюлду.
Күндөн жарык. Айдан каарлуу
Огуз каган жүрүп берди. Көрдү анан
Ал жарыктын арасынан бир кызды,
Жандан жалгыз. Көркү арбаган
Нурдай сулуу жан эле,
Ма□дайында шоолаланган жарык мещи бар эле,
Алтын казык дегидей!
Көз талыткан көркү ушунча –
Күлсө Көк Те□ири кошо күлөөр,
Ыйласа Көк Те□ирде түн тунөрөр!
Бир көрүп ашык болду.
Алды аны. Бирге жатты. Балын татты».
Бүттү бойго, Күндөн күн өтүп, айы жетип,
Ал бийкеч көз жарды да балкайган үч уул тапты».

Ошентип, Огуз кагандын ала турган жары да кадимки бийкечтерден айырмаланган, алардын үйлөнүшү да, балапуу болуп, аларга ат бериши да мифологиялык мотивде өнүгөт.

«Жана бир күн Огуз каган ууга чыгат», дагы бир сулуу кызды көрөт, ага үйлөнөт, дагы үч балалуу болуп, аттарын Көк, Тоо, Де□из коюшат. Каган эми элине «жалащ казы-карта чайнатып» улуу той берет.

«Той соңу Огуз каган эли, бегин кашына алып,
Мамындай жарлык айттырды дейт:
– Теңир буйруп, болдум Каганың, будан ары:
Жаа, калкан болсун куралың.
Тамга болсун буланың!
Көк бөрү болсун ураанын!».

Мындан кийинки окуя Огуз кагандын жер каратып, жоокерчилик турмуштары жөнүндө сүрөттөйт. Бирок ал элди бейчеки чаап, себепсиз кан төгө бербейт. Бул маселеде гумандуулук чыгармада абдан бекем орун алган.

Чыгарманы баштан аяк толук окуп чыккан адам бир нерсени байкабай койбойт: ал «Огуз наме» эпосунун элдик оозеки чыгармачылыктын нукура классикалык үлгүсүндө таралып, ошол тарыхый тилкедеги (мезгилдеги) элдин түшүнүгүн, диний ишенимдерин, дүйнө таанымы менен коомдук-саясий көз караштарын толугу менен чагылдырат. Көптөгөн доорлордун тарыхый окуяларын өз ичине камтыган мифологиялык жана тарыхый-турмуштук негиздерге таянган толук кандуу көркөм чыгарма катары калыптанып, улам өзгөрүп, өсүп-өнүгүп отурду, кыймылда болду.

Профессор А Абдыразаков белгилеп кеткендей, «нукура элдик көз карашты, элдик дүйнө, турмуш, коом таануучулукту так элестеткен мифологиялык-баатырдык эпос» деп «Огуз наменин» жанрын так аныктасак болот. Мындай бүтүм чыгарманын жазылуу (айтылуу) стилине, баяндоо ыкмасына, окуянын эпикалык идеалдаштыруу мүнөзүнө, каармандарды сүрөттөө өзгөчөлүгүнө карап чыгарылды.

Эпостун окуясы баштан-аяк бир каармандын тегерегинде өнүгүп отурат. Чыгарма баш каарман Огуздун туулуп, үйлөнүп, балалуу болуп, жортуулга чыгып, эл-жер каратып, көптөгөн уруулардын үстүнөн өз бийлигин жүргүзүп, акыры балдарына бийлик кылуу үчүн жер бөлүп берип, өзү карылыкка моюн сунган жерине чейин сүрөттөлөт. Анын образы – эпикалык идеалдаштырылган эпостук образ. Чыгарманын да, анда көтөрүлгөн идея да, патриоттук, достук жана ыйман маселелери да Огуз кагандын образы аркылуу берилет.

«Огуз каган» түрк элдеринин байыркы (кийинчерээк кагаз бетине түшүп) элдик оозеки чыгармачылыгынын мыкты үлгүсү болуу менен урпактарга калтырылган улуу маданий мурасы болуп калды. Анын мааниси «Манас» сыяктуу эле таалим-тарбияга карк эпикалык мурас катары жогору бааланып, өсүп келе жаткан муундар тарабынан кастарлана бермекчи.

Сөздүк:

Эди – көөнө түрк тилинде «эле» дегенди билдирет. **Бадани** – денеси. **Кыят** – мүйүз тумшуктуу миф жырткычы. **Булан** – кайберен маанисинде, чыгарманын көөнө түрк нускасында: «тамга бизге болсун булан».

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Орто кылымдардагы түрк калктарына орток жазма адабият жөнүндө эмнени билесиңер?
2. «Огуз каган» дастанын жалпы түрк элдерине тийиштүү эстелик-кол жазма мурастардын эң алгачкыларынын бири катары кароого болобу?
3. Дастандын чындык негизи, анын башкы каарманынын прототибинин болуш мүмкүнчүлүгү тууралуу эмнени айта аласыңар?
4. «Огуз кагандын» негизги темасы, идеялык мазмуну эмнеде?
5. Чыгармада элин-жерин сүйүү, анын уулу болуу, ыйман, ынтымак маселеси кандай чечилген?
6. Дастанды окуп чыккыла. Андагы башкы каармандын жандан башкача төрөлүшү, тез торолуп чоңоюшу, сындан өтүшү сыяктуу эпостук чыгармаларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аныктагыла. Ушундай көркөм ык, салттык көрүнүштүн башка элдик оозеки эпикалык чыгармаларда орун алышын эсиңерге түшүргүлө. Бул боюнча жекече ой-корутундуларды иштеп чыгып, далилдеп көрсөткүлө.
7. Дастандагы мифологиялык мотивдерге көңүл бургула. Алардын чыгарманын мазмунунан орун алышы боюнча өз оюңарды баяндагыла.
8. Огуз кагандын жортуулдарынын негизги багыттарын атагыла. Огуз каганды мүнөздөгүлө. Тексттен буга мисалдар келтиргиле.
9. Дастандын финалдык бөлүгүн чечмелегиле. Анын бүгүнкү күн үчүн маанисин ачып бергиле.
10. Чыгарманын тилине, стилине көңүл токтоткула. Котормочунун талант өзгөчөлүгүн белгилегиле.
11. Үйдөн «Огуз наменин» темасы жана идеясы» деген темада сочинение жазгыла.

___

М.К.Көлбаева , Н.Жумабаева

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИ ТУУРАЛУУ ЭКИ ООЗ СӨЗ

Миң-миңдеген жылдар бою калыптанып, өнүккөн эне тилибиздин, улутубуздун уюткулуу дөөлөтүн сактоо, өнүктүрүү мен кыргыз баласымын деген ар бирибиздин мойнубуздагы атуулдук парз. «Өнөр алды-кызыл тил» деп элибиз кылымдар бою сөз кудуретин туу тутуп келет. Макал-ылакаптарынын тарыхый жагдайларды камтыгандыгы, көркөм чыгармаларынын турмуштук маанисинин тереңдиги жана калк турмушунда өтө кеңири колдонулгандыгы жагынан дүйнө жүзүндө кыргыз элине тең келген эл жок деген маалымат бар. Өмүрдүн, жашоо тиричиликтин ар бир урунттуу учурларына арналган ак баталарда куюлуштура айтылган сөз тереңдиктер бир гана кыргыз элинде өнүккөн өзгөчөлүк. Кылымдар бою кыргыз турмушун коштоп келген ак таңдай акындык, күндөп-түндөп, жумалап дастан, санжыра, жомок айтмай кудурет дүйнөдө бир гана кыргыз элиндеги улуу дөөлөт.

Дегеним кыргыз тили жөнүндө сөз болгондо залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдон, ал эми Ч.Айтматов жөнүндө сөэ болгондо кыргыз тилинен айланып өтүү эч мүмкүн эмес. Адабият жана кыргыз тил илиминде экөө тең бирдей карала турган маселелерден болуп саналат. Ооба, Чыңгыз кыргыздын - эл экендигин, тили-кыргыз экендигин дүйнөгө таанытып жар салган улуу инсан. Агайыбыз бул дүйнөгө карт тарыхы бар элибиздин даңкын чыгарайын, атагын ааламга таратайын деп жаралгандай сезилет. Кыргыз элинде ушундай таланттын жаралышы соңку кылымда жоюлуп кетүү коркунучунда турган кыргыз эллин кайрадан жандантып, жер бетине бирдей жарык чачкан күн сыяктуу жаркырата алды. Жазуучунун чыгармачылыгын окуп бүтүп, талдап чыгуу аз убакыт жана оңой иш эмес. Анын чыгармаларынын тилине гана назар салып көрсөк, чейрек кылым бою талдасак да чекесин оё албастырбыз. Айтматовдун сөз кудуретин жогору баалап туу тутканы анын калеминен жаралган ар бир чыгармасында негиз болуп каралат. Бул ойду «Сөздөн тышкары кудай да жок, ааламда жок ….» деген сөзү айтып турбайбы.

Ар кандай улуу чыгармалар тил каражаттарын чебер пайдалануудан жаралат. Анткени М.Горький айткандай, сөз, речь көркөм чыгарманын биринчи элементи болуп саналат. Каармандардын ички дүйнөсү мүнөзү, портреттик, пейзаждык сүрөттөөлөр, образдар, автордук баяндоолор жана монологдор ж.б бардыгы тилдик каражаттар аркылуу ишке ашат.

Ч.Айтматовду – чебер стилист катары баалап келебиз. Ал кыргыз жана орус тилдеринде эркин жазып, жазуучулук оюн иш жүзүнө ашырып келген. Жазуучунун баалуулугу ушунда ал орус тилинде жазса да, улуттук тилдин калорити сакталат. Албетте, эки башка тилде жазуу процессинде лексикалык жана стилистикалык айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр болбой койбойт. «Айтматовдук каармандар жаш өзгөчөлүгүнө, ички дүйнөсүнүн бөтөнчөлүгүнө, интеллектуалдык даражасына жараша өзүнүн лексикасына, сүйлөө монерасына, сүйлөө интонациясына ээ» деп жазат адабиятчы Л.Үкүбаева. Жазуучунун тилдик өзгөчөлүктөрүн анализдөө азырынча «дың жер» бойдон калууда.

Демек, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилин ар тараптан изилдөө кыргыз

стилистикасынын келечектеги актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Ч.Айтматов башка акын жазуучулар сыяктуу адамдын ички жан дүйнөсүн талдап отуруп, ал чындыкты жана анын маңыздуу жактарын көркөмдөп салыштырып сүрөттөй алган.

«Жамийла» повестинде Даниярдын ички толгоосун билдирген, боордош кыргыз менен казактын ширетилип кошулган төл обондорун Ч.Айтматов бирде деңизе, бирде учу кыйыры жок талаага, бирде асман менен бой тирешкен аскаларга салыштырып, адамдардын жан дүйнөсүнүн татымына ылайык элестүү берген.

«Ошондо, кызуу келе жаткан төкмө жорго жүрүшүнөн жаңылып, кайра ошол замат оңоло кеткен сыңарындай обон салган Даниярдын үнү мүдүрүлө түшкөнсүп үзүлүп, кайра жаңыдан шаңшып күч алды». Эгерде бул сөздөрдү башка көптөгөн сөздөр менен алмаштырсак да, Даниярдын ошондогу обонун бере албастырбыз. Жазуучунун кайталангыс сөз берметтеринин касиет күчү ушунда. Айтматов менен катарлаш турган чет элдик жазуучулар да Даниярды өз калемдеринде мынчалык сырдуу кылып, Айтматов бергендей Даниярды бере албас. Анын чыгармаларына кайчы пикир айтуу айсыз караңгыда ийне саптоого барабар деп ишенимдүү айтууга болот.

Эки тилде чыгарма жараткан жазуучунун өзгөчөлүктөрү, себептери тууралуу Ч.Айтматов төмөндөгүдөй ой бөлүшкөн: «...Биздин өлкөдө көркөм чыгармачылыктагы белингвизмдин белгилүү тажрыйбалары бар. Бул тажрыйбанын баарынан оңу эки тилди айкалыштыра билүү. … Мен өзүмдүн китептеримди кыргызча да, орусча да жазам. Эгер чыгарма адегенде кыргызча жазылган болсо, мен аны орусчага котором, же тескерисинче иштелет. Бул эки катар жумуштан мен чоң канагат алам, анткени ал жазуучунун стилин өркүндөтүп, тилинин образдуулугун байыта турган өтө кызык ички иш» (А.Акматалиев Айтматовдук энциклопедия Бишкек, Илим-1993, 1-том)

Айтматовдун кайсыл гана чыгармасын албайлы кыргыз тили үчүн түгөнбөгөн казына. Айтматовду Айтматов кылган анын – кыргыз тили. Ал кайсы гана чыгармачылыгына байланышкан маек болбосун кыргыз тилинин касиет күчүнө токтолбой, аны кеп кылбай кое албайт. Жалпы эле тил маселесине айткан төмөнкүдөй оюу бар «Элдин өмүрү анын тилинде, элдин тили – бул феномен, бул жалпыга маанилүү кымбат нерсе. Кайсы элге тиешелүү болгондугуна карабастан, биз ар кандай тилди теңсинбей, аны менен эсептешпей коюуга акыбыз жок. Тилиң бар болсо өз алдынчалыкка ээсин, тилиң болбосо, жашоо өмүрдүн келечеги бүдөмүк, элдин тили – анын кайталангыстыгы, бөтөнчөлүгү. Ар бир тил жалпы адамзат генийинин кенчи. Башкача айтканда, тил бир эле элдин, улуттун байлыгы, мүлкү эмес, ал бүткүл адамзаттын кенчи, байлыгы. Андан бардык эл, улут пайдаланууга акысы бар жана ал мүлктү коротпой, кордобой сактоого милдеттүү. Бул эмне дегендик? Аз эл, көп эл экендигине, рассасына карабастан кимдин тили болсо да, аяр мамиле жасап, аны менен эсептешүүбүз керек, аны басынтып кордоого болбойт.

Үстүбүздөгү жыл- «Айтматов жылы» деп жарыяланып отурат. Бул жыл элибиздин руханий кенемтесин толтуруп, жан дүйнөбүзгө, тилибизге тазалык, аруу сезим, келечегибиздин жакшы болушуна жаңыча дем, күч кубат берген жыл болот. Анткени Айтматовдун ар бир чыгармасын окуп жатканда өзүңө-өзүң суроо берип, жашоонун маңызын, турмуштун татаал табышмагын табууга учурдун учугун аңдоого умтуласың. Ч.Айтматов кыргыз турмушун чагылдырып жатып эле адамзат рухунун туу чокусуна чыгып, улуу идеяларды күн нурундай берип турганына таңданбай кое албайсың.

Кең мейкиндикте Жамила менен Даниярдын обонго айланган сүйүсүнө, Асел менен Ильястын дабандан ашкан махабатына, Алтынай менен Дүйшөндүн жүрөк менен сезүүгө мүмкүн болбогон арууларына, Раймалы менен Бегимайдын кечиккен армандуу ашыктыгына сарсеп салып олтуруп, сезимдин чексиздигине суктанасың. Толгонай менен Жер Эненин, Танабай менен Гүлсараттын, Бала менен Бугу Эненин, Найман Эне менен Желмаяндын, Эдигей менен Каранардын, Акбара менен Ташчайнардын кайчылашкан тагдырын көрүп, жаратылыш менен адамдын ажырагыстыгын туясың.

Демек, бизди дал ушундай сезимге алып келген сыйкыр күч автордун тилинде, тилдик көркөм каржаттарды шарттуу пайдалана билгендигинде. Эгерде бир эле көрүнүштү сүрөткө тартып ала турган болсок ал оңой, ал эми ошол эле көрүнүштү шартына, жагдайына, кырдаалына карап сүйлөтүү, тил бүткөрүп баяндоо ого эле татаал. Биз дал ушундай шартты түшүнгөндө гана залкар жазуучубуздун талантына, куюлуштура жазылган тилине таң берип, баалай алабыз. Демек биз күткөн мезгил келди. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын балабакчадан мамлекеттик кызматтагыларга чейин окутсак да аздык кылат. Себеби жазуучу кыргыз эли окуп анализдеп бүтө албаган улуу руханий дөөлөттү түптөп кетти. «Канткенде адам уулу адам болот?» деген суроосу менен бул жалганда түбөлүк издене турган чексиздикти калтырды.

Эгерде кимде – ким мага «сен кимсиң?» деп суроо узатканда мен – кыргызмын, тилим – кыргыз, дилим-Чыңгыз дей турганмын. Себеби ар бир кыргыздын дили Чыңгыздын жан дүйнө элегинен өтүп, кыргыз сөз берметтери менен шөкөттөлүп натура көркөмдөлүп жаралганында шек жок.

И.А. Турдугулов аспирант НГУ
К.М. Турдугулова зав.отд. аспирантуры НГУ

ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УДАРЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ.

В этой статье рассматривается обучение правильному употреблению ударения. Неоднократно высказывалось мысль, о том, что вопросы ударения требуют большого внимания, что изучение ударения в кыргызском языке представляет огромный интерес. Дается содержание особенности и сложности ударении в изучения грамматики кыргызского языка и делается грамматический анализ и значения ударения.

В языке каждая единица плана содержания фонетически выделяется ударением: слово – словесным, синтагма-синтагматическим, фраза-фразовым (логическим).

Словесное ударение характеризуется тем, что один из слогов слова акустически выделяется более отчетливо, чем другие: кө-ч'ө 'улица', ме-ке-м'е 'учреждение'. Синтагматическое ударение отличается тем, что одно из слов синтагмы акустически выделяется более отчетливо, чем остальные: *Биз бүгүн саат жетиде келебиз.* 'Мы **сегодня** в семь часов придем'. Синтагматическое ударение является одновременно и словесным. Фразовое ударение определяется тем, что одно из слов фразы акустически выделяется более отчетливо, чем все остальные: *Чүй өрөөнү жемишке бай.* '**Чуйская долина** богата фруктами'. Фразовое ударение одновременно является и словесным, синтагматическим.

В кыргызском языке ударный слог на слух воспринимается как слог, произнесенный более сильно. Поэтому с давних пор утвердилось мнение, что киргизское ударение- силовое (динамическое). Современное экспериментально-фонетическое исследования привели к выводу, что кыргызское ударение определяется функцией интенсивности и длительности, т.е. оно является **динамико-количественным** (и силовым, и долготным).

Словесное ударение присуңе всем знаменательным и некоторым незнаменательным (служебным) словам, хотя есть словесные единицы, которые ударения не несут, и это отличает их от ударных самостоятельных слов, несуңих ударение даже в том случае, если они односложные.

В кыргызском языке ударение, как правило, падает на последний слог слова: *алм'а "яблоко',* *каб'ар* 'весть', *дыйк'ан* 'крестьянин'. При дальнейшей аффиксации ударение последовательно переходит на присоединяюңийся слог, сохраняя конечное положение: *жум 'уш* 'работа', *жумушч 'у* 'рабочий', *жумушчул 'ар* 'рабочие', *жумушчулар'ы* 'их 'рабочие', *жумушчуларыб'ыз* 'наши рабочие', *жумушчуларыбызг'а* 'нашим рабочим' и т.д.

Ударение может падать как на краткие, так и на долгие гласные, так как долгие гласные составляют основу слога и долгота гласных не оказывает влияния на ударение: *т'уу-ра* "верно', *та-ру'у* 'просо', *ка-ту'у* 'твердый', *катуу-л'ук* 'твердость', *катуу-ра'ак* 'тверже', *оку'у* 'учение', *окуу-ч'у* 'ученик', *көркт'ү* 'красивый', *көрктүү-рө'өк* 'красивее', *көрктүү-л'үк* 'красота'.

В словах, заимствованных из русского или из других языков через русский, ударение сохраняется на слоге, на котором оно стояло в языке-источнике:

авт'обус, автом'ат, 'автор, агит'атор, апт'ека, артилл'ерия, буф'ет, газ'ета, г'алстук, гв'ардия, гимн'астика, диктат'ура, индустр'ия, кал'ория, командир'овка, л'ампочка, молот'илка, н'омер, 'опера, пруж'ина и другие.

Если к этим словам в процессе речи присоединяются аффиксы, то основное ударение переходит на них, а исконное сохраняется в ослабленном виде: *авт'обусӨда › автобуста* "в автобусе', *газ'етаӨлар › газеталар* 'газеты', *'авторӨларӨыбыз› автор-лорубуз* 'наши авторы' и т.д.

Если к словам прибавляется аффикс –**бы** (вопросительный), то ударение падает на предшествуюңий этому аффиксу слог: *м'енби* 'я ли', *с'енби* 'ты ли', *б'арбы* 'есть ли', *ж'окпу* 'нет ли', *бард'ыбы* 'ходил ли', *өтт'үбү* 'прошел ли', *окуд'убу* читал ли, 'учился ли',
иштед'иби 'работал ли'.

Аффиксы сказуемости местоименного типа 1-го и 2-го лица не несут на себе ударения:

ж'ашмын 'я молод', *ж'ашсың* 'ты молод',*жашпыз* 'мы молоды', *ж'ашсыз* 'вы молоды';

бар'амын 'я пойду', *бар'асың* 'ты пойдешь',*бар'абыз* 'вы пойдете'.

В отдельных случаях это помогает разграничению данной формы от формы с аффиксом принадлежности: *ат'абыз* 'мы отцы', *атаб'ыз* 'наш отец', *окууч'убуз* 'мы ученики',

окуучуб'уз 'наш ученик', *балаӨыбыз- балаб'ыз* 'наш ребенок', *бал'абыз* мы 'сами дети', *койчуӨыбыз - койчуб'уз* 'наш чабан', *койчуӨбыз-* 'мы сами чабаны', *жылкычыӨыбыз - жылкычыб'ыз* 'наш табунңик', *жылкычыӨбыз - жылкыч'ыбыз* 'мы сами табунңики', коневоды'.

Безударному аффиксу 2-го лица вежливой формы *–сыз* противопоставляется словообразовательный аффикс *–сыз*, который принимает на себя ударение. *АтаӨсыз- ат'асыз* 'вы отец', *атаӨсыз- атасыз* 'без отца', *энеӨсыз-эн'есиз* 'вы мать' *энеӨсыз- энесиз* "без матери'.

Безударными являются аффиксы желательного наклонения: *-айын,-алык,-алы.* В словах с этим аффиксом ударение падает на предпоследний слог: *кет'ейин* 'уйду я', *уг'алы* "послушаем', *бер'ели* 'дадим', *бар'алык* 'пойдем', *көрөлүк* 'посмотрим', *калайын* 'останусь я'

Аффикс –чы (для обозначения просьбы, пожелания, вопроса) не принимает ударения.

Ударение а словах с этим аффиксом падает на предпоследний слог: *б'арчы* 'иди ты, пожалуйста', ок'учу 'учи, пожалуйста' *көрчү'* посмотри-ка', *б'ер-чи* 'дай-ка', *укт'ачы* "спи ты, пожалуйста', *ишт'ечи* 'работай же', *ал'дырчы* 'заставь, пожалуйста, взять' *кажылдаб'ачы* 'не ворчи ты', *м'енчи* 'а я-то', *с'енчи* 'ты-то', *Ас'анчы* 'а Асан-то', *Эрм'екчи* 'а Эрмек'

Безударность этого аффикса при омонимичный основе отличает его от агентивного словообразовательного аффикса –чы: *атӨч'ы-'атчы* 'табунңик', *атӨчы-'атчы* 'стреляй, пожалуйста', койӨчу 'чабан', койӨчы -к'ойчу 'прекрати, перестань'.

Некоторые прилагательные и наречия имеют форму интенсива, которая образуется прибавлением полной формы этих частей речи к форме, состояңей из первого открытого слога этих же слов с прибавлением к этому слогу «**п** ». Ударение в таких сложных словах падает на первый слог: *к'апкара* черный—черный, очень черный',*ж'апжашыл* очень зеленый', *к'өпкөк* 'синий-синий', *к'ыпкызыл* 'красный-красный',*м'апмайда* 'мелкий- мелкий', *ж'апжарык* светло-светло,*т'уптунук* прозрачный-прозрачный, *к'үпкүндүз* букв. ' 'днем-днем- среди бела дня', *ж'апжакын* 'близко-близко', *б'епбекер* букв, 'зря-зря – совершенно зря '.

В кыргызских фамилиях на- *ов, -ев, -ова, -ева* ударение падает на слог, предшествуюңий этим аффиксам: *Курм'анов, Кер'имова, Бердиб'аева, Турдуб'еков, Асанкож'оев, Ал'ымов.*

В многосложных кыргызских словах, а также в русских заимствованных, к которым присоединены аффиксы, наряду с основным ударением, отличаюңимся большой силой, наблюдается слабо выраженное вторичное (дополнительное). Основным в таких случаях остается ударение на конце слова.

В фразе произнесенной в соответствии с действуюңими нормами литературного произношения, слова вступают в фонетические, синтаксические и смысловые взаимоотношения, в следствие чего группируются в материальные звенья, которые представляют собой синтагматические отрезки. В любом языке, в том числе и в кыргызском, синтагмы как по структуре, так и по обүему очень разнообразны. Тем не менее все это разнообразие синтагм в принципе можно свести к ограниченному числу определенных моделей имеюңих внутренние (коммуникативные) и внешние признаки. Эти модели (структурные типы синтагм) функционируют в живой речи носителей языка, каждая из них имеет свой особый фонетический облик. Проиллюстрируем это на примерах:

Ошо кишиге рахмат айттык. 'Мы поблагодарили того человека'. По характеру ударения и мелодики эту фразу следует разбить на две синтагмы. В первой синтагме (ошо кишиге) ударение падает на конечный слог слова *ош'о*, во второй- на начальный слог слова *рахмат.* Мелодика к концу первой синтагмы имеет тенденцию к повышению, во второй синтагме, наоборот-к понижению. Так как данная фраза состоит из двух сегментов, каж-дый из них имеет свое, синтагматическое ударение.В первой синтагме оно сосредоточено наместоименном определении *ошо*, во второй- на прямом дополнении *рахмат.* В соответствии с коммуникативной целью высказывания слово *ошо* несет не только синтагмическое, но и фразовое ударение:

Жанымда турду сенин балаң. 'Возле меня стол твой сын'.Фраза разделяется на две синтагмы: в первой синтагме синтагматическое и фразовое ударение и наибольшее значение тона(мелодики) сосредоточено на слове жанымда: во второй акцентом и тоном отмечается слово *сенин.* Последуюңий компонент второй синтагмы *(балаң)* ударением не выделяется, он примыкает к ударному слову, образуя с ним одну акцентную единицу. Конец первой синтагмы отличается понижением тона, начало второй характеризуется нисходяңим движением тона. Между первой и второй синтагмами наблюдается пауза.

Средствами разграничения синтагм, в фразе являются, с одной стороны, изменение характера движения мелодики, с другой- совокупность мелодики, ударения и паузы.

Ударение может выступать в качестве пограничного сигнала между синтагмами лишь в совокупности с мелодикой.

Движение мелодики на стыках синтагм можно свести к четырем основным типам:

1) конец первой синтагмы восходяңий - вторая начинается с более низкого тона,
2) конец первой синтагмы нисходяңий - вторая начинается с более высокого тона,
3) конец первой синтагмы восходяңий – вторая начинается с высокого тона, который идет на убыль к концу фразы,
4) конец первой синтагмы нисходяңий – вторая начинается с более низкого тона.

При этом необходимо еңе раз подчеркнуть, что ударение, как и пауза, не может регулярно отмечать границы синтагм. Данные экспериментально-фонетического исследования показали, что ударение и мелодика выступают совместно в качестве демаркационного сигнала обычно в тех случаях, когда конечное слово предшествуюңей синтагмы в соответствии с коммуникативной целью высказывания отмечается синтагматическим ударением. Пограничные участки синтагм характеризуются, прежде всего, разностью частотных уровней тона, определенными контурами мелодики.В этой связи любое повышение или понижение тона на стыке синтагм можно рассматривать как акустический эффект разграничения синтагм в живой речи.

Как отмечалось выше, словесное ударение в кыргызском языке динамико-количественное и

обычно падает на последний слог слова. Ударения в фразе (именно синтагматическое и фразовое), обладая всеми акустическими признаками словесного ударения (функцией интенсивности и длительности), вместе с тем несут в себе черты, обусловленные структурными и функциональными особенностями фразы. Одно из основных свойств синтагматического и фразового ударений, отличаюцих их от словесного, состоит в том, что первые два типа динамичны – имеют некоторую свободу передвижения в пределах синтагмы и фразы в целом.

Лингвистическое назначение (функцию или функции) ударения можно определить и описать лишь с точки зрения конкретных языков уровней, функция ударения в слове в действительности может не совпадать с функцией ударения в синтагме или во фразе, так как каждый названный уровень не только может, нои должен иметь свои коммуникативные задачи. Анализ лингвистической функции ударения вне языковых уровней приводит к тому, что порой ударению приписывают несвойственные ему функции. Традиционно считается, что кыргызское ударение словоразграничительную (делимитативную) и смыслоразличительную функции. Обе эти функции, приписываемые кыргызскому ударению, должны быть признаными.

Если признать, что кыргызское ударение обладает словоразграничительной функцией, то нужно сказать, что в фразе каждое слово имеет фиксированное ударение на последнем слоге. В действительности же в живой речи ударение чаңе подвижно. Нередки случаи, когда слова в условиях фразы лишаются ударения и выполняют роль сопутствуюцих членов по отношению к тем словам, которые наделяются большим коммуникативным весом, причем сопутствуюцими членами могут быть как служебные, так и знаменательные односложные и многосложные слова. Поэтому распознать границы слов в связной речи посредством ударения невозможно.[1]

Ошибочность утверждения о том, что кыргызское ударение имеет функцию словоразграничения заключается в переносе свойств ударения изолированного слова, где ударным является конечный слог слова, на другой языковой уровень – в контекст высказывания, где действуют иные лингвистические законы.

Многие исследователи считают, что кыргызское ударение обладает смыслоразличительной функцией и в качестве доказательства приводят такие «оппозитивные по ударению» пары, как атч'ы 'табунңик' – 'атчы 'стреляй, пожалуйста', учкучс'уз 'без летчика' – учк'учсуз 'вы летчик', баллад'а 'у ребенка' – бал'а да 'ребенок ведь'. Однако и здесь нельзя не заметить ту же методическую ошибку – противопоставление единиц, относяңихся к разным языковым уровням (ярусам): атч'ы, учкучс'уз, балад'а – это словоформы, в то время как 'атчы, учк'учсуз, бал'а да – готовые фразы. Ударение на отдельных языковых уровнях имеет разное назначение.

Еңе Р.Якобсон, один из основателей Пражского лингвистического кружка, с глубоким основанием писал: «Следует строго отличать фонологию слова от фонологии синтагмы. Речь идет от фонологии слова, если звуковой признак различает слово по значению от другого и тем самым слово дифференцируется как отдельные языковые средства. Речь идет о фонологии синтагмы, если известные звуковые признаки маркируют слова как часть обширного языкового единства, а именно предложения».

Е.Д.Поливанов указывал, что «ударение может служить либо как обңий признак словесного единства; эта функция словесного ударения характерна для языков со связанным (твердым) ударением, например для тюркских; либо может функционировать как фонологическая составная отдельного слова, и вместе с тем служить дифференциацией значений слов. Это, например, свойственно русскому языку с его свободным ударением».

Таким образом, необходимо еңе раз подчеркнуть, что ударение на отдельных языковых уровнях выполняет свою особую функцию. При этом функциональные различия ударений имеют, на наш взгляд, иерархическую организацию: функция ударения на одном языковом уровне есть функция ударения на предшествуюңем языковом уровне плюс нечто новое. Это нечто новое присуңе ударению только данного уровня и является его релевантным (функциональным) признаком.

Если подойти к функции ударения с указанных позиций, то окажется, что в кыргызском языке (и в других родственных ему языках) словесное ударение никакой смыслоразличительной функции не имеет. Словарный фонд современного кыргызского языка располагает довольно большим количеством омонимов, но не имеет омограмм, семантическое различие которых в парадигматике определялось местом ударения. Иначе, обстоит дело, например, в славянских и германских языках. В них ударение является более моңным просодическим маркером единства слова, чем тюркское ударение или сингармонизм, вследствие не только своих спонтанных особенностей (парадигматическая и синтагматическая подвижность), но и фузионного принципа морфологической структуры индоевропейского слова) и как элемент линейной (морфологической) последовательности компонентов, образуюңих цельную единицу (делимитативная функция), (и как элемент линейной (морфологической) последовательности компонентов, образуюңих цельную единицу (делимитативная функция).) и как элемент парадигмы (кумулятивная функция), что обеспечивает «единство и отдельность» речевого сигнала.[1]

По вопросу о словесном ударении высказываются совершенно различные и противоречивые точки зрения, где выводы исследователей опровергаются друг другом. По этому А.М.Щербак писал, что «на основании всего изложенного выше трудно прийти к определенным выводам о характере и месте ударения в современных тюркских языках. Высказывания тюркологов часто противоречивы, нередко об ударении в одном и том же языке делаются прямо противоположные заключения».

Таким образом, данная проблема давно привлекает внимание ученых, опубликовано немало работ и на первый взгляд кажется, что этот вопрос решен окончательно и приведены строгие определения ударения, перечислены правила, по которым устанавливаются его место в слове, даны описания его акустической природы, определена его лингвистическая функция.

Однако, наблюдения над связанной речью казахов, особенно при обнении с аспирантами и соискателями в течении длительного периода нашей преподавательской деятельности, показали, что все эти правила престают действовать, как только слово окажется в потоке речи, и бывает трудно, а иногда и невозможно, обнаруживать ударение там, где оно должно выступать.

Как известно просодические признаки слова в потоке речи бывают весьма разнообразными и зависят от интонационной характеристики фразы, составным компонентом которой оно является.

Природа и место ударения в тюркских языках, как уже отмечалось, постоянно является предметом дискуссий. Наиболее заметные разногласия во взглядах исследователей наблюдается в начальном этапе развития тюркологии, в период, когда естественно господствовал слуховой метод анализа. Можно отметить два основных направления о вопросе о природе и месте ударения в тюркских языках. Одни считали, что главным ударением в тюркских языках является силовое или экспираторное ударение, которое, как правило падает на последний слог, следовательно является фиксированным.

Сторонники второго направления считали, что в тюркских языках главным в слове является не экспираторное, а тоническое или музыкальное ударение. Но и среди сторонников одного направления не было единства взглядов.

Такое разнообразие мнений относительно характера, места и функции словесного ударения в тюркских языках не могло не служить поводом появлению новых взглядов по данному вопросу. В частности, Л.Старостов отметил, что за музыкальное ударение в тюркских языках ошибочно принимается явление, целиком относяцееся к фразовой интонации.

Начало экспериментальному изучению фонетики тюркских языков, в том числе словесного ударения, было положено представителями казанской фонетической во главе с В.А.Богородицким. Широкое применение экспериментально-фонетических методов при изучении фонетики тюркских языков в последние годы не решило споров вокруг словесного ударения. Акустическая картина, полученная на основе точных количественных данных, казалось, должна была внести ясность в вопрос на природу и характер словесного ударения. Однако этого не случилось. Интерпретация фонетических данных разными авторами оставались различной.[1] Взгляды исследователей не совпадали даже в отношении места ударения.

Таким образом, споры оставались нерешенными, несмотря на более совершенные экспериментальные методы современной фонетики.

Длительность гласных сильно колеблется в зависимости от звукового окружения, наименьшую длительность они имеют в первом слоге многосложных слов в окружении глухих смычных согласных.

Приходим к выводу, что на длительность гласного компонента слога влияет не только позиция, тип слога, но и качество окружаюцего согласного. Разница в длительности значительная, примерно 50%, что нельзя не учитывать при определении места якобы ударного слога в многосложных словах. При прочих равных условиях гласный в открытом слоге может восприниматься как ударный, или же гласный в окружении смычных глухих может восприниматься как безударный.

Литературы :

1. Бровченко Т.А. Проблемы словесного ударения. (Экспериментально-фонетическое исследоавание на материале английского и украинского языков). Л.,1973, с.45
2. Ударение и пограничные сигналы. – В кн.: Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем.-М.Наука, 1971,с.16-24.
3. Виноградов В.А., Реформаторский А.А. Сингармонизм, ударение и просодия слова-Вопросы языкознания, 1969, №1, с.123
4. Орусбаев А. Киргизская акцентация, Фрунзе, 1974.

М.К .Көлбаева, НМУ

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДА Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ

Адамдын өнүгүүсү – анын организминин сандык жана сапаттык өзгөрүүсүнүн жыйынтыгы. Эгерде адам өзүнүн өнүгүүсүндө өз алдынча аң–сезимдүү ишмердүүлүккө ээ болуу менен бирге акыл-эстүүлүктүн аныкталган деңгээлине жетсе аны инсан деп атоого болот. Демек, адам инсан болуп төрөлбөйт, ага өзүнүн өнүгүүсү менен жетет. Ошол өнүгүшүндө акыл-эстүүлүк, жоопкерчилик, эркиндик, жеке баалуулук, жеке өзгөчөлүк сыяктуу касиеттерде, коомдук тажрыйбаларды өзүнө топтоп, коомго кандайдыр бир таасир көрс□түүсү менен аныкталат. Инсанды калыптандырууда таасир этүүчү негизги факторлордун бири чөйрө жана тарбия. Адамды тарбиялоодо коомдук таасирлер менен да (искусство, көркөм адабият, музыка ж.б.) ошондой эле атайын уюштурулган окуу-тарбиялоо мекемелериндеги (бала-бакча, мектеп, окуу жайлары ж.б.) таасири менен да жүрөт.

Адабият өзүнүн образдык эмоционалдык жаратылышынын аркасында коомдун адеп–ахлак идеяларын, бийик гуманисттик жана рухий асыл нарктарын окуунун сезим туюму, эмоциясы, психологиясы, жүрөгү аркылуу алып өтүп, анын аң сезимине, рухуна бекем сиңире билүүгө жөндөмдүүлүгү менен тарбия системасында башка каражаттарга, предметтерге караганда кыйла артыкчылыктарга ээ. Адам тарбиялоодогу өзүнө гана тиешелүү бир канча артыкчылыктарды боюна сиңирген адабият сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу менен оуучуларды адамдык бийик сапаттарга, гуманизмге, жаратылышты сүйүүгө, улуттук көркөм нарктарды сактай билүүгө, урматтоого, сүйүүгө, экиндикке, аруулукка, тазалыкка тарбиялоого чоң жол ачылат.

Учурда өсүп келе жаткан жаш муунду акыл-эстик, адеп-ахлактык, дене-тарбиялык, эмгектик жана эстетикалык жетилүүсүнө көмөктөш болуу, алардын чыгармачылык өнүгүшүнө тийиштүү шарттарды түзүү, алардагы гумандуулук мамилени калыптандыруу, ар бир жеке билим тарбия алуучунун өз алдынчалуулугун эске алуу менен гармониялык өнүгүүсүн камсыз кылуу коом алдындагы кечиктирилгис милдет болуп келет. Адамды тарбиялоодогу коюлган проблема Чыңгыз Айтматовдун эң алгачкы аңгемесинен тартып учурдагы аалам, космос, адам тууралуу жазылган үлкөн чыгармаларына чейин сыйдырылган. Адамдагы акыл-эстин калыптанышы аныкталган билимдерге ээ болуу, учурдун күрөө тамырын билүү эн жакшы касиет, бирок, адам, улут, эл адамзат коомунун бир бөлүгү болгон соң ошол өзү чыккан элдин улуттук өзгочөлүгүн өзүнө алуу да адамдык бийик парасаттын бир белгиси. Сабитжандын ата-бабалар калтырган акыл-ой мурастарын кадырлабагандыгы анын пастыгын көрсөтсө, Эдигейдин жасаган аракети адамгерчиликтин, адамдагы улуу касиеттин күбөсү.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында турмушту таанып – билүү, адамдын рухий маданиятын байытууга багытталган ойлор, идеялар камтылып турат.

Сейде менен Ысмайылдын, Момун чал менен Орозкулдун, Кадича менен Аселдин, Сабитжан менен Эдигейдин жашоого болгон көз карашы, анда камтылган карама-каршылыктар, жакшы менен жамандын, адамдык улуулук менен наадандык, тазалык, аруулук менен ичи тарлык, карөзгөйлүктүн ортосундагы тиреш анын жашоодогу боло берүүсү аны жеңүүдөгү туруктуулук, сабырдуулукка тарбиялоо Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын башкы милдети.

Коом менен жеке адамдын тагдырынын бир бүтүндүгү сыйдырылган “Бетме-бет” повестинде адамдын коом алдындагы, үй-бүлө, Ата-журт алдындагы милдетинин бири экенин даңазалап, адамдын жеке жыргалчылыгы бардык бакытты таап бербестигин көрсөтөт, жеке адамдын керт башынын жыргылчылыгынан улуттун, элдин кызыкчылыгы өйдө турарын айтып, жаш муундарда мекенчил болууга тарбиялайт.

Инсанды ар тараптан жана гармониялуу тарбиялоонун негизги бөлүгү – эмгекке тарбиялоо. Адамды эмгекке атрбиялоо жүрөгү таза, келечек жыргалчылык үчүн жанын таштап күрөшкөн Дүйшөндүн, Алтынайдын, Толгонайдын, Султанмураттын, Эдигейдин образында ачык тартылат. Согуштун апаат күндөрүндө өздөрүн “Аксай десанты” атаган топ, андагы али жаш болсо да элдин камы үчүн жанын үрөп иштеп, фронтко өз салымын кошсом деген уландардын тагдыры, жеңиш үчүн керек десе жанын аябаган иш аракети жаш муундарды эмгектенүүгө чакырып, эмгек эресеге жеткирээрин тымызын айтып тургансыйт. Ал эми Алтынайдын образы билим тарбия алуудагы жигердүү эмгектенүүсү ак эмгектин ачык күзгүсү. Кеч күздө согончогун ташка алдырып, суукка тоңуп албан кыйынчылыктарды башынан кечирип, билим алып, илим казышы ага көмөкчү болгон Дүйшөндүн иш аракети, турмушунун өйдө-төмөнүндө мүдүрүлүп жыгылып, ак эмгектин натыйжасында турмуштук тажрыйбага ээ болуу менен интеллектуалдык каарманга айланышы окуучуга ачык үлгү болуп берээринде шек жок.

Адамгерчилик, нравалуулук маселелери жазуучунун “Кызыл жоолук жалжалым”, “Бото көз”, “Ак кеме” повесттеринде, “Кылым карытаар бир күн ” романында көркөм сүрөттөлгөн. “Ак кеме” повестинде назик кыялдары, ой тилетери менен айлана-чөйрөнү жаңыдан таанып баштаган

баланын турмуштагы каразгөйлүк, наадамдык, айбанчылык иштер менен келише албастыгы баштан аяк сүрөттөлөт. Баланын турмуштагы болуп жаткан бардык жаман жосундарга аралашпай адамдык бийик парасатын булгабай таза бойдон балык болуп, түбөлүктүү жашоосуна кетиши жаш муундарды бийик нравалуулукка үндөө менен аруу, таза болуу жа десе адам өмүрүнөн да бийик тураарына үндөшүбүз зарыл.

"Кызыл жоолук жалжалым" повестиндеги Илиястын жаңылыштыгы кайра оңолушу – бул адамдын жан дүйнөсүнүн тазарышынын, жаңырышынын айкын мисалы. Илияс сыяктуу тагдырдын татаал сыноолоруна, азгырыкка алдырбай бийик адамгерчиликке, тазалыкка карай тарбиялоодогу негизги мисал. Ал эми чындык үчүн "Фудзиамадагы кадыр түндөгү" Мамбет сымал аягына чейин таза турган адамдын образы менен автор нравалуулук маселесин күн тартибине курч коюп отурат.

"Кыямат" романынын каарманын жашоого, өмүргө, жаратылышка жасалган мамилелери, философиялык көз караштары, ой жүгүртүүлөрү бири-бирине окшошпогон тагдырлары адамдарды тынчтандырбай койбойт. Андагы жашоонун маңызы тууралуу коомубузда али да жашап келе жаткан терс көрүнүштөргө көз жумдулук менен кайдыгер мамиле жасабоого, биздин турмушка жат философияга жаратылыштын табигый өнүгүшүн бүлдүргөн, анын макулдуктарына эсепсиз кыргын салган алабарман пенделердин жосунсуз жоруктарына каршы элдешпес күрөш жүгүртүүгө, акыл-эстуу коом, эл журт үчүн адам эмгек этүүгө жана адам баласы бакытка, таалайга, эркиндикке жаралганы менен чоң тарбиялуу сабак берет. Чыгармадагы дагы бир өзөктүү проблема бул наркомания. Учурдагы глобалдык проблемалардын бири болгон наркоманияга каршы азыртадан ойлонуп, ага карата иш аракеттерди азыртадан көрбөсөк адамзаттын келечегин туманданткан бул илдетке учурунда көңүл буруп, жаш муундарды андан алыс тарбиялоого үндөө идеясы көтөрүлөт. Ошол идеяны жаш муундардын көңүл чордонуна коюп, ага карата жигердүү иш жургүзүү бүгүнкү күндүн кемчиликсис максаты. Мындай социалдык илдеттердин инсанды калыптандыруудагы терс таасирин, кемчилигин, кыргыздын тамырына чабылган балта сымал ордун так үйрөтүшүбүз лазым.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларына илик жүргүзүүдө адамзаттагы башкы сезим, дүйнөнү жаратуучу аны улоочу, айрым убакта жок да кылып коючу сезим сүйүү, махабат сезими тууралуу жазылган "Жамийла", "Кызыл жоолук жалжалым" повесттеринде адам эркиндиги, сүйүү эркиндиги тууралуу айтылат. Жамийланын элдик салтты, адепти бузуп, кайдагы бир казакты ээрчип, калыптанган жүрүм-турум этиканы, улуттук нарк-насилди бузду деп айыпташыбыз мүмкүн. Бирок, чыгармадагы адам эркиндиги сүйүү, махабат эркиндиги бардык тоскоолдуктарды жеңерин, бардык баалуулуктардын башаты экенин окуучунун көңүл жаздымынан чыгарбашыбыз керек. Ал эми "Кызыл жоолук жалжалым" повестиндеги Илиястын тагдырынын трагедиясын кайталабай, Аселдин арзуу сезиминин тазалыгындай таза болууга, Байтемирдин адамкерчилик сапаттарын окуучунун өзүнө сиңирип алгыдай жагдай жаратышыбыз керек. Бул эки чыгарманы окууда окурман дүйнө кабылдоосуна, адамдык бөтөнчөлүктөрүнө жараша түрдүүчө кабыл алышы турган иш. Бирок, ага карата туура багыт берүү адабият мугалиминин башкы милдети.

Жаратылыштагы асыл, кооз нерселерди сактоо, аны адамдын мүдөөсүнө пайдалануу, адамды сыйлай билүү, адамды зордоодон, акарат кылуудан калкалоо, адамдарга эң бир назик сезимдерге, келечекке умтулган жакшы ой кыялдын үлгүсү "Ак кеме" повестинде берилген. Чыгармада адам деген атка татыктуу болуу жана аны сыйлай, баалай билүү, башка адамдын инсандык беделине шек келтирбөө, адам менен табияттын ортосундагы мамиле тууралуу жалпы адамзаттык маанайда, философиялуу ой камтылган. Мында жогорку гумандуулук сапаты сүрөттөлөт. Ал адамдын жаратылышка жасаган аяр мамилеси аркылуу берилет. Ошол адамзаттын аппак келечегинин символу болгон ак кемеге баруу үчүн балык болуп сүзүп кеткен баланын образы коомдогу адамдардын таза ар намысынын, абийиринин, гуманизминин үлгүлүү сабагы болуп берет. Ошондой эле окурмандагы инсандык касиеттерди калыптандырууда Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу тарыхый өнүгүштүн жүрүшүндө адамзат же адам коому иштеп чыккан жана өөрчүткөн руханий жана материалдык байлыктардын бийик үлгүлдөрү менен бирге кыргыз элинин улуттук коларитин, өздү искусствосун, элдин эстетикалык нормаларын, жүрүш-туруш этикасын, сүйлөө маданиятын калыптандыруу максатында пайдаланууга болот. Ч.Айтматовдун чыгармаларынын коомдук милдеттеринин бири баарынан мурун адам табиятын, анын тигил же бул тарыхый тилкедеги адептик-этикалык табылгаларын, жоготууларын көркөм изилдөөгө алгандыгы менен баалуу.

Чебер психолог, даанышман тарбиячы Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаш адамдын инсандык калыптанышынын татаал процессинде элдик педагогиканын мааниси алда канча зор экендигин, ал тарбия жаатында жазылган ар кандай үгүт-насыят окуулардан таасирдүү жана бийик тура тургандыгын конкреттүү турмуштук кырдаалдарда каармандын өздүк аракетинин аркасында ишке ашарын белгилейт.

Жалпысынан алганда Ч.Айтматовдун чыгармаларында камтылган адамзат жана аалам проблемасын, өмүр жана өлүм, кубаныч жана кайгы, адамкерчилик жана карөзгөйлүк сыяктуу турмуштун карама-каршылыктуу жактарын идеализациялап, көркөм дөөлөттөрдөгү камтылган автордун берейин деген ою аркылуу окуучунун чынчылдык, акыйкаттык, айкөлдүк, жоопкерчилик, абийирдүүлүк, патриоттуулук,

гумандуулук ж.б. адеп-ахлактык нормаларды каныктыруу менен жаш муунда туура эстетикалык эрежелерди, эмгектенүүнү сүйүүнү, акыл-эсти, жөндөмдүүлүктү калыптандырып, инсандык бийик сапатка жетелейт.

Н.И.Нагорнова, НГУ

ПОНЯТИЕ «КУЛЬТУРА РЕЧИ» И ЕГО НОРМАТИВНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматриваются такие языковые единицы, которые могут иметь ненормативные (неправильные) варианты языка в его устной и письменной форме, при котором осуществляется выбор и организация языковых средств, позволяющих в определённой ситуации общения и при соблюдении этики общения обеспечить необходимый эффект в достижении поставленных задач коммуникации.

Владение русским языком и культурой русской речи – неотъемлемая часть профессиональной компетенции любого современного специалиста. В сфере производства, бизнеса есть немало профессий, характеризующихся «повышенной речевой ответственностью и культурой». Содержание любой дисциплины определяется её целями. Культура устной речи студентов – это ориентация на формирование речевой культуры профессионального общения, коммуникативной компетенции студента, который в настоящее время формируется как человек завтрашнего дня.

Решение таких задач, как:

- расширение представлений студентов о стилистических возможностях русской лексики и грамматики;

- развитие умений пользования различными языковыми средствами в конкретных коммуникативно-речевых ситуациях;

- развитие навыков самоконтроля, самооценки и совершенствование своей речи – поможет научить обучающихся в ВУЗе говорить **правильно**,

т.е. употреблять языковые единицы (слова, словосочетания, предложения) в соответствии с требованиями науки о правильности речи и риторики (умением говорить выразительно).

Выполнение поставленных перед русистом задач даст возможность научить студентов выбору языковых средств, характерных для научного и официально-делового стилей речи и основным правилам создания наиболее нужных текстов – конспектов, рефератов, докладов, курсовых работ, заявлений, объяснительных записок, резюме, деловых писем и т.п.

Для формирования культуры устной речи необходимо знать, какие языковые единицы могут иметь ненормативные (неправильные) варианты, соблюдать правила употребления языковых единиц; знать, какие единицы языка находятся за рамками литературного языка и поэтому их не следует употреблять в деловом и научном общении.

В современной речевой практике возникает множество вопросов относительно правильности употребления тех или иных форм слова. При изучении морфологических норм следует останавливать внимание на колебаниях в грамматическом роде русских и заимствованных слов и на колебаниях в падежных формах (родительный и предложный падежи существительных единственного числа, именительный и родительный падежи существительных множественного числа).

В настоящее время в русистике широко представлена вариативность способов выражения и в области синтаксиса, особенно в формах управления и согласования. Если учитывать, что синтаксис непосредственно соотносится с процессом мышления и процессом коммуникации, то осмысление синтаксической системы русского языка имеет решающее значение для развития и совершенствования речи.

Современная лингводидактика выделяет текст как средство и как цель обучения. Весь изучаемый материал должен быть организован вокруг текста и работать на него, так как в тексте средства языка приобретают значимость общения; позволяют реализовать коммуникативную, образовательную и воспитательную цели обучения в комплексе.

Разумеется, что установки такого уровня требуют тщательного отбора текстов, которые должны нести новую образовательную информацию, быть фактом национальной культуры и оказывать воспитательное воздействие. Практикой подтверждено, что живой отклик у обучающихся вызывают научно-популярные сведения из разных областей знаний, исторические и особенно краеведческие тексты. Такие тексты активизируют жизненный опыт студентов, стимулируют их культурьно-познавательную деятельность, вовлекая в коммуникативную ситуацию. В работе над текстом отрабатываются общепредметные умения и навыки: выделить главное в тексте, найти тезис и доказательства; сделать вывод из наблюдений; последовательно изложить информацию, где возможно использовать опорные сигналы (термины, схемы, таблицы, тезисы, конспект).

В комплексном подходе к формированию речевых умений важен и аспект культуры речи. Культура устной речи в работе над текстом должна быть делом каждого учителя словесности. На современном этапе, как никогда, каждому

преподавателю русского языка необходимо заботиться о том, чтобы студенты в своей устной речи использовали литературный язык. Планомерные, согласованные и настойчивые усилия в этом направлении составляют одно из наиболее существенных условий для успеха культуры речи в работе над текстом, учителю-словеснику в этой работе принадлежит особая и очень ответственная роль.

«Под культурой речи понимается владение нормами литературного языка в его устной и письменной форме, при котором осуществляется выбор и организация языковых средств, позволяющих в определённой ситуации общения и при соблюдении этики общения обеспечить необходимый эффект в достижении поставленных задач коммуникации» (Русский язык; энциклопедия, 1997 год).

3 компонента культуры речи: нормативный, коммуникативный и этический.

Нормативный аспект: культура речи предполагает прежде всего правильность речи, соблюдение норм литературного языка, воспринимаемых носителями – говорящими и пишущими в качестве идеала, образца. Следовательно, языковая норма – центральное понятие культуры речи.

Однако культура речи включает и возможность для языковой системы находить для выражения конкретного содержания в каждой реальной ситуации речевого общения новую языковую форму.

Культура речи вырабатывает навыки отбора и употребления языковых средств в процессе речевого общения, помогает сформировать сознательное отношение к их использованию в речевой практике в соответствии с коммуникативными задачами. Выбор необходимых для данной цели языковых средств – основа коммуникативного аспекта культуры речи.

Коммуникативная целесообразность – одна из главных категорий культуры речи, поэтому нужно знать основные коммуникативные качества речи и учитывать их в процессе речевого взаимодействия. Носители языка должны владеть функциональными разновидностями языка, ориентироваться на прагматические условия общения.

Этический аспект культуры речи предписывает знание и применение правил языкового поведения в конкретных ситуациях. Под этическими нормами общения понимается речевой этикет (речевые формулы приветствия, просьбы, вопросов, благодарности, поздравления и пр.: обращения; выбор полного или сокращённого имени и пр.).

На использование речевого этикета оказывают большое влияние экстралингвистические факторы:

возраст участников речевого акта;

социальный статус;

характер отношений между ними – официальный, неофициальный, дружеский;

время и место речевого взаимодействия и пр.

Этический компонент культуры речи накладывает строгий запрет на сквернословие в процессе общения, осуждает разговор на «повышенных тонах».

Понятие о языковой норме: литературная норма (языковая норма) -
правила использования речевых средств в определённый период развития литературного языка – правила произношения, словоупотребления, использования традиционно сложившихся грамматических, стилистических и прочих языковых средств, принятых в общественно-языковой практике.

Языковая норма – это единообразное, образцовое, общепризнанное употребление элементов языка – слов, словосочетаний, предложений.

Норма охватывает устную и письменную речь и все стороны языка.

Различают нормы: орфоэпические (произношение), орфографические (написание), словообразовательные, лексические, морфологические (иначе называются грамматические) и синтаксические – интонационные и пунктуационные.

Особенности нормы литературного языка: относительная устойчивость; распространённость; общеупотребительность; общеобязательность; соответствие употреблению, обычаю и возможностям языковой системы.

Языковые нормы не выдумываются учёными, а отражают закономерные процессы и явления, происходящие в языке и поддерживаемые речевой практикой.

Источники языковой нормы: произведения писателей-классиков; анализ языка средств массовой информации; общепринятое современное употребление; данные живого и анкетного опроса; научные исследования языковедов.

Нормы защищают литературный язык от потока диалектной речи, социальных и профессиональных жаргонов, просторечий, что позволяет литературному языку выполнять свою культурную функцию.

Языковые нормы – явление историческое. Их изменение связано с постоянным развитием языка: то, что было нормой 15-20 лет назад сегодня может стать отклонением от неё.

Изменению норм предшествует появление их вариантов, реально существующих в языке на определённом этапе его развития и активно используемых его носителями. Варианты норм отражаются в словарях современного литературного языка.

Историческая смена норм литературного языка – закономерное и объективное явление, не зависящее от воли и желания отдельных носителей. Развитие общества, изменение

социального уклада жизни, возникновение новых традиций, совершенствование взаимоотношений между людьми, функционирование литературы, искусства приводят к постоянному обновлению литературного языка и его норм. Особенно активизировался процесс изменения норм в последние десятилетия.

Грамматические нормы – правила использования морфологических форм разных частей речи и синтаксических конструкций. Наиболее часты ошибки в употреблении рода имени существительного: железнодорожная рельса, французская шампунь и пр. Допускаются ошибки и при использовании возвратных и невозвратных глаголов, например: дети пошли играться (правильно «играть»). Нарушение грамматических норм связано и с употреблением предлогов в речи, когда не учитывается различие смысловых и стилистических оттенков (например, предлоги *из-за* и *благодаря*).

Лексические нормы – правила применения слов в речи; требуют особого внимания, т.к. слово необходимо употреблять с особой точностью, используя в том значении, которое оно имеет и зафиксировано в словарях русского языка. Нарушение лексических норм приводит к искажению смысла высказывания.

Орфоэпические нормы – произносительные нормы устной речи; их изучает специальный раздел языкознания – орфоэпия – совокупность правил устной речи, обеспечивающих единство её звукового оформления в соответствии с нормами национального языка, исторически выработавшимися и закрепившимися в литературном языке.

Орфоэпические ошибки мешают воспринимать содержание речи, т.к. внимание слушающего отвлекается на неправильности произношения, в результате чего высказывание не воспринимается во всей своей точности и полноте.

Произношение в соответствии с орфоэпическими нормами ускоряет процесс общения и облегчает его. В связи с этим велика социальная роль произношения, особенно на сегодняшний момент, когда в обществе устная речь стала средством самого широкого общения на собраниях, конференциях, съездах и пр.

Чаще всего нарушаются следующие правила произношения:
1) произношение согласных (оглушение звонких в конце слова и уподобление); 2) произношение заимствованных слов подчиняется в основном нормам современного русского языка – сохраняется звук «о» в безударных слогах и твёрдый согласный перед гласным переднего ряда «е»;
3) ударение (изучается акцентологией) в русском языке свободное (не закреплено за определённым слогом), разноместное (может падать на любой слог), подвижное (меняет место в разных формах одного слова) или неподвижное (свойственно большинству слов в русском языке). Неверное ударение мешает восприятию смысла. Лучше всего в области ударения прибегать к помощи орфоэпического словаря, в котором есть равноправные варианты ударения и варианты норм, из которых один признаётся основным.

Литература

1. Виноградов В.В. О художественной прозе. – М., 1930.
2. Воителева Т.М. Основные вопросы развития речи учащихся. – М., 2000.
3. Ипполитова Н.А. Текст в системе обучения русскому языку. – М., 1998.
4. Смелкова З.С. Деловой человек: культура речевого общения / Пособие и словарь-справочник. – М., 1997.

И.А .Турдугулов, аспирант НГУ

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СУПЕРСЕГМЕНТНЫХ ЕДИНИЦ (УДАРЕНИЕ) В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ.

Данная статья посвящена контрастивному анализу суперсегментных единиц (ударения) английского, русского и кыргызского языков. Проведенное сопоставительно-типологическое изучение суперсегментных единиц, выявил особенности сходств и различий всех трех сравниваемых языков. Полученные результаты устанавливают особенности ударения английского, русского языков, содержат описание некоторых трудностей, которые возникают у кыргызских и русских студентов в изучении функций интонации и может послужить основой для преодоления этих трудностей.

Под ударением, или акцентом, понимается выделение различными фонетическими средствами одного из слогов в составе слова или словосочетания. По своей природе ударение в сопоставляемых языках сходно, так как оно является в основном силовом или динамическим, с той только разницей что в английском ударении преобладает высотный компонент, в русском квантитативный, а кыргызкое ударение определяется функцией интенсивности и

длительности, то есть оно является динамико-количественным (и силовым и долготным).

По мнению Бодуэна де Куртенэ, поиски общих закономерностей, а также выявление особенных черт и процессов в языках, принадлежащих разным генетическим группам (в данном случае славянской, германской и тюркской), служат более глубокому изучению и пониманию структур разных языковых систем[8].

Раскрывая соотношение всеобщего и особенного, сопоставление языков тем самым помогает полнее и глубже осмыслить собственные явления и категории каждого отдельного языка, подвергающегося сопоставительному изучению.

По месту ударения в слове английский, русский и кыргызский значительно отличаются друг от друга. Английское ударение может в типологическом плане считаться постоянным, или неподвижным, так как подавляющие большинство английских двусложных и трехсложных слов имеют ударение в начальном слоге, что и может рассматриваться как один из типологических признаков системы ударения в этом языке.

Ударение, как правило, сохраняется на том же слоге, если к корневой морфеме прибавляются словообразовательные морфемы: ср.: *'power - 'powerful,a 'muse - a 'musing. free - 'freedom.*

Относительно ограниченное количество слов с ударением на других слогах, кроме первого, не может служить типологическим признаком, поскольку этот признак имеет небольшое распространение в языке[9].

В противоположность английскому, русское ударение является подвижным, то есть может переходить в слове с одного на другой: ср.: *зам'етить, но замеч'ать, сл'ово, но слов'арь, конч'ать но зак'анчивать и т.д.* В производных слова ударение также может постоянным, или неподвижным, так как подавляющее большинство английских двухсложных и трехсложных слов имеют ударение в начальном слоге, что и может рассматриваться как один из типологических признаков системы ударения в этом языке.

Ударение, как правило, сохраняется на том же слоге, если к корневой морфеме прибавляются словообразовательные морфемы: ср.: *'power- 'powerful,a 'muse-a 'musing. free- 'freedom.*

Относительно ограниченное количество слов с ударением на других слогах, кроме первого, не может служить типологическим признаком, поскольку этот признак имеет небольшое распространение в языке.

В противоположность английскому, русское ударение является подвижным, то есть может переходить в слове с одного слога на другой: ср.: *зам'етить, но замеч'ать, сл'ово, но слов'арь , конч'ать но зак'анчивать и т.д.* В производных слова ударение также может переходить с одного на другой, то есть может менять свое место: *час - часов'ой - часовщ'ик; соль - сол'ёный - солев'ой и т.д.*

В английском языке также можно найти случаи изменения места ударения в производных словах, например: *industry ['ind^stri] - industrial ['ind^striel]; economy [i'konemi] - economical [ike'nomikel[* . Однако, эти случаи немногочисленные, и поэтому, в противоположность русской системе ударения, они типологически несущественны.

В кыргызском языке ударение, как правило, падает на последний слог слова: *алм'а- яблоко, каб'ар - весть, дыйк'ан - крестьянин.* При дальнейшей аффиксации ударение последовательно переходит на присоединяющийся слог, сохраняя конечное положение: *жум'уш - работа, жумушч'у - рабочий, жумушчул'ар - рабочие, жумушчулар'ы - их рабочие, жумушчуларыб'ыз - наши рабочие и т.д.*

Ударение может падать как на краткие, так и на долгие гласные, так как долгие гласные составляют основу слога, и долгота гласных не оказывает влияния на ударение: *туу'ра - верно, тар'уу - просо, катуул'ук - твердость, окууч у - ученик и т.д.*

В словах, заимствованных на кыргызский из русского или из других языков через русский, ударение сохраняется на слоге, на котором стояло в языке-источнике: *автом'ат, авт'обус, 'автор, агит' атор, апт' ека, кал' ория и т.д.*

Отличие в типологических признаках систем ударения заключается также и в том, что в английском языке существует отчетливо выраженное вторичное ударение в словах с количеством слогов более четырех, в которых главное ударение падает на второй или третий слог от конца: ср.: *celebration [,seli'breifn] - празднование, operation [,ope'reifn] - действие, операция, interference [,inte'fierens] - вмешательство.* Второстепенное ударение возникает, как правило, на втором, реже на третьем слоге, несущего главное ударение. Это свойство второстепенного ударение, связанное с ритмическим характером чередования ударных и неударных слогов в слове, существенно отличается от свойств русского второстепенного ударения, которое, во-первых, по своей силе слабее английского, во-вторых, встречается только в многосложных словах, образованных из двух или более основ. Это свойство английского второстепенного ударения служит источником постоянных и устойчивых ошибок студентов, которые вместо *[,demens'treifn]* произносят *[dim^ns'treifn],* вместо *[,reve'lu:f en]* произносят

---

8 Бодуэн де Куртенэ И.А.О смешанном характере всех языков - В кн.: М.,1963, с. 371.

9 Аракин В .Д. Сравнительная типология английского и русского языков -Учебное пособие для студентов педагогических институтов. -М: Просвещение, 1998, с. 254.

[riv^' lu:fen] и вместо *[,reze'lu:f en]* произносят *[riz^' lu:f n]*, то есть вместо - главного и второстепенного - используют только главное ударение, что соответственно меняет звуковой облик слова.

В многочисленных кыргызских словах, а также в словах заимствованных из русского языка, к которым присоединены аффиксы, наряду с основным ударением отличаюцимся большой силой, наблюдается слабовыраженное вторичное (дополнительное). Основным в таких случаях остается ударение на конце слова: *авто'бусӨ да ө авт,обуст'а- в автобусе, газ'ета Ө лар ө газ,етал'ар – газеты, 'автор Ө лар Ө ыбыз ө ,авторлоруб'уз – наши авторы и т.д.*

Функции ударения в сравниваемых языках тоже различны: в русском языке ударение служит средством разграничения как отдельных лексем, например *м'ука – мук'а, з'амок – зам'ок,* так и отдельных словоформ одной лексемы, например, различение форм множественного числа именительного падежа и форм единственного числа родительного падежа суцествительных женского и среднего рода, ср.: *зим'ы – з'имы, ног'и – н'оги, п'оля – пол'я, 'озера – оз'ёра и т.д.*

В английском языке ударение служит средством различения двусложных слов относяцихся к различным частям речи: положение ударения на первом слоге двусложного слова характеризует суцествительные *(ср.: 'import – ввоз, импорт; 'imprint – отпечаток; 'export – экспорт)*; положение ударения на втором слоге характерно для глаголов *(ср.: imp'ort – ввозить, импортировать; im'print – отпечатывать; ex'port – экспортировать).* Однако эта функция английского ударения характерна для сравнительно незначительного числа слов, и поэтому включается в топологическую характеристику системы ударения не может.

П.С.Кузнецов отмечает, что смысловая дифференциация слов типа *завор'от (поворот) – з'аворот (загиб), зам'ок (на двери) – з'амок (дворец) [русские]; 'unterhalten (развлекать) – unterh'alten (держать), 'umgeben (окружать) – umg'eben (накинуть что-либо, кому-либо) [немецкие]* возможна лишь на основе ударения.

Все сказанное не может относиться к кыргызскому словесному ударению. оно, как известно, статично, и эта особенность резко ограничивает его различительную способность. Кыргызское словесное ударение не может выступать в роли просодического дифференциального при построении морфологической парадигмы, как, например, индоевропейское ударение[10]. Его основная функция состоит не в том, чтобы быть средством семантического различия слов, одинаковых по последовательности звуков, а в том чтобы вместе с сингармонизмом сцеплять единицы, тем самым организовать звуковые оболочки слов в некие законченные единства.

С этих позиций, учитывая также отсутствие в современном кыргызском языке слов, опознавание которых шло бы по линии ударения, представляется более близким к истине утверждение, что кыргызскому словесному ударению присуца словоорганизуюцая функция, а не словоразличительная, как утверждается в имеюцейся по данному вопросу литературе.

[10] Виноградов В. А. Реформаторский А.А «Сингармонизм, ударение и просодия слова», с. 124.

Рецензия

На статью аспиранта Нарынского государственного университета Турдугулова И. А.

Тема: « Сопоставительно-типологический анализ суперсегментных единиц (ударение)» в английском русском и кыргызском языках.

Неоднократно высказывалось мысль, о том, что вопросы ударения требуют большего внимание, что изучение ударения в различных языках с целью установления их сходств и различий представляет огромный интерес. И в свете этого, сопоставительное изучение ударения английского, русского и кыргызского языков, относяцихся к различным языковым типам, приобретает особую актуальность.

.

Работа дает возможность применения полученных данных учителями и практикантами в средней школе с кыргызским или русским языком обучения. Также важно пи преподавании английского языка в кыргызской или русской аудитории, практике перевода с английского на русский или кыргызский.

Статья отвечает всем поставленным требованиям, был использован широкий список литературы. У рецензента статья оставила хорошее впечатление и может быть рекомендовано к публикации.

Рецензент:
доктор филологических наук,

профессор С.А.Мусаева

Сатылган кызы Гулнур

НМУнун окутуучусу

ДРАМАЛЫК КОНФЛИКТ ЖАНА КААРМАНДЫН НРАВАЛЫК ПОЗИЦИЯСЫ

«Атанын тагдыры» аркылуу келген ийгилик, атак-аброй Бексултан Жакиевдин чыгармачылык жаңы ийгиликтерге шыктандырды. Ал биринчи пьесасында жеке бир инсандын, жеке бир үй-бүлөнүн психологиялык драмасын чагылдырса, кийинки драмалык чыгармаларында тематикалык масштабдуулукка, тарыхый-социалдык чоң сюжетке, трагедиялуулукка, философиялык тереңдикке умтулду. Буга күбө катары Бексултан Жакиевдин «Алтын аяк» төрт новелладан турган драмасы кыргыз калкынын революциядан кийинки доордогу эл-журттун жаңылануусу, татыктуу турмуш үчүн болгон драмалуу күрөшү, XX кылымдын көйгөйлүү социалдык-этикалык проблемалары эпикалык масштаб менен көрсөтүлгөн. Аталган драма философиялуулугу, көркөм жалпылоолорунун тереңдиги, алтын аяк-элдик идеалдын өлбөстүгү жөнөндөгү оптимисттик, гуманисттик духу менен бөтөнчөлөнөт. «Алтын аяк» өзүнүн көркөмдүк күчү жана эпикалык масштабдагы кеңири картиналары, проблемалуулугу менен Бексултан Жакиевдин кезектеги чыгармачылык жетишкендиги болуп калды.

«Алтын аяктын» мазмундук жана форма жактан жаңычыл мүнөзүн драма жана театр изилдөөчүлөр төмөнкүчө тастыкташат:

«Алтын аяк» драмасынын кыргыз драматургиясында новатордук белгилерге ээ, өзгөчө формадагы стилдеги чыгарма экенин алдына ала белгилей кетүү ашыктык кылбайт. Анткени, мындан драматургдун изденүүлөрүнөн келип чыккан көркөм табылгаларын, новаторлук өзгөчөлүгүн, стилин чечмелеп анализдөө зарылчылыгы келип чыгат.

Драмада сүрөттөлгөн мезгил өзгөчө кеңири. Биринчи сценада кыргыз элинин 1916-жылкы улуттук боштондук көтөрүлүшүн чагылдырса, ал эми «Биринчи бороз» аттуу экинчи сценада коллективдештирүүнүн алгачкы мезгилин, «Жоо бетинде» деген үчүнчү сценада Улуу Ата Мекендик согушту, төртүнчү сценада «Алтын аяк» аттуу кийинки эле биздин күндөрдөгү адамдардан өмүр, жашоо, турмуш-тиричилик, тынычтык жөнүндө ой толгоолорун көз алдыга келтирет. Окуя кытай жеринде, Ысык-Көлдө, Европада жана кыргыз айылынын биринде өтөт. Ушул эбегейсиз зор тарыхый мезгил «Алтын аякта» кыргыз драматургиясында мурда көрүнбөгөн жаңы композициялык стилде ийгиликтүү ишке ашкан. Бул романдык-эпопеялык пландагы мазмундук камтыган мезгилди жана тарыхый окуяларды драмалык планда чечүү чоң чеберчиликти талап кылары белгилүү.

«Алтын аяктын» композициясы эл тарыхындагы күрдөөлдүү окуяларды хронологиялык принципте сүрөттөгөн, өз алдынча сюжеттик линияларга жана идеялык проблематикага ээ төрт новелланы бирдиктүү идеялык мазмунга бириктирет.

Драманын мазмуну жеке адам менен элдин тарыхтагы орду, элдин эркиндик теңдик, көз каранды болбос үчүн күрөшү, эл-жерди, Мекенди чексиз сүйүү жана аны коргоо, жеке адамдын тагдырынын эл тагдыры, Мекен тагдыры менен ажырагыс биримдиги, жеке адамдын коом, Мекен алдындагы парзы сыяктуу көп темалардын, проблемалардын синтезинен турат. «Алтын аяктагы» төрт новелланы бириктирип турган бул идеялык концепциялар, мазмун тарыхый маанилүү окуяларга элдин эл ичинен чыккан карапайым жөнөкөй адамдардын катышы, күрөшү аркылуу тарыхый жанрда, реалисттик стилде ишенимдүү көрсөтүлөт».[11]

«Автордун негизги оюу алтын жерибизден кубат алган ата-бабаларыбыздын талыкпас күрөшүнөн жаралган куттуу турмушубуздун «өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген эл макалынын айланасында тутумдашкан терең ойдун түйүнүнө атадан-балага мурас болуп уланып кете бериши драманын бардык сценаларын бекем байланыштырат. Чыгарманын өзөгү катары жүрүп олтурган бул негизги ой, биринчиден, кыргыз элинин турмушундагы чечүүчү этаптарга акцент берүү менен, кандайдыр бир деңгээлде тарыхты чагылдырууга багытталса, экинчиден, эл менен жердин ажырагыс биримдиги жөнүндө философиялык түшүнүктүн айланасында ой жүгүртүүгө мажбурлайт.

Төрт новелланы шарттуу түрдө бириктирип, бирдиктүү чыгарма катары кароого багыт берген негизги ой ушул түшүнүктүн айланасына топтолгон».[12]

«Алтын аяк» кыргыз драматургиясында образдардын символдошу, калыптанышы, формасы, көтөргөн проблемалары боюнча ойлорунун көп катмарлуу жагынан драманы жаңы бийиктикке көтөргөн чыгарма.

Ал эми «Миң кыял» драмасы улуу акын Токтогулдун образын реалдуулуктун жан көркөм шарттуулуктун синтези аркылуу жаңыча оригиналдуу чечмеленгендиги менен бөтөнчөлөнөт. Чыгармадагы Токтогул замандын сүйлөшүүсү сыяктуу шарттуу ыкма драманын идеялык-көркөмдүк мазмунунун ачылышына ийкемдүү кызмат өтөйт. Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде Толгонай менен жер эненин диалогу.

Бексултан Жакиевдин драмасынын поэтикасына да өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизгени сезилип турат. Аталган драма шарттуу ыкмалардан башка да драмалык композициянын

---

[11] Абдразаков А.Тарыхый пьесалардын жанрдык-стилдик өнүгүшү.-Ала-Тоо, 1985-ж., №4.

[12] Жунушев А.Театр козгогон ойлор.-Фрунзе., Кыргызстан, 1981-ж., 84-бет.

кызыктуу курулгандыгы, каармандардын речинин жандуулугу, конфликтисинин курчтугу жана ойлордун драматизми менен көрүүчүнү, окурманды өзүнө тартып турат. Бексултан Жакиевдин «Миң кыялда» образдарды түзүүдө көнүмүш стреотиптерден качкандыгын, сюжеттик-композициялык түзүлүштү жаңыча курууга умтулгандыгын сынчы искусство таануучу Сарман Асанбеков өз кезегинде туура белгилеген:

«Атанын тагдырында» жеке адамдын коомдук абалга байланышкан конкреттүү кыял-жоруктары аркылуу тагдырдын табиятына ой жүгүртсө, «Миң кыялда» автор конкреттүү көрүнүштү кандай болсо ошол бойдон албай, кандайдыр бир шарттуулук аркылуу, кыргыз драматургиясында мурда жолугуучу нормадан баш тартып, образдан мурда ойго көбүрөөк маани бергендиги байкалат. Заман менен Токтогулдун диалогу бул-акындын өз өмүр жолуна, мезгилдин агымына, коомдогу адамдын ордуна карата ой жүгүртүүсү. Бексултан Жакиев образдарды жаңыча сүрүштүрүү менен Токтогул темасына гана жаңылык киргизбестен, драманын композициялык курулушунда көркөм форманы конструкциялоодо окуяларды алдына ала түзүлгөн схемага багындырып, жалпы эле кыргыз драматургиясына жаңылык киргизген.

Драматург «Миң кыял» драмасында белгилүү өлчөмдө, акындын өз доору менен, эли менен терең байланышын көргөзө алган. Драмада баарыдан мурда Токтогулдун ойчул да, комузчу-композитор да акты карадан так ажыраткан акын да сүйүүгө да, адамкерчиликке да туруктуу гуманист катары көз алдыга тартат.
Драмада Токтогулдун аракети күчтүүбү, же ойлоосу күчтүүбү деген суроого жооп берүү оңойго турбайт.

Анткени драманы биринчи эле ачканда автор замана менен акындын сүйлөшүүсүнө «Токтогулдун санаасы» деп атагандыгы бекеринен эмес. Пьесанын башынан аягына чейин «Миң кыял» күүсүнүн өзөк болуп кириши улуу акындын турмуш кырдаалына болгон ой жүгүртүүсү, санаасы. Анткени, биринде реалдуу турмуш агымы көрсөтүлсө, экинчисинде, ошол турмушта кандайча жашадым деген акындын түйшөлүүсү менен окуучу кошо түйшөлүп отурат. Ошону менен окуучунун өз алдынча ой жүгүртүүсүнө жем таштап, кем-карчын өзүң толукта дегендей орун калтырат».[13]

Жыйынтыктап айтканда «Миң кыял» драмасында улуу демократ акыныбыз Токтогулдун акын катары, ойчул катары калыптанышын акын өсүп-өнгөн чөйрөсүнүн образын өз алдынча ачууга аракеттенди.

Сатылган кызы Гулнур

НМУнун окутуучусу

НРАВАЛЫК ТАНДОО КЫРДААЛЫНДАГЫ КААРМАНДЫН ЖҮРҮМ-ТУРУМУ КӨРКӨМ ЧАГЫЛТУУНУН ОБЬЕКТИСИ КАТАРЫ

Бексултан Жакиевдин «Саадак какты» драмалык чыгармасы драматургдун турмуш карама-каршылыктарын чагылтуу жагынан жаңы деңгээлге, жаңы бийиктикке көтөрүлүүгө умтулгандыгын далилдеп турат. Себеби бул драмада Бексултан Жакиев биринчи кезекте философ-драматург катары көрүнөт жана чыгарманын курч адеп-ахлактык – философиялык мазмуну аркылуу өзүнүн чыгармачылыгынын гана эмес, дегеле кыргыз драматургиясынын турмушту көркөм талдоо – талкуулоо. (художественное осмысление) масштабын кеңейтүүнү көздөгөнү ачык көрүнүп турат. Драматургиялык классикалык чыгармалар адатта өздөрүнүн сюжеттик негизинде жакшылык менен жамандыктын курч күрөшү жаткандыгы жана ал конфликттин жалпы адамзаттык деңгээлдеги типтүү, мүнөздүү көрүнүш катары жүрөк титиреткен көркөмдүк образдык күч менен чагылдыргандыгы менен айырмаланып келген. Бексултан Жакиев да «Саадак какты» драмасында кыргыз турмушунда гана эмес, жалпы эле адамзат баласына, мындайча айтканда, дүйнөнүн кайсы гана бурчунда болбосун бардык жерде кездеше турган универсалдуу трагикалык конфликтти объект кылып алган. Бексултан Жакиев аталган чыгармасында көркөм ой жүгүртүүнүн жаңы бийиктигине умтулган деп жогоруда айтканыбыз ушундай фактыдан улам болуп жатат.

Драмада көркөм шарттуулуктун жол-жоболору колдонулган, ошону менен катар драманын көркөмдүк түзүлүшү көп катмарлуу: мында шарттуулук, реалдуулук, мистика жана символикалуулук бири бири менен жуурулушуп, бүтүн бир философиялык ойду берүүгө жемиштүү кызмат кылат. Драмада Жаналкыч аттуу каарман – дүйнөлүк маанидеги жамандыктын (зло) символу, үч таз жору жана шайтандар мистикалык персонаждар, ал эми Калдыркан менен Балдыркан жамандыктын алдындагы алсыздыкты, рухсуздукту элестеткен шарттуу образдар, Камбаркан болсо, адамдык ар намыс үчүн жамандыкка каршы турган күрөшкерликтин, жакшылыктын, сулуулуктун, гумандуулуктун көрүнүшү катары чыгат. Бул каармандар айтылгандай шарттуу, символдуу ошону менен бирге өзүнүн конкреттүүлүгүнө да ээ. Айтайын деген адеп-ахлактык – философиялык ой байыркы кыргыз турмушуна негизденген сюжеттик конфликт жана конкреттүү драмалык кыймыл-аракет аркылуу реализацияланат.

---
[13] Асанбеков С. Сөз акыры Китепте: Б.Жакиев. Эртең жаңы жыл.-Фрунзе, Кыргызстан, 1979-ж., 268-бет.

Окурман драманын башталышында эле драмалык чыңалууга эгедер диалогдорго туш болот. Маселен, 1-көшөгөнүн ачылышындагы эле бир жагынан көнүмүш эмес таңгалычтуу, фантастикалуу персонаждардын төмөндөгүдөй кызыктуу жана проблемалуу драмалык сүйлөшүүсүнө күбө болот. Мисалга көңүл бурабыз:

Жаналкыч.

Ля-ля-ля…

Мен – Жаналгыч,

бир бечара,

Каргыш угуп чыйралган.

Өтүгүм тар,

Алкым кенен –

Жыргал көрбөй кыйналган.

Ля-ля-ля-ля…

(***Жыт сезип.***) Балээ болду, өлүм жыттанабы?!. Дагы кимдин жанын барып суурган турам? (***Чыр эткизе акырын ышкырып коет.***)

Ошо замат туш-туштан шайтандар жайнап чыгат да, эч дабышсыз жабалактап, Жаналкычтын ар сөзүн, ар кыймылын кубаттап, көшөкөрлөнүп баштайт.

Кызык, өлө турган неме жаш болдубу, же картаңбы? Жаш болсо, жанын сууруш жаман деле жумуш эмес. (Кызара-татара кыйналып атып, өтүгүн киет.) Өх, батырдым эптеп!..

Аңгыча кайдан-жайдан коңгуроо угулат.

Туюп калдыбы?!. (Качам деп, кача албай токтойт.) Ой-ой, бутум! Ой, бутум!.. (Шайтандарга.) Көздөн далдаа, жылт койгула!

Шайтандар жок болот.

Эмнеге кием ушу өтүктү!.. мени бирөө зордогонсуп… кийбес учурда кие салам да турам!..

Кооз арабага чегилген үч таз жору куюндап жетип келет.

Жору ***(коңгуроо мойнунда шыңгырайт).*** Араба даяр!

Жорулар. Даяр!

Жаналкыч. Барбайм! Качан болсо жолумду тороп!.. силердики өттү!

Жору. Биз эмне?.. Биз бир чабарман. Сени тыякка тарт дейт – быякка тартабыз. (***Мойнун созуп, асманды көрсөтүп коет.***) Буйрук ушундай.

Жаналкыч. Буйругун урайын! (*Абайлабай айтып алып, коркуп кетет.)*

Жорулар. (***үрөйлөрү уча түшүп, бир ооздон).*** У-уу!..

Балапан жору. Айтаарын айтып алып, көзүң алая түштү да.

Жаналкыч. (***кур кайрат менен***). Коркоор алым жок. Мурдагы кордугун аз көрсө, көтөрүп турган асманын таштап ийсин!

Жору. Эй-эй, катуулап кеттиң.

Жаналкыч (*ызалуу, ыйламсырап*). Мен эмне!.. жаралгандан эле жаналкыч болуп жаралыптырмынбы?! Мен деген бирөөнүн чолпондой уулу боломун! Жалгыз уулу болчумун! Адам болчумун!..

Жорулар. – Болгонуңа мактанба. – Боло албай калганыңа өкүн.

Жаналкыч. Мени кайра адам кейпиме келтирсин. Айтсаңар?

Жору. (***жүрөгү оозуна кептеле, асманды жаңсап***). Өзүнөбү?!

Жаналкыч. И, эмне?! (*Табасы кана каткырат*). Коркосуңбу?

Жору. Өзүнө болсо… өзүң айт. Бизди аралаштырбаганың оң.

Жаналкыч. Арыз-муңумду укмак тургай, мени көрөйүн деген көзү жок! Силердин жөнүңөр башка. Кирди-чыкты болсоңор да баркыңар бар… Эх, силердин өмүр жыргал! Үч жүз жыл жашайсыңар да, өлүп тынасыңар. А мен шордуучу?!. Өлбөй жүрө бериш не деген тозок! Өлбөстүк тажатты мени! Уугуп кеттим!»

Чыгарманын башталышындагы ушул сахнадан терең кирип келгенде драмалуулуктун илеби уруп турат. Сыртынан караганда Жаналкыч колунан келбес нерсе келип, адамдардын жанын алып, кызыкка батып жашап жүргөндөй көрүнгөнү менен анын жашоосу азаптуу. Кийгени бутун кыскан жана өйкөгөн тар өтүк, адамдын жанын алган жагымсыз жумуш аткарат. Башка нерсени тандай албайт, башка өтүк тандап кие албайт, бул анын эркинде эмес. Кишинин жанын аларда кайдан-жайдан араба сүйрөгөн үч таз жору жанында пайда болот да, алар менен ажал чакырган жакка тар өтүкчөн шашууга аргасыз. Анан дагы бул жердеги эң кыйын нерсе, Жаналкыч башынан эле түбүнөн Жаналкыч болуп жаралса бир жөн эле, ал бир кезде адам болуп эле төрөлгөн, өзү айткандай «бирөөнүн чолпондой уулу болчу». Бирок азыр мистикалык Жаналгычка айланган. Бул жерде каармандын драмасы өзүнүн адам экендигин сезип, кайрадан адам болууну каалап, бирок кайрадан адам болуу колунан келбестигин туйгандыгында, тандоо эркиндигинен ажырагандыгын түшүнгөндүгүндө, өзү түбүнөн каалабаган нерсени аткарууга кериптер экендигинде. Ал үчүн өзүнүн тирүүлүгү – тозок. Каармандын трагизми бир жагынан анын ошол жаналгычтык «кесипке» көнүп алгандыгында жана өзү каалабаган кесиптен баш тарта албастыгын аңдагандыгында жатат.

Мындай тозокко ал эмне үчүн кериптер болгон деген суроо туулат. Бул суроого жооп табуу үчүн төмөнкү сахнаны окуйлу:

«Ж о р у. Сен ак жерден күйгөн эмессиң. Акыреттик досуңа жасаган жүзү каралыгың үчүн жазалангансың!

Ж а н а л к ы ч. Жалган!

Ж о р у. Тигини, тигини!.. Досуң сени өлүмдөн алып калган кезде,– анда сен адам кезиң,– сен ага жок жерден жалаа жаап, дарга астырып ийбедиң беле.

Ж а н а л к ы ч. (*чычалап*). Дарга мен астырган эмесмин! Өзү ошону көрмөк.

Ж о р у. Жок. Сен астыргансың.

Ж о р у л а р. Сен! Сен! Сен!

Ж а н а л к ы ч. Түү!.. Мен эмесмин десе…

Ж о р у л а р. Досуң сенден аянчу эмес. А сен!.. – Ал сага жакшылык кылган сайын намазыңа доо кетчү. Досуңа көз каранды болгонуң ичиңди өрттөчү. – Туз куйгандай ачыштырчу. – Ошондон улам сен аны жек көрчүсүң.

Ж а н а л к ы ч. (чын чычалайт болуп). Капыр-рай де, «жек көрчү» экемин го?.

Ж о р у л а р. Ичиң чаар, арам экениңди досуң билчү эмес. Ал бечара сага чаң жугузбай, сени балапан коругансып коруп турчу. –А сен болсо ага уу камдадың.

Ж а н а л к ы ч. Мына ушунуңар жаман! «Уу камдадың» деп!.. Мен уу камдабайле… ажалы жеткен! Өлдү!

Ж о р у л а р. – Жо-ок! Ажалын сен жеткиргенсиң. – Өзүң өлчү жерде аны сала берип кутулгансың. – Бирок Кудайдын каарынан кутулганың жок. Мына сага!

Ж а н а л к ы ч. Чокуң! Менден кыйкым таба албайсыңар. Мен тазамын! Сүттөн акмын!

Ж о р у. А карачечекей атаңа жапкан жалаачы? Аны кантип танасың?

Ж а н а л к ы ч. Калп! Күнөө өзүңдө, өзү ошону көрмөк.

Ж о р у л а р. (*бир ооздон*). – Ой, жүзү кара-оой…

Ж о р у. Сен өмүр бою жакшы адамдарга асылдың. Жакшы адамдарга жамандык издедиң!

Ж а н а л к ы ч. Жакшы адам дегениңер ким өзү?! Балээнин баары ошо «жакшы адам» дегениңерден чыгат. Аларсыз жашаган жашоо жыргал болмок, тынч болмок.

Ж о р у л а р. – Ошо себептен сен жалаң ыймансы ыплас бузукулардан дос күткөнсүң да! – Атаң пендеде жок боорукер жан эле го! – Үшүп турган адамга жалгыз тонун чечип берип, басып кетчү эле го!

Ж а н а л к ы ч. Ошо да эрдикпи! Жосуну курусун ошо эрдик болбой!

Ж о р у л а р. – Атаңын андай кайрымдуулугун көргөн сайын күйбөгөн жериң күл болуп, ичиңен кан өтчү. – Атаңан кутула жадаганда, сен аны кутурду деп жарыяладың да, музга жыланач байлатып, тоңутуп өлтүрттүң! –Эч кимден эч нерсесин аябаган асыл адамды сен ошентип булгагансың! –Кудай сага ошондон кийин катуу каарланды. Бутуңа тар өтүк кийгизип, өзүңдү өлбөс кылып кыйноого салды. – Мойнуңа Жаналкычтын жүгүн илип, тарп сасыган жолго айдады. Мына сага!»

Мына ушинтип, бул адам өзүнүн айбандыкына окшогон жорук-жосуну менен жанындагы ак ниет досун жана кара чечекей атасын сатып, аларды өлүмгө кыйгандыгы үчүн, жалпы эле жакшы адамдарга асылып, жамандык издеген кара ниеттиги үчүн, жамандыкка кызмат кылгандыгы үчүн, мындай терс жүрүм-турумдан баш тарта албагандыгы үчүн кудай тарабынан жазаланып, адамдык кейпинен ажыратылып, жаналгычка айландырылып, мойнуна киши өлтүргүчтүн азаптуу жүгү артылган. Жаналкычтын образынын мааниси, жакшылап карасак, кыйла терең. Бир жагынан алып карасак ал жанагыдай кудайдын каарданган эрки менен жаналгычка айландырылган мистикалык фигура, экинчи жагынан карасак, кадимки эле турмуштагы киши, болгондо да адам баласындагы эң жаман, терс сапаттарды персонификациялаган тип.

Жаналкычтын образы окурманды олуттуу нравалык-философиялык проблема тууралуу ойлондургандыгы менен салмактуу. Ал жогорудагыдай, жоруларга карап кудай «мени кайра адам кейпим келтирсин, айтсаңар» –деп суранат. Бирок чындыгында адам кейпине келүү анын өзүнүн эле колунда. Чынында ал сырткы көрүнүшү боюнча адам кейпинде эле турат. Бирок ички жан дүйнөсү боюнча адамдагы адамды эмес, адамдагы айбанды элестетет. Ал ички болумушу жагынан адам кебетесиндеги айбан. Эмне үчүн мындай? Бул жерде Чыңгыз Айтматовдун төмөнкү сөзүн эске түшүрүү зарыл:

«Жараткан эгем пендесине: «Жер бетиндеги бүтүндөй тиричилик ээсин колуңа беремин. Мына сага мейкин талаа, тоо-таш, чалкар деңиз, айдың көл, калың токой. Кыбыраган жаныбарларга да өзүң ээлик кыл. Менден кийинки ээси – сенсиң. Жер бетинде өмүр өнүмдүү өрүш алабы жокпу, же бир бөлүнүп, ойрону чыгабы, сага тиешелүү. Акыры сенден сураймын», – деп мойнуна өтө зор милдетти артып, чексиз бийликти адам эркине берсе керек»[14].

Мына ошентип, табият-эне, теңир пендеге жер үстүндөгү тиричиликтин ээси бол, жакшылыктын ээси бол, адам бол, бүлүндүрүүчү эмес, түзүүчү, сактоочу бол, ойрондоочу эмес оңоочу бол, баары сенин эркиңде, деп чоң миссияны жүктөгөн. Бирок ушул миссияны аткаруунун өзү оңойго турбастыгы да чын. Себеп дегенде, философтордун далилдөөсү боюнча пенденин жаратылышынын өзү карама-каршылыктуу болуп жаралган. Дүйнөлүк философияда жашаган бул сыяктуу идеяны адабиятчы профессор С. Байгазиев улуу философ-жазуучу Ф. Достоевскийдин ойлорунун мисалында мындайча айкын түшүндүрөт:

«Достоевскийдин адам баласынын жаратылышына, натурасына карата көз карашы карама-каршылыктуу болгон. Адамдын жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө караңгы инстинктер, тышка чыккысы келип удургуган аң сезимсиз

---

[14] Айтматов Ч. Насыят. Кыргыз Туусу, 2009-ж. 27-март.

туюк импульстар (подсознательные импульсы), рационалдык жол менен түшүндүрүүгө болбогон иррационалдык сезим-туюмдар, тубаса түшүнүксүз сокур кумарлар, агрессивдүүлүк орун алган, дейт жазуучу. Достоевский кишинин жан жаратылышынын мына ушундай жапайы агрессивдүүлүк орун алган бөлүгүн «Подполье» деп атаган. Мына ушул «Подвалдан» улам, жазуучунун ою боюнча адам баласы айбанчасынан жаман жорук-жосундарды жасоого да жөндөмдүү. Чынында эле бүгүн биз турмуш практикасынан канчалаган айбанчылыктарды, акчага жалданган киши өлтүргүчтөрдү, баласын, атасын өлтүргөн ташбоорлорду, адамдын этин жеген кан ичерлерди көрүп жатабыз. Ырасында адам жырткычка айланып кетүүгө да жөндөмдүү тура. Бир сөз менен айтканда, кишинин ичинде «зверь» (айбан, жырткыч) отурат, пенденин жаратылышы жаркын, жакшылык башталмалар (доброе начало) менен катар эле, мына ушинтип агрессивдүү башталмаларга да эгедер. «Шайтан кудай менен кармашып жатат, а экөөнүн уруш талаасы болсо – адамдын жүрөгү», деп жазган улуу ойчул. Мына ушинтип, киши баласынын рухунун өнүгүшү жан дүйнөдөгү жамандык менен жакшылыктын диалектикалык күрөшү аркылуу жүрөт»[15].

Адамдын ичинде өтүп жаткан драмалык күрөштө жаркын, жакшылык башталмалардын жеңиши адамдын өзүнүн эркине байланыштуу. Адам өзүнүн натурасында орун алган «подпольени» жеңип отуруп адам болот. Ал ошон үчүн адам деген бийик атка татыктуу. Бирок «Саадак какты» драмасындагы бир кездеги «бирөөнүн чолпондой уулу» өзүнүн адам деген бийик миссиясына татыктуу боло албады. Адам болууну каалабады. Ф.Достоевский айткандай, өзүнүн «подпольесиндеги» терс башталмалардын, сокур инстинктердин жетегинде калып, паска түштү. Көрө албастыктын, ичи тарлыктын, уятсыздыктын, карамүртөздүктүн, жалаа жабуучулуктун, жалганчылыктын, адилетсиздиктин торуна чырмалды. Ошол эле Чыңгыз Айтматов минтип туура жазган:

«Адам жаны – өтө купуя кубулуш. Жан-дүйнөдөгү бүр жарган жакшылык менен мээримдүүлүктүн өркүндөөсүн кыйынчылыктан, азаптан жаралган зомбулук, кыянатчылык сыяктуу зулум күчтөр зылдын ташындай басып, тумчуктуруп салбашына ким кепил боло алат? Эгер бүгүнкү адам өз мезгилинин талаптарына сергек жана чыйрак мамиле жасабаса, ичкертеден терең ойлонулган рухи ишке жөндөмү болбосо, анда азыркы коомго коркунуч алып келчү карасанатай күчтөр үстөмдүк кылып, адамдардын акыл-эсине, сезимине таасир этүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү табат».[16]

[15] Байгазиев С. Ата Мекендик жана дүйнөлүк этика.-Бишкек, «Гүлчынар» басмасы, 2007-ж. 80-81-бет.

[16] Айтматов Ч. Насыят.- «Кыргыз Туусу», 2009-ж. 1-май.

«Бирөөнүн чолпондой уулун» жазуучу Чыңгыз Айтматов жазып отургандай жакшылык менен мээримдүүлүктүн жолу менен өркүндөөгө мойну жар бербеди. «Ичкертен терең ойлонулган рухий ишке» өзүнүн жөндөмсүздүгүн көрсөттү. Акыры кыянат карсанатай күчтүн, башкача айтканда, өзүнүн алсыздыгынын, жалкоолугунун, караңгы макулуктук инстинктеринин үстөмдүгүнүн астында калды. Аны адамдагы айбан жеңип кетти. Акыры ал өзүнүн жаналкычка кандайча айлангандыгын өзү да билбей калды. Ал жаналгыч болуп калгандыгы үчүн кудайды күнөөлөйт. Бирок чынында өзүн өзү акырындап жаналкычка айланткандыгын аңдабайт. Ал кээде эсине келип кайра адамга айлангысы келет. Бирок жаналкычтык көнүмүшүнөн чыга албайт. Анын трагедиясы ушунда.

Бексултан Жакиев драмасында жаналкычтын образы аркылуу адам жамаатындагы жамандыктардын, ынтымаксыздыктын, өз ара мамилелердеги диегармониянын, жаңжалдардын жана азап-тозоктордун тамыры адамдын өзүндө жатат, коомдогу карасанатай күчтөрдүн үстөмдүк абалы үчүн адам өзү күнөлүү деген философиялык идеяны тартуулайт.

М. Турсуналиева

К.Мамбетакунов атындагы

педагогикалык окуу жайдын окутуучусу

Ж.САНДДЫН «ИНДИАНА» РОМАНЫНДАГЫ АЯЛДЫН ОБРАЗЫ

Бул макалада Жорж Санддын «Индиана» романындагы аялдын образы каралат. Жорж Санддын мезгилинен азыркыга чейинки түрдүү доорлордогу аялдар көйгөйлөрүн салыштыруу аракети жасалат.

1832-жылдын май айында Парижде «Индиана» романы жарыкка чыгат, ал, ошол кезде китеп базарына толуп кеткен романдардын

молдугуна карабай, элдин көңүлүн өзүнө өзгөчө бурат.

Эмне үчүн так ушул Жорж Санддын чыгармачылыгына жана «Индиана» романындагы аял образына кайрылдым? Бул суроого жооп берүү оңой, анткени Жорж Санддын мезгилинен бери аялдардын одоно, айбандык күнчүлүгү, укуктарын басынтуу жана дискриминациялоо, дегеле тирания болуп келгени чындык. Жорж Санд ушул тиранияны бир мүнөздө, өз каармандарынын мүнөзүндө берген, адеп-ахлак романынан кенен туунду жаратуу максатын көздөбөй, күрөштү үй-бүлөлүк турмуштун алкагына батырган.

«Китепти ачып, биз дароо өзүбүздү чыныгы, жандуу, биздин дүйнөдө, орто кылымдык бутактан жана биздин аң-сезимге сиңиришкен тарыхый окуялардан миңдеген чакырым алыста сездик; биз мындан өзүбүз айланабыздан кездештирип жүргөн адептер менен адамдарды, кадимки тилди, көндүм шарттагы сценаны, адаттан тыш, бирок чын эле баштан өткөн же биз көргөн, али биздин жашоонун бир түрдүүлүгү менен көңдөй адебинин жабуусу астында жашап жаткан күчтүү кумарларды таптык. Эрксизден ушул китепке симпатияны сезе, анын барактарын биринин артынан бирин окуй, анын кемтиктерин жана таңкалычтуу, чындыкка коошпогон аякталышын кечире, керек болсо ал ойготкон сезимдердин бийликтүү таасири астында башкаларга кеңеш бере баштайсың: «Сиз «Индиананы» окуган белеңиз? – биз бири-бирибизге айтканбыз. – Окуп чыккыла!».[1] «Индиана» жарыкка чыккандан бир нече айдан соң Сент-Бёв ушинтип жазган. Романга болгон кызыгуу анын автору, Жорж Санд псевдоними астында кол койгон адам эркек көйнөгүн кийген, мүштөк тарткан жана, Беррия аймагындагы үй-бүлө очогун таштап, чакан париждик батирде жашаган аял болгондуктан күчөгөн. «Индиананы» ар кандай көз караштагы адамдар мактаашат, ал эми Г.Планш Ж.Сандды мадам де Сталь менен салыштырууга болот деп табат жана керек болсо артыкчылыкты «Индиананын» авторуна берет [2].

Жорж Санд ысымы алгач ирет ушундайча жаңырган. Ушул псевдоним менен «Индиананын» авторуна өзүнүн чыныгы ысымын - Аврора Дюдеванды жашыруу керек болгон. Бир адамга таандык эки ысым – Аврора Дюдеван жана Жорж Санд, ошол эле маалда анын жашоосунун түрдүү мезгилдерине тийиштүү болушат. Алардын ортосунда – 1830-жылдагы Июль төңкөрүшү түйүн болуп калган коомдук өзгөрүүлөр жатат.

Жорж Санд чет-жакадагы тынч өмүр сүрүүсүнө эч окшобогон өз өмүрүнүн жаңы баскычына дал ушинтип кирет. Жаңы мезгилдин таасири ал доордогу көптөгөн белгилүү аялдардын тагдырында изин калтырган, мисалы, адабияттык салондордо өкүм сүргөн романтикалык поэзиянын мурдагы музасы Дельфина Гэнин.

Жорж Санддын өзүнүн Парижде «коомдук болбосо да, эч кур дебегенде индивидуалдуу эркиндик үстөмдүк кылат» деген байкоосу бар [3].

Жаңы диний агымдар менен коомдук реформалардын үгүтчүлөрү көбүрөөк же азыраак узак мезгилге угуучуларды, окуучуларды жана керек болсо тилектештерди өзүнө тартууга жетише алышат. Декларациялар менен чектелишпей, өз көз караштарын иш жүзүнө ашырууга өтүшкөн сен-симонисттер өзгөчө кызыгуу туудурушат.

Сен-симонисттердин пикиринде, «органикалык» (табигый) доорду чукулдатууга коомдогу теңсиздик жолтоо болот.

«Адам момундай шартта гана эркин күч болуп саналат, эгерде ал күч жердеги башка бардык эркин күчтөр менен гармонияга келтирилсе»,- деп жазат Леру [4].

Ошондуктан ссн-симонисттер өздөрүн аялды күңдүктөн бошоткон христианчылыктын жолун жолдоочулар деп бекемдешип, аялдардын толук эмансипациясын талап кылышат. Маселе сөзсүз үй-бүлөлүк мамилелер көйгөйүнө барып такалат, алар аялдын никедеги укуктарын гана кыспастан, анын социалдык ролун да чектешет.

1831-жылы Ж.Санд сен-симонисттер тууралуу таралган пикирге толук дал келген баасын айтат. «Мен мындан ишке ашкыс адашууну гана көрөм, жана жалпынын пикири азыр аны айыптап жатат. Алардын папессасы – өзүнүн чымкый көк баркыт көйнөгүн жана ак куу тыбытынан боасын көргөзүү үчүн гана. Мунун баары олутсуз!»- деп жазат ал 1831-жылдын февралында.

Ж.Санддын бул мамилеси баарынан мурда сен-симонизмдин тышкы, ырым-жырымдык кырына тийиштүү. Жорж Санд эч качан сен-симонист болгон эмес, жана алардын таасирине кирген эмес. Бул тууралуу ал «Менин өмүрүмдүн тарыхында» моюнуна алат.

Жорж Санддын өзүн бекемдөөсү үчүн биринчи кадам сен-симонисттер да көтөрүшкөн «аял маселесин» чечүүдө жаткан.

«Аял маселеси» улам көбүрөөк көңүл бурат жана көп өтпөй нике мамилелерине тийиштүү мыйзамдарды сындоого өсүп жетет. Бул дискуссияда өкүм сүрүп турган абалдын жактоочулары абдан азчылыкты түзүп калышат.

«Индиана» романы «аял маселеси» козголгон чыгармалардын алгачкыларынан болгон. Бирок Ж.Санд үчүн ал али ушунчалык конкреттүү жана тар мааниге ээ боло элек эле. Ал коомдун мыйзамдары басмырлаган инсандын боштондукка чыгуусун анын табигый сезимдери жана умтулуулары менен кыйла жалпы планда берген.

«Индиана» «адептер романы», индивидге кас коомдук мораль тууралуу роман катары ойлоштурулган. «Индиананын бардык азап-тозогу адам табиятынын цивилизация менен улуу жана каардуу күрөшү менен чакырылган» [5], - дейт

Ж.Санддын өзү. Бакытка тоскоолдук - адам табиятында эмес, а коомдук моралдын талаптарында. Бул мораль Индиананын табигый сезимин ууландырат.

Роман бакытты цивилдешкен дүйнөнүн шарттуулуктары менен мыйзамдарынан тышкары гана мүмкүн болуучу абсолюттуу нерсе катары бекемдейт. Ральф менен Индиана дайыма бактысыздыктар менен көңүл калуулардын булагы болгон коомду таштапып, ушул ынанымга ылайык аракеттенишет. Индиананын Реймон үчүн өз репутациясын курман чалууга даярдыгы – бул өзүн курман чалууга умтулуу гана эмес, адамдык касиетин бекемдөө актысы.

«Индиана» - бул коомдук пикирди элес албай бакыт издеген адам жүрөгүнүн таржымалы.

Жорж Санд «Индиананы» автобиографиялык роман деп эсептегендерге дайыма каршы болгон.

Жорж Санд өз романынын барактарында жаңы доордун адамы катары чыгат, ал өз доорун жакынкы жана алыскы мезгилдер менен салыштырып, аны аңдап-түшүнүүгө аракеттенет.

Романдын сюжеттик сызыгы каармандар менен Ж.Санддын өзүнүн ал кездеги саясий күрөш тууралуу ой толгоолоруна көз карандысыз өнүккөнсүйт. Индиана менен Ральф цивилдешкен коомдон кетишет.

«Индиана» - бул «аялдар» адабияты менен «интимдүү» романдын тарлыгын жеңген, сөздүн кеңири маанисинде заманбап чыгарма.

Окурмандар «Индиана» «интимдүү» жанрдын көп сандаган чыгармаларынан бийик тураарын дароо байкашкан жана романдын авторунун ал кездеги коомду «мыкты билгенин» баалашкан.

Бул романды, бир жагынан, тарыхый жанрга каршы коюлган учур тууралуу повесть катары, экинчи жагынан – тышкы кызыктуулукка каршы «ички драманын реакциясы» катары аныктап, Бальзак белгилегендей адабияттагы бул эки карама-каршы сымал тенденцияларды – учурдагы саясий жана интимдүү теманы көрсөтөт.

Ошондой эле инсандын боштондукка чыгуусу өзүн коомдук бүтүндүн элементи катары аңдоодон башталат, жеке турмуш жашырын же ачык түрдө коомдук мүнөздөгү көйгөйлөрдү чагылткандыктан гана адабиятта кызыгуу жаратат.

«Индиана» Жорж Санд деген ысым менен кол койгон автордун чыгармачыл өз алдынчалыгы көрүнгөн алгачкы чыгармасы болуп калган.

Романда көтөрүлгөн аялдар проблемасы азыркы учурда да актуалдуу. Анткени инсанды жансыз коомдук эрежелер менен кысмактоо, аялдардын укуктарын тебелөө жана дискриминациялоо биздин күндөрдө да ушунчалык курч турат, кээде жүздөгөн жылдар өтсө да мезгил бир орундан жылбай тургансыйт жана Жорж Санддын убагынан бери эч нерсе өзгөргөн жок деп да ойлойсуң.

Аялдар эмансипациясы көйгөйү Жорж Санддын кийинки «Валентина», «Лелия», «Жак», «Консуэлло» романдарында да козголот. Үй-бүлөдөгү өзүнүн укуксуз абалына каршы чыгышкан аялдарга боор тартуу бул романдарда коомдун адамгерчиликсиздигине жана адилетсиздигине каршы романтикалуу протестке өсүп жетилет, анан да оң каармандардын мүнөздөрүндөгү идеалдуу башталманы баса көрсөтүп, Жорж Санд XIX кылымдын башындагы Франциянын социалдык шарттарын жетишерлик сергек сүрөттөйт.

Жорж Санд келечекти эңсөө менен ыйыктантылган чындык үчүн күрөшөт. Биз билгендей, анын 30-40-жылдардагы мыкты романдарынын пафосу мына ушундай.

Адабияттар:

1. Ch.-A.Sainte-Beuve. Les grands ecrivains francais. XIX siecle. Les romanciers, t.II.P., 1927,p.43.
2. G. Planche. Portraits litteraires, t.II.P., 1848, p. 12.
3. Corr., 27 juin 1831.
4. "revue enceclopedique", 1831,t.51,p.507
5. Ж.Санд. Индиана. Собр. Соч. в 9 томах Л., 1971, т.1. стр. 222
6. Зарубежная литература XIX Век Романтизм, М.: «Просвещение» 1976, под ред. Я.Н.Засурского.

Н.А.Бийгелдиева, НМУнун аспиранты

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ

Бүгүнкү күндүн талабына ылайык мамлекеттик тилди окутуу процесин жүргүзүүнү колдонууга тийиш болгон методдорсуз элестетүү мүмкүн эмес. Ошол эле учурда билим берүү процессинен каалаган натыйжаны алууда анда колдонулган методдорго байланыштуу болот. Кыргыз тилин окутууга карата атайын энчиленген метод жок. Анткени, методдор илимде ар кандай классификацияларга алынып келе жаткан менен алар «алгылыктуу» жана «алгылыксыз» деп бөлүштүрүлбөйт. Методдогу мындай сапатты жана аны колдонуу менен алынган конкреттүү жана индивидиалдуу натыйжа гана аныктайт.

Окутуунун методдору - бул окутуучунун педагогдук ишмердүүлүгү менен студенттин таанып - билүү ишмердүүлүгүнүн жандуу органикалык биримдиги. Окутуу процесси, анда коюлган максатка жетүү, окутуунун формасы жана аларды турмушка ашыруунун мүмкүнчүлүктөрүн, өбөлгөлөрүн аныктабай туруп, өз алдынча каралуучу жана аткарылуучу прцесс эмес. Окутуунун методу ошол мүмкүнчүлүктөрдү,

өбөлгөлөрдү камсыз кылуучу окутуу системасынын ажырагыс бөлүгү, компоненти. Ал эми окутуу системасы - окутуунун максаты, мазмуну, методу, формасы жана каражаты болуп бөлүнөрү белгилүү экендигин доцент Ж.Чыманов баса белгилеп кеткен.

Демек, жалпы билим берүү сыяктуу эле кыргыз тилин окутуу процесинин жүрүшү, анын натыйжасы толугу менен сабакта колдонулган методдорго (иш - аракеттерге) көз каранды. Кандай гана мыкты метод болбосун, ал дидактикалык теориялык жактан толук негизделбесин практикада сыналып (апробацияланып) текшерилбесин, ал өз алдынча турганда болгону идея бойдон кала берет.

Ошондуктан, төмөндө мамлекеттик тилди окутуунун интерактивдүү методдорун практикада ишке ашыруунун жолдорун көрсөтүүнү туура көрдүк.

Жалпы эле билим берүү коомдук-социалдык көрүнүш болгондуктан, ал коомдук өзгөрүүлөргө жараша өзгөрмөлүү келет. Мындай өзгөрмөлөр, баарыдан мурда, сабакта болот. Бүгүнкү кыргыз тил сабагы формалык, мазмундук жактан да, анда колдонулган метод-ыктары, каражаттары боюнча да олуттуу өзгөрүүлөргө, толуктоолорго муктаж. Мамлекеттик тил адамдын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн инструменти, ой жүгүртүүнүн формасы жана аны өнүктүрүүнүн каражаты катары кызмат кылат. Методика илими тилдин мындай феноменалдуу өзгөчөлүгүн эске алуу менен тилди окутуунун максатын аныктайт.

Мамлекеттик тил боюнча өтүлүүчү ар бир сабак- кандайдыр бир рамкага чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумча - алымчага дайыма дуушар болуучу өзгөрмөлүү» өнүгүүчү жандуу процесс.

Кыргыз Республикасынын окуу жайларында предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепцияларында: «Өсүп келе жаткан муундарды улуттук маданият, элдик каада-салт, ыймандык жана эстетикалык баалуулуктар менен тааныштыруу, ошол эле учурда аны жалпы адамзаттык баалуулуктар менен айкалыштыра ишке ашыруу»- деп айтылган (Бишкек, 1955,3) Бул талап, баарыдан мурда, мамлекеттик тилди окутууга,ал боюнча сабак өтүүгө коюлган негизги талап деп түшүнөбүз.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун сапатын жогорулатуу, өтүлүүчү сабактардын формасына, мазмунуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүү, сабак процессин мезгил талабына шайкеш өткөрүү маселелери тууралуу кеп кылганда билим берүү процессинде улам кеңири колдонула баштаган интеграцияланган сабактар жөнүндө токтолуунун зарылдыгы бар. Интеграция латын тилиндеги « integratio» деген сөздөн алынып, «калыбына келтирүү», «толуктоо» деген маанини туюнтат. Педагогикалык өңүттөн алып караганда ал термин катары белгилүү бир процессти, ал-абалды билдирип, илимдердин жакындашуу жана байланышуу процессин, өзүнчө бөлүктөрдүн бир бүтүндүккө биригүү абалын, ошондой эле бир бүтүндүккө биригүүгө алып баруучу процессти туюндурат.

Элдик педагогикада да, илимий педагогикада да бул кубулушту айланып өтө алган эмес. Ушундан улам интеграция түшүнүгүн педагогикадагы жаңы нерсе деп айтууга болбойт. Ал дайыма болуп, таалим- тарбия берүү иштерин коштоп келген, коштоп жатат.

Педагогика илимине, билим берүү процессинин өзүнө кирип жаткан интеграция кубулушунун азыркы жанылыгы эмнеде? деген суроонун пайда болушу мыйзам ченемдүү. Анын негизги жаңылыгы мурдатан илим катары калыптанып, өнүгүп, анын негизинде билим берүүнүн, окутуунун өзүнчө предмети болгон дисциплиналарды бириктирип, бир бүтүн предмет (сабак) катары окутууга сунуш кылышында турат. Ал эми интеграциялоонун башкы максаты окуучуларга ар түрдүү предметтерден алган билимдеринин биримдигин, билим берүүнүн кайсы предмети болбосун алар бир бүтүндүктү түзө тургандыгын түшүндүрүүнү, жеткирүүнү көздөгөнү менен түшүндүрүлөт. Түпкү максаты- студенттер курчап турган дүйнөнүн биримдигин билип, ага жараша мамиле кылууга, ишмердүүлүккө үйрөтүү, көнүктүрүү.

Мында, баарыдан мурда, кыргыз тили менен адабияттын синтези, андан соң кыргыз тилинин тарых, адеп, география, музыка ж.б. предметтер менен интеграцияланышы мазмундук жактан болот.

Айтылган теорияны практикада далилдөө максатында мамлекеттик тилди окуп үйрөнүүдө интерактивдүү методду колдонуу аркылуу фразеологизмди окутууну көрсөтсөк.

Интерактивдүү метод- азыркы билим берүүнүн жаңы инновациялык методу.

«Инновация» - эки сөздөн турган, латын тилинен кирген термин. Термин катары бул сөздүн колдонуу чөйрөсү өтө кеңири, билим берүүдө гана эмес, өндүрүштө, илимде, башкарууда ж.б. бүгүнкү күндө активдүү колдонулат. Негизги лексикалык мааниси өзүнөн (ичинен) өзгөрүү (жанылануу).Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизет.

Интерактивдүүлүк-бул студенттин жөндөм-шыгына, суроо-талаптарына негизделип, билим берүүнүн майнаптуулугун арттырууга, өркүндөтүүгө жана жаңылоого (инновацияга) багытталган, окутууга болгон мамиле, дидактикалык иш аракеттердин системасы.

Бул методдун өзгөчөлүгү жөнөкөйдөн татаалга өтүлөт. Дискуссиялык суроолорду берүүчү, баяндоочу, байкоочулар шайланат.

Өтүлгөн темаларды кайталоо үчүн имитацияга (проблемага карата өздөрүнүн мамилесин билдирүүгө) токтолобуз. Өздөрүнүн жоопторун «Пикирлер шкаласына» салып коюшат. Берилген проблемага сынчыл ой жүгүртүүсү, ага карата өзүнүн пикирин айтуу үчүн кластер түзүү колдонулат.

Сабакты жыйынтыктоодо КНМД (көз караш, негиздөө, мисал, демек) формуласы түзүлөт. Анын негизинде РАФТ (роль, реклама,

сүрөт, аудиториялык форма) аткарып келүү берилет. Өтүлгөн тема боюнча Венндин диограммасын түзөбүз. Окутуунун илимийлүүлүк принцибине ылайык илимде такталган маалыматтар берилүүгө тийиш.

Билим берүүнүн мазмунунун бардык элементтери, билим, билгичтер, чыгармачылык менен болгон эмгек, айлана-чөйрөгө карата эмоционалдуу мамиле сакталуусу керек.

Сабак класстер түзүү менен башталат. Сабактын максаты-фразеологизм боюнча алынган теориялык билимди бышыктоо. Сабактын ар бир бөлүгүндө жекече ой жүгүртүү, оюн далилдөө, жыйынтыктоо, аны жактоо талап кылынат.

Кайталоо бөлүктө тарыхка кайрылып, алдыга ой жүгүртүүнү талап кылган тапшырма берилет.

Кайың барбы, кыргыз балта чаппаган,
Кырлар барбы, кыргыз сөөгү жатпаган,- деген саптар жөн эле айтылбаган чыгар. Б.з.ч.201-жылда 3-5 кылымда эле кыргыз мамлекети көз карандысыз мамлекет болуп түзүлүп, 7 жыл турган. Ошол кылымдан ушул 21 кылымга чейин канчалаган тарыхты башыбыздан кечирип, кыргыз мамлекетин сактап, кыргыз улуту болуп жашап келе жатканыбыз чон сыймык.

Кыргыз эли көчмөндүү калк болгондуктан, көчүп жүрүүгө ыңгайлуу боз үйдү колдонуп келишкен.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына карата түзүлгөн класстерди «боз үйдүн» моделине ыңгайлаштырабыз.

Фразеологизмдерди берилген суролордон табабыз.

1-суроо Кыргыз элинин «түндүгү» болуп, эл үчүн кызмат кылган белгилүү инсан ким? (Чыңгыз)

2-суроо Сөзгө сараң каарман ким? (Данияр)

3-суроо Армандуу махабаттын айыпкери ким? (Илияс).

4-суроо Кара тоодон көч келер, көч келгенде,
Колумду чечмында бир иним Абдилхан

Ала-Тоодон көч келер, көч келгенде
Колумду чеч, анда бир иним Абдылхан.
Жарманкеден күтпө мени Бегимай,
Саралам да жайланды, менин колу-бутум байланды.
Кимдин ыры? (Раймалыныкы).

5-суроо Өз бактысы үчүн күрөшкөн каарм

6-суроо Жамийладай болуп кабатталган кыйынчылыктарды башынан кечпестен эле, аны жактырганы үчүн кылчактабай эле баш кошту. Ким? (Асел)

7-суроо Балык болуп сүзүп кете албасыңды билдиң бекен?! (кайсы каарман жөнүндө сөз болуп жатат) Бала жөнүндө

Өтүлгөн теманы кайталоодон кийин жаңы темага өтүүдө доскага сүйлөмдөрдү жазып, фразеологизмдерди таап, аларга талдоо жүргүзөбүз. Чыңгыздын күткөн эли үй көтөргөнгө шашышты.

«Үй көтөрүү»- жаңы боз үй тигүү, келген коноктор үчүн жаңы үй тигүү. Эки компоненттен турду, кепке даяр материал катары колдонулду, образдуу, лексикалык бир бүтүндүккө ээ, фразеологиялык бирдик.

Данияр сөзгө сараң Адам эле. «Сөзгө сараң» - кепке даяр материал катары колдонулду, эки компоненттен турду. Өзүнүн алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, мани жактан ширелишип, «көп сүйлөбөгөн» деген мааниге айланып, лексикалык бир бүтүндүктү түздү. Анда образдуулук бар. Семантикалык жактан өз ара түрлөргө ажыратканда бул - фразеологиялык бирдик. Себеби, компоненттердин алгачкы лексикалык маанилери берип турган маани менен фразеологиялык маанинин ортосунда байланыш бар экендиги сезилип турат.

Бугуну көргөндө анын кабыргасы кайышты. «Кабыргасы кайышты»- фразеологиялык ширешме, эки компоненттен турду, лексикалык бир бүтүндүктү түздү, кепке даяр материал катары колдонулду , образдуу, «образдуу кыйналуу» деген маанини айланды.

Сабакты бышыктоодо «Аяккан» аттуу баш катырманы чечебиз.

Туурасынан:

1. Үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган батыр ким ? (Манас)

4. Он эки кыздын кенжеси, карасурдун сулуусу ким? (Каныкей)

Тигинен:

2. Ойротто жок батыр болуп чыга келди. (Сейтек).

3. Кошойдун батасынан бүткөн баатыр ким? (Семетей).

Жогорудагы башкатырмада кездешкен фразеологизмдер булар:

1. «Үзүлгөндү улоо», « Чачылганды жыйноо»
2. « Кара Сурдун сулуусу»
3.« Ойротто жок»
4 «Кошойдун батасынан бүтүү.»

Үйгө тапшырма бул фразеологизмдерге талдоо жүргүзүп келүү берилет. Чыныгы окутуучу студенттин ал өзүн инсан катары

сезүүсүнө жардам берип, аны өзүн, турмушту, дүйнөнү таанып билүүгө, адамдык кадыр-баркты сезе билүүсүнө тарбиялайт.

Чыныгы сабак - баарына жана бардыгына көңүл бурулуп жана убакыт жетишкен сабак. Сабак - окутуу - тарбиялоо ишин ишке ашыруучу негизки форма.

Окутуу - тарбиялоо бул күрмөгө тагылган сыдырма сыңары: күрмөнүн эки өңүрү сыдырманын шашылбаган кыймылы - чыгармачыл ой менен бир эле мезгилде жана бекем топчуланат. Новатордук иште жаңылык киргизүүнүн кажети анчалык болбойт, иштин натыйжалуулугуна көңүл буруу керек. Сабакты жыйынтыктоодо Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына карата КНМД формуласын түзөбүз:

Көз караш:Суроолор эмне жөнүндө болду?
Негиздоо:Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналат
Мисал:Жамийла, Асел ж.б. жөнүндө
Демек: Жазуучунун зор талантына таазим эттик.

Венндин диограммасын түзөбүз.

№	Жамийла	№	Асел
1.	Ч.Айтматовдун карманы	1.	Ч.Айтматовдун карманы
2.	Өз бактысы үчүн күрөшөт	2.	Өз бактысы үчүн күрөшөт
3.	Катаал кыйынчылыктарды башынан өткөрөт	3.	Катаал кыйынчылыктарды башынан өткөрөт
4.	Өз бактысын Даниярдан табат	4.	Өз бактысын Бектемирден табат

Студенттердин негизги көпчүлүгү азыр чын дили менен окууну каалашат.
Алар өздөрү бизге алар менен иштөөнүн методун берип жатышат.
Ал жол - мезгилдин терең процесстерин чагылдырган жол.
Азыр бирге жаратуунун, бирге ойлонуунун сабагын уюштуруу керек,
инсан катары калыптанышына тарбиялоо, алган теориялык билимдерин практикада айкалыштырып өнүктүрүү бүгүнкү күндүн негизги талабы болуп эсептелет.

Т.Ж. Асанов , НМУнун аспиранты

ТОКТОГУЛ САЙДАЛЫ УУЛУНУН ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Элибиз эгемендүүлүктү алгандан жылдардан тартып тартып тарыхыбызды, тилибизди, маданиятыбызды ж.б. улуттук уңгунун, башаттын негизинде кайрадан сыдыргыга салып иликтеп, жаңыча баа берип изилдөө иши колго алынды. Бирок кээ бир көөнөрбөс көркөм дөөлөттөрүбүз көмүскөдө калып, унутулуп бара жаткандары да жок эмес.

Айтайын дегеним, XIV кылымда Толубай сынчы, Асан Кайгы, Жейренче чечендер менен замандаш жашаган, өз мезгилинин чыгаан, даанышман ойчулу Токтогул Сайдалы уулунун акындык талант дарамети, атуулдук бейнесинин бети ачылбай, чыгармалары унутулуп бара жаткандыгында. Башкасын айтпаганда да, эл арасында айтылып жүргөн “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол” деген лакаптагы, аңыз кептеги Токтогулду окурмандар кечээ кийин эле жашап өткөн нускоочу демократ-акын Токтогул Сатылган уулу менен чаташтырып жүргөнүн угуп да, көрүп да жүрөбүз. Мунун негизги себеби, Токтогул (Сайдалы уулу) ырчынын өмүр таржымалы, чыгармалары тууралуу так маалыматтардын жоктугу. Анын тек гана элдик оозеки чыгармаларда, аңыз кептерде, уламыштарда жашап келгендигинде. Ушундан улам ысымы уламышка айланган Токтогул ырчынын кайсы мезгилде жашап өткөндүгүн, анын эл оозунда айтылып калган айрым ырларын, санаттарын тактап, изилдөө зарылчылдыгы турат.

Токтогулдун атасы Сайдалы Баткендин Бужун (мурунку Кожо-Илгар) деп аталган аймагынан чыккан, аты Самаркантта таанымал белгилүү соодагерлерден болгон. Ошондуктан аны Сайдалы – Караван деп аташса керек. Сайдалы уулу Токтогулду да соодагерликке көндүрүп жанына ала жүргөн. Токтогул барган жеринде эл ортосуна чыгып кыпчак сазы менен таң атканча ырдап, ал тургай аш-тойлор ансыз өтчү эмес экен[17]. Демек, Токтогул ырчы өз заманынын өрнөктүү өнөр ээси болгону талашсыз. Бирок Токтогул кайсы мезгилде жашап өткөн деген суроо туулушу мүмкүн.

Жер жалмаган нечени,
Асан Кайгы даанышман,
Күткөн экен жаныбек,
Ал замандын калысы.
Жейренче деген чеченди.
Төлөн мырза баласы
Ошол Жаныбек күтүптүр,
Анык билет буларды,
Токтогул деген ырчыны,
Ак калпактуу кыргыздын,

[17] Мурзапар ?с?н Токтогулдай ырчыны айт… (Кетмен-Т?б?л?к эмес, Самарканттык) Заман Кыргызстан // 1993-жыл февраль

Толубай деген сынчыны.
Көп жашаган карысы[18],

Демек, Токтогул ырчы зулум, ачкөз Жаныбек хандын тушунда Толубай сынчы, Асан Кайгы менен бир мезгилде жашаган.

XIV кылымда казак, кыргыз букарасын Өзбек хан өлгөндөн кийин Жаныбек хан 1342-жылы бийликке келип, он алты жыл бийлик жүргүзгөнүн араб, перс авторлору белгилейт[19]. Тарыхта Жаныбек хан зулум, каардуу хан болуп, карапайым калкты катуу эзген экен. Ошол Жаныбек хандын элге жасаган ырайымсыз иштерин көрүп, Токтогул ырчы ырга салат. Каардуу хан анын курч, таамай айтылган ырларынан улам ырчыны куугунтукка алып, жазаласа керек. Токтогул:

Жаныбек басты белимди,
Калмактыгы билинди…

Аз Жаныбек соттодуң,
Айтып ырым чыга албай,
Армандуу болуп боздодум.

деп Жаныбек хандын ырчынын башына салган, дегеле калайык калктын башына түшкөн кайгы, мүңдү ашкерелейт.

1357(58)-жылы Жаныбек хан өз иниси (бирде баласы) Бердибек колдуу болуп өлөт. Бирок Бердибек үч жылдан кийин өлтүрүлүп, бийликке Кудаян келет. Укаев Арундан жазылып алынган кыргыз элинин санжырасында катаган уруусунан чыккан Супатай баатыр деген болгон экен. Анын Карасейит, Сарысейит аттуу эки уулу болуп, Сарысейиттен Мажит, Мажиттен Кудаян туулат.

Кудаяндын бийлиги Моголистандын негиздөөчүсү Амир Темирдин (1336-1405) жортуулдук мезгилине туш келет. Амир Темир 1368-1405-жылдары Орто Азияга жүрүш жасап, 1371-жылдары Ысык-Көлгө келгени тарыхта белгилүү[20]. Айрым маалыматтарга караганда Кудаянды Амир Темир кыргыз элин мусулман динине кийирүү үчүн өз макулдугу менен Өзгөнгө алып барып хандык такка отургузган экен. Кудаян хан менен Амир Темир кыргыздарды күч менен мусулман динине кийирип, келмеге тили келбеген, орозо кармабаган, намаз окубагандардын мойнуна зоолу салдырган[21]. Эл башына түшкөн мындай кордук Токтогул ырчыны да кыйгап өткөн эмес.

Кудаяндын тушунда куурап калдык,
Кууругуч баштуу кожону туурап калдык.
Айыпсыз ата-энени кыргын чалып,
Ысар-Көлөп сүрүлүп чуулап калдык.
Аркы атаң эр Супатай катагандан,
Коркомун Кудаян деп атагандан.
Паспортуң түгөндү деп зоолу салып,
Тоногон кара төөдөй матагандан.
Өз атаң Сарысейиттен Мажит чолок,
Адамзат бул жалганга келген конок.
Динине Муканбеттин киргизем деп,
Конокту кордук кылдың боюн тоноп.
Кескениң Темир кандын душманы,
Кудаян бул айтканың жалгыз жомок.
Арбагы Кыргыз кандын сени урар,
Кыргызды кыйын кыйнап кылдың домок.

Ушул мезгилдерде Токтогул ырчы Акмырза сулууга көзү түшүп, экөө бири-бирин жактырып жүргөн экен. “Акмырза Бужундук Сараке мергендин жалгыз кызы болгон. Кичинесинен эле эркекче кийинип, ат жалынында өскөндүктөн мергенчилик аңызы ушул күнгө чейин “Кыз Кайберен” деп айтылып жүрөт”[22] деп Мурзапар Үсөн Бужуң аксакалдан жазып алган маалыматында айтат. Бул чындыкка жакын, себеби Токтогулдун:

Көзүмдү жумсам түш көрөм,
Көктөгү учкан куш белең.
Кайберен болуп бутаңа,
Качан бир жүрүп туш келем.

деген ыр саптарынан даана байкалат. Бирок Токтогул менен Акмырзанын сүйүүсү өзүнүн өтөөсүнө жетпей, орто жолдо калат. Анткени Акмырзаны колунда бийлиги, байлыгы бар Амир Темир күч менен тартып алат. Ошондо Токтогул:

---

[18] КР УИА кол жазмалар фонду. Инв. 5116 2-бет.
[19] Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, . М – Л.: Изд. Ан. СССР. 1941
Китепте: Б.Кебекова Кыргыз-казак фольклорунун байланышы. – Ф.: Илим 1967 179-180-беттер.
[20] ?. Осмонов Кыргызстандын тарыхы Б.. 41-бет.
[21] С.Закиров Эл чыгармачылыгы – Эл кенчи: Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан. !981 105-106-беттер.
[22] Мурзапар ?с?н Токтогулдай ырчыны айт… (Кетмен-Т?б?л?к эмес, Самарканттык) Заман Кыргызстан // 1993-жыл февраль

Ырымдан башка дүйнөм жок,
Ырдасам жүрөк күйгөн чок.
Аларда сени Акмырзам,
Артыман келип тийди ок.

деп муңканып ырга салат. Амир Темир Токтогул менен Акмырзанын ортосундагы ашыктыктын алоологон оту жанып жүргөнүн билип, Токтогулду орго салат.

Алыска сапар алып,
Сагынтып турагыма,
Үн салып кербен келет.
Шыңгыры коңгуроонун,
Тааныштай токтой калып,
Угулат кулагыма.
Көк менен булут көчөт.
Жымыңдап жылдыз көктө,

Зынданда жатсам көрөт, апапак булут өтсө, кошулуш кетким келет. "Сазы жок ырчы гүлгө окшоп соолуп бара жатканда" да өзүнүн сүйүүсүнөн кайра тартпай, зынданда жатса да зарыгып күтүп, жүрөктөн оргуп чыккан армандуу махабатын "ак булуттан кабарлайт". Сүйүүнүн жалбырттап күйгөн жалынын бийлик менен да, байлык менен да өчүрө албасын билген Амир Темир Токтогулду дарга астырган, Токтогул өлөр алдында:

Амириң күчтүү болсо,
Жанымды аларың бар.
Бирок мен жалынбаймын,
Тагдырга таарынбаймын.
Өлтүрсөң өлөрүм бар,
Өлбөөчү өнөрүм бар.
Астырсаң денем калар,
Ырларым оттой жанар –

деп ажал менен арбашып жатканда да кайратынан жанбай кайра чыйралып ажалга тике карайт.

Ооба, бул дүйнөдөн өзү өтсө да канчалаган кылымдардын кыйырынан бери кара сөздүн каймагын калпып алып, ыргы айланткан "өлбөөчү өнөрү" менен биздин доорго жетип отурат.

Жыйынтыктап айтканда, Токтогул ырчынын жашап өткөн мезгилин жогорудагы Жаныбек хан, Бердибек, Кудаян, Амир Темирдин бийлик жүргүзгөн жыл мерчемдерин карап, болжолдуу түрдө 1340-жылдын тегерегинде Баткендин Бужун аттуу аймагында жарык дүйнөгө келсе, 1370-75-жылдары Амир Темир колдуу болуп дүйнө салса керек. Мындай бөлүштүрүү тек гана боолголоо. Кандай болгон күндө да, Токтогул ырчынын артында айтылып калган азыноолак мурастары акындар поэзиясын, дегеле кыргыз элинин башка канатташ жашаган элдер менен болгон саясий-маданий, экономикалык байланышын, карт тарыхын изилдөөдө өзгөчө орунда турат. Себеби, орто кылымдардагы "Алтын Ордо" деп аталган мезгилдердеги кыргыз элинин тарыхы күңүрттөнүп, көп тарыхчы окумуштууларыбыз тарабынан талаш-тартышты жаратып келе жаткандыгы белгилүү. Демек, Токтогул ырчынын өмүр жолу да, чыгармалары да кыргыз көчүнүн өткөн мезгилдердеги басып өткөн жолун изилдөөдө табылгыс булак экендиги талашсыз.

Н. Кадырбекова , НМУнун аспиранты

АРХАИКАЛЫК ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРДИН ЭЛДИК ФОЛКЛОРДОГУ ИЗДЕРИ.

«Өнөр алды – кызыл тил» деп элибиз байыртан эле сөз өнөрүнө чоң маани берип келишкен. Абалы Сөздүн өзүн кадырлап, анда сыйкырдуу касиеттер бардай мамиле жасашкан. Сөз, тил адамзат сыяктуу байыркы жана түбөлүктүү көрүнүш. Эл, коом, адам барда аны менен кошо поэзия да эриш- аркак жүрөрү шексиз.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы поэзиянын көптөгөн жанрларын өнүктүрүп, муундан муунга өткөрүп келген. Кыргыз элинин оозеки поэтикалык чыгармачылыгынын молдугун, көп түрдүүлүгүн далилдеген поэзиянын төмөндөгүдөй түрлөрү көзгө чалдыгат:эмгек ырлары, сүйүү ырлары, айтыштар, арман ырлары, ырымдар, дарымдар, үрп-адат ырлары, жоктоо ырлары, кошоктор, мактоо ырлары, мазактоо, кордоо ырлары, тарыхый ырлар, ж.б.у.с.

Бул кыскача баяндамада, биз элдик поэзияга таянып, аларда орун алган диний ишенимдерди, тотемдик белгилерди анализге алабыз.

Сөздүн башын алыстан баштайлы. Европадагы Агартуу доорунан кийин орун алган илимий ачылыштар жана жаңы илимий багыттар илимий коомчулуктун кыйла бөлүгү тарабынан динди, ишенимдерди жерип, чанусуна алып келди. 20-кылымдын башындагы илимдердин дифференциацияга учурашы, андан соң илимий техникалык революция динге тек гана адамзат маданиятынын бир бөлүгү катары мамиле жасоо тенденциясын пайда кылды. Мунусу дин, мунусу илим деп кесе бөлүнүүдөн улам, диндин ичинен илимди, илимден динди табуу илимий чөйрө тарабынан кубатталган эмес. Бирок бул тенденция көпкө созулган жок. Адамдын чектелүү билимдери, чектелүү мүмкүнчүлүктөрү таанып билүүнүн башкача формаларына кайрылып, кээде илим менен ишенимдин айкалышкан жолдорун да издеп келатканы белгилүү. Натыйжада, диний булактарга да кайрылуу зарылдыгы пайда болот.

Диндер, диний ишенимдер качан жаралган? Бул суроого жооп иретинде англиялык окумуштуу жана чиркөө кызматкери Э.О.

Жеймстин 1969-жылы жарык көргөн «Доисторическая религия» аттуу эмгегинен цитата келтирели: «Доступные к настоящему времени данные позволяют с большей долей уверенности утверждать, что в широком смысле слова религия в тех или иных своих проявлениях является столь же древней, как и само человечество.» Окумуштуу палеоантропологдордун табылгалары, байыркы адамдардын коомунда диний табынуулар, ритуалдар бар болгонун далилдеп отурат. А.Б. Зубовдун «История религий» деген эмгегинде «Всеобщность веры и во времени, и в пространстве большинством ученых считается ныне безусловным научным фактом», -деп диний ишенимдердин адамзат коому түптөлгөндөн тарта жалпыга тиешелүүлүк касиетин белгиледи жана бул факт илимий коомчулук тарабынан жокко чыгарылбагандыгын айтты.20-кылымдын башындагы илимдердин, багыттардын ажыроо доору өтүп, 20-кылымдын соңунда кайра биригүү, ажыраган илимдердин кырында жаңы багыттарды ачуу сыяктуу процесстер орун алууда. Оксфорд университетиндеги Илим жана дин факультети таанып билүүнүн көп жактуу тармактарын пайдаланып жаткандыгы мунун далили десем жаңылышпайм.

Элдик поэзиянын эң байыркы жанрларына кирген ырымдарды, дарымдарды монгол окумуштуусу Л. Тудэв «шамандар поэзиясы» деп түшүндүрүп келет. Бир жагынан караганда бул туура, себеби бир сөз менен бул жанрдын ички өзгөчөлүктөрүн жана касиеттерин туюнтуп отурат. Кыргыз эли эч качан «шаман» деген терминди колдонгон эмес. Адатта, ушул мааниге эквиваленттүү «бүбү», «бакшы» деген түшүнүктөр колдонулуп келет. А.Б.Зубовдун пикири боюнча «шаман», «бакшы», казак тилиндеги «баксы» деген сөздөр бир булактан келип чыккан.Орус тилине «шаман» термини Сибирди жердеген алтай тайпасындагы тунгус элдерден келген. Тунгус элдери бул түшүнүктү кытай тилинен кабыл алышкан, анда sha men деген сөз духтарга буйрук берген сыйкырчы (колдун-повелитель) жана буддалык монах деген эки мааниге ээ. Зубовдун оюн ээрчисек, кытай тилине бул түшүнүк байыркы Индиядан буддалык кыймыл менен кошо келген. «Бакшы» түшүнүгүнүн теги көөнө санскриттеги «бхикшу»- жолоочу, календер деген түшүнүктөргө такалат. Эзотериялык булактарда, индиялык тарыхый булактарда Сиддхарта Гаутама Будда алгачкы бхикшу, б.а., алгачкылардан болуп дүйнө кезип, билимдерди тараткан деп эсептелинет. Ошентип, Ыраакы Чыгыш жана Борбордук Азия элдеринин ырымдар, дарымдар поэзиясы жана диний ритуалдары, ишенимдери бири бири менен генетикалык жактан байланыштуу экени талашсыз деп эептейм.

Диний ырымдардын издери дарымдарда, диний ырларда гана кезикпестен, элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүндө жыш жолугат. Бул болсо кыргыз элдик фолклорунун көөнөлүгүн далилдеп, андагы архаикалык-мифологиялык катмардын сакталып калгандыгын белгилеп отурат.Окумуштуу А. Эркебаевдин эмгегинде бул мифологиялык катмарды алып жүргөн жанрлардын өзгөчөлөнгөн мүнөздөмөсү берилген: «…байыркы «өндүрүштүк магия» жана жанрдык-идеологиялык синкретизм менен тыгыз байланышкан «Оп майда», «Шырылдаң», «Бекбекей» «Тончык» сыяктуу ырларды айтып жатабыз. » Мисал иретинде, «Бекбекей» ырынан үзүндү келтирели:

…Короомдун чети таман жол
Кайтарган коюм аман бол.
Короомдун жолу тосмо жол
Кайтарган коюм эсен бол.

Минген атым көк кашка
Канжыгам кайыш көк тасма.
Көрүп турган уурунун,
Мурду тийсин көк ташка.

Жогорудагы материалда тек гана койчунун «узун түндө» эрмек үчүн ырдап койгон чыгармасынан да, анын ой-тилеги, мүдөөсү берилген. Адам өзүнө күч-кубатты сөз, сөз ыргагы жана сөз уйкаштыгы аркылуу алып жаткандыгы көрүнүп турат. Окумуштуу А. Эркебаевдин «өндүрүштүк магия» менен жанрдык идеялык мазмундун байланышы деп белгилегени ушунда жатат. Андан ары А. Эркебаев төмөндөгүдөй пикирлерин берген: «Элдин оюу боюнча, ошол эле ыргактуу уюштурулган сөз алгачкы коомдогу адамдын элестөөлөрүндө жашаган көрүнүштөргө реалдуу таасир бере алгандыгы, чыгармачылык изденүүлөрү түшүм бербеген тарапта ыргакты колдонууга жаңыча аракеттер жасалгандыгы, сөз реалдуу дүйнөдө өкүм сүрүүсү жаңылыш каралгандыгы ойдон чыгарылган керемет процесстердин агымына сөз ыргагы менен таасир тийгизүүгө жасалган аракет катары бараткандыгы жөнүндө В. Аникиндин ой жүгүртүүсү, негизинен, туура.» Илимий тилде А. Эркебаев «өндүрүштүк магия» терминин колдонсо, учурдагы парапсихологдор, эзотериялык булактарды изилдөөчүлөр «менталдык магия» деген терминди пайдаланып келатышат. Негизинен, бул эки терминдин олуттуу айырмачылыктары жок. Бул эки «магия» адамдын мүдөөсүн, тилегин сөздүн кудурети, жан дүйнөнүн айныгыс ишенүүсү (самовнушение) аркылуу ишке ашырат. Кыргыздар сөздү бийик туткан, таптап сүйлөгөн, анын кадырын жогору койгон эл болгону шексиз. Сөздүн күчүн кыймыл аракеттин, жасалган жумуштун, ишке ашкан көрүнүштүн күчүнө тете катары баалашкан. Ошондуктан, көп сүйлөбөстөн, «колу менен ишаарат кылды», «көзү менен буйруп койду» сыяктуу сөздөр, кыргыздардын кыйындары кызыл тилди олуттуу гана учурларда безеленткенинен кабар берет. Эми бул бөтөн маселе, азыр кеп сөзгө ыйгарылган «сыйкырдуу» касиеттер тууралуу жүрүп жатат. Жогоруда ,

Сибирь жана Борбодук Азия элдери бир руханий булактан азыктанганын белгиледик. Учурда ал руханий булактан дүйнө элдери да азыктанып отурушат жана анын негизинде көптөгөн диний агымдар, илим менен чектешкен эзотериялык окуулар (Ог Мандино, Хосе Сильва, А. Свияш ж.б.у.с.) да пайда болуп отурат. Бир мисал келтирели. Бул окуулар адамды позитивдүү ой жүгүртүүгө үндөшөт, себеби алардын пикири боюнча, жакшы же жаман ойлор турмушка ашат. Кыргыз элдик макалы бул аргументке аналог: «Пенденин оозунда – кудайдын кулагында». Ошондой эле, бул окуунун түзүүчүлөрү бир оздон, адам алдына койгон максаттарын буйрук иретинде кайталап турушу керектигин баса белгилешкен. Эми кыргыз бакшыларынын чыгармалыгына кайрылалы:

Күн жаа, күн жаа
Күндөн күнгө көп жаа,
Карагай башын кайра жаа.
Арча шагын айра жаа,
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа.
Ашкана толгон ак болсун,
Малга жыргал бак болсун!
Береке нуру чачылсын,
Бейли элдин ачылсын!

Демек, элдик поэзиянын ажырагыс бөлүгү болгон ырымдар, дарымдар, диний ырларынын «арсеналын» күчтүү эмоционалдык, буйрук иретиндеги сөздөр жана аларды кошотогон ритуалдуу кыймылдар менен жаңсоолор түзөт. Кыргыз элдик поэтикалык мурастарынан орун алган сөзү уйкаштуу баталар менен каргыштардын жаралуу себептери жогоруда айтылган аргументтерге барып такалат десем мүмкүн жаңылышпаймын деле.

Европадагы роман элдеринин тобуна кирген, испандыктарга, португалдыктарга тиешелүү болгон археологиялык белгилер менен кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынын жогорудагы берилген мифтик ырлары менен салыштыра келгенде окшоштуктары, дал келүүлөрү бар экени байкалат. Маселен, А.Б. Зубовдун эмгегинде көптөгөн Европа элдеринде жерге болгон мамиле аял заты, анын репродуктивдик сапаттары менен салыштырыла каралып, Мать-сыра Земля деген түшүнүк пайдаланылган. Кыргыз элдик ырым-жырым ырларында «Жердин пири- Жер эне, Көктүн пири – Көкө Теңир» деген сөздөр учурайт. Мында ар кыл этносторду жерге, көбөйүүнүн, түшүмдүүлүктүн, жашоонун символу катары жасаган мамилеси аларды фолклордук жактан да, дүйнө таануу жагынан да бириктирип турат. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында азыркы изилдөөчүлөргө табышмак болгон актай барактары көп. Элдик кыртыштан өсүп чыккандан кийин, алардын көбү кайсы доордо жаралып, алгач кандай мааниде туюнтулганын так айта албайбыз. «Бекбекей», «саксакай» «шырылдаң»- түшүнүктөрүнүн кандай мааниси бар же булар тек гана сөздүн уйкаштыгы үчүн айтылып калганбы? Орусиядагы изилдөөчүлөр шаманчылыктын жаратылышын изилдеп жатып, шамандын трансттык абалда мээсинин оң жак бөлүгү активдешкенин айтып, ошонун натыйжасында адамдын сөзмөрлүгү, биоталаасынын таасирдүүлүгү күч алат деген пикирлерин билдиришет. Албетте, бул азырынча божомол гана. Сибирдеги шаманчылыкты кылдат изилдеген изилдөөчү Анна Смоляк шамандарды коомчулук кадырлуу, сөзгө чебер, элдик фольклордун алып жүрүүчүлөрү катары баалаганын белгилеген.19-кылымдын орто ченинде «шамандар поэзиясын» жана шаман болуп калыптануунун жолдорун жазган Вильгельм Радлов да ушул пикирди тастыктап турат. Демек, элдик поэтикалык чыгармачылыктын пайда болуп, өнүгүп, калыптанышында диний ишенимдердин да олуттуу салымы бар деп ишенимдүү айта алабыз.

Колдонулган адабияттар:

1.Зубов А.Б. История религий. – М.: Планета детей,1997 – 344с.,

2. Кыргыз поэзиясынын антологиясы: 1-том/ Туз. К.Жусупов. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду,1999 - 740б.

ЭКОНОМИКА

А.К. Куканов к.э.н., и.о профессора кафедры экономика и налогообложения НГУ

Ж. Р. Мамырбаев, Соискатель кафедры экономика и налогообложения.

ПУТИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Специфика экономики сельского хозяйства характеризуется с точки зрения:
а) конкурентных рынков факторов производства и б) спроса на сельскохозяйственную продукцию. Основа экономической специфики аграрного производства составляет собственность на землю как его главный фактор. Форма

собственности на землю определяет вид монополии (частная, государственная и коллективная и т.д.) присвоения полученного с нее дохода-ренты.

Особенности сельского хозяйства – это более медленный рост сельскохозяйственного производства по сравнению с промышленностью, т.к. переход к крупному машинному производству идет медленно, а местами (в отдельных развиваюнихся стран) и того меньше здесь преобладает преимуцественно ручной труд. В сельском хозяйстве более низкое ограниченное строение капитала, более низкая степень концентрации, большая раздробленность по сравнению с промышленным производством.

Причиной отставания служит и а) - монополия частной собственности на землю;- ограничивает дополнительные вложения капитала в землю кратким сроком аренды;

б) – монополия на землю как обьект капиталистического хозяйства; когда все земли заняты свободным созданием новых предприятий наряду со старыми невозможны. В агропромышленности при наличии свободного капитала всегда можно создать новое производство.

В истории имеется две пути развития производства в сельском хозяйстве (Ленин ПСС т.16 стр. 215-216)

1) Прусский- характеризуется тем, что процесс перерастания крупного помеңичьего землевладения в капиталистическом хозяйстве происходит медленно.

2) Американский путь развития капитализма в земледелии предполагает более быстрое и свободное от помеңичьего засилья развития производительных сил на капиталистической основе.

На западе США свободные земли приобретались переселенцами за низкую плату и развитие шло по фермерскому (капиталистическому) пути отсутствия крупного помеңичьего землевладения.

Рыночная система и аграрный кризис. Переход от одной системы хозяйствования к другой особенно в сельском хозяйстве требует продолжительного времени необходимый для а) подготовительного и б) непосредственных преобразований.

В течении подготовительного периода закладываются правовые , экономические и организационные условия под будуңее реформирования. В периоде непосредственных преобразований происходит постепенное изменения форм собственности , преобразование хозяйственной деятельности , управления, развиваются и укрепляются институты рыночной экономики , складываются новые системы обнественных отношений.

Приведем некоторые условия необходимые выводы из кризиса:

- максимально возможный уровень инвестиций;
- максимальное использование достижений научно-технического прогресса;
- развитие кооперативных форм связей;
- эволюционный характер реформирования;
- гибкое сочетание рыночных принципов с государственным воздействием на их реализацию и социальную направленность;
- заслон движения к монополизму.

Рассмотрим аграрный кризис в Кыргызской Республике и пути развития сельского хозяйства. С принятием в 1991 году Земельного кодекса Кыргызской Республики и Законов «О крестьянском (фермерском) хозяйстве», «О земельной реформе» положена начало земельных преобразований в стране. Для совершенствования преобразований в 1992 году вышел Указ Президента страны «О мерах по дальнейшему осуңествлению земельной и аграрной реформы в КР», в 1994 г. вышел Указ Президента КР по определению максимального размера земельных участков, находяңихся в пользовании одной семьи. Историческое значение этих документов в проведении аграрной реформы велика. По сути , аграрная реформа привела и к реформе стереотипного мышления сельчан , самих аграрников. Значение в реформировании понимали не все сразу преобразования в селах, городах осуңествлялись путем разгосударствления и приватизации , меняя формы собственности на нее. Аграрные преобразования должны быть обеспечить условия для равноправного развития всех форм собственности и хозяйствования при их равенстве, введения платности землепользования, формирования на этой основе многоукладной системы и осуңествления перехода от административных методов управления земельными ресурсами к рыночным. Земельные преобразования проводилось одновременно с институциональными пошли процессы реорганизации колхозов и совхозов. Конечно в этом деле были крупные упуңения и спешки присуңи в целом для постсоветских стран. Ослаблена хозяйственная дисциплина, дажехорошо налаженные конные заводы, племенные, семенные хозяйства, селекционная работа были уничтожены или почти ликвидированы. Вследствие чего потеряны высокопородистые животные, высокоурожайные сорта сельскохозяйственных культур. Главное богатство горцев хозяйственные животные, особенно овцы сокраңены до минимума, хотя в отдельных случаях преобразовании можно было бы применять практический опыт хозяйственного переориентации великого соседа, государства с 1,3 млрд. населением.

Процесс реорганизации колхозов и совхозов, превращении крестьянина в собственника земли и средства производства было начата без учета менталитета сельского населения. Такая неожиданность и спешка привела их к шоковому состоянию, порождающей катастрофического спада объемов производства сельскохозяйственной продукции. Проходит вакуум и подтверждая правильность выбранного направления т.е. перехода от командно-административной системы хозяйствования к рыночным население берет твердый курс по увеличению объема производства сельскохозяйственных продуктов. Эффект шокового состояния заменяется эффектом увеличения прибыли из наделенных земель. Валовой выпуск продукции сельского хозяйства в 2001 г. по республике возрастает по сравнению с 1997 на 252% (18685,2 млн.сом в 1997 г. и 47101,3 млн.сом в 2001г.) в т.ч. валовой выпуск продукции растениеводства на 296% , животноводства на 212% (Кыргызстан в цифрах. Б.2002 с.79)

У граждан устанавливается твердое чувство собственника на землю . Они начинают присваивать ренту как доход от земли. В ходе реформы ликвидирована монополия государства на землю. На селе создается основы многоукладной экономики. Этому способствовало ускорение приватизации на землю и в соответствии с Указом Президента КР от 13.10.1998 г. «Концепции введения частной собственности на землю в КР». А согласно принятого в июне 1999 года нового Земельного кодекса КР и Закона «Об управлении землями сельскохозяйственного назначения » (декабрь 2002г.) собственник получает право продажи своего земельного участка как реальный полновластный ее хозяин.

На этом первый этап программного преобразования земельных отношений включающее осуществление мер технологического, правового , организационно-управленческого , информационно-просветительского характера в основном завершены в 2003 году. Безусловно, необходимо дальнейшее совершенствование земельно-аграрных отношений и начинается следующий этап комплекса работ направленных на рациональное использование земель. Это прежде всего землеустроительные работы основанные на экологические , экономические и правовые нормы по распределению м перераспределению земель, подготовка условий для их кооперирования, разработка комплекса мероприятий, направленных на рациональное использование и охрану земель, сохранение им улучшение плодородия почв. В этом плане хотелось бы остановиться на 3 моментах.

1. Известно, что распределение земель на первом этапе прошла очень поспешно и во многих местах бессистемно. Практически согласно указа Президента КР от 13.01.1992г. « Об особенностях разгосударствления и приватизации совхозов и других государственных (коммунальных) сельскохозяйственных предприятий в КР» хозяйствам было предписано за два месяца (в большинстве регионов – до 1 марта 1992 года) принять решение о форме собственности на землю и в течении 1992 года провести приватизацию земли и реорганизацию хозяйств с созданием на их базе новых форм хозяйствования в передачей бесплатно членам коллективов земельных долей по нормам установленным на местах и органами исполнительской власти в районам.

Эти мероприятия во многом имеет прогрессивный характер в переходе к рыночным условиям хозяйствования. Она была необходимым шагом в осуществлении отдельных хороших дел. Но , к сожалению во многих местах нормы распределения земельных долей приняты поспешно и не всегда были справедливыми . в них не учтены внутренние свойства типов почвы, характеристики качества сельскохозяйственных угодий не говоря о показателях экономической оценки земель. Размеры норм земельных долей рассчитанные на основе их свойств м характеристики угодий были бы совершенно разными и справедливыми.

Во втором этапе распределения и перераспределения земельных (угодий) долей эти упущения должны быть направлены . на этом этапе необходимо провести экономическую оценку земли и на ее основе должны быть рассчитаны условные кадастровые гектары. Такие расчеты делались нами еще в 70-е годы в Иссык-Кульской области (Куканов А., 1978) табл.1.

Таблица 1

Наличие оцененных площадей пахотного горизонта в физических и кадастровых гектарах по районам Иссык-Кульской области

Тыс.га

	Пашня , тыс.га
	Фактич.площадь
Ак-Суйский	44,1
Джеты-Огузский	41,7
Иссык-Кульский	25,5
Тонский	21,2
Тюпский	47,1
По области	179,6

Несоответствие физического объема площадей и условных кадастровых гектаров в

процентах объясняется тем, что типичный тип почв имеет отклонение именно по внутренним свойствам , которые влияют на выход продукции. Например , наивысшую 100 бальную оценку взяла черноземы на орошаемом пахотном горизонте даюцие с единицы плоцади нормально выраженного типа валовую продукцию на сумму 316,9 условных единиц -,, далее идут темно-каштановые, каштановые, светло-каштановые , светло-бурые и серо-бурые почвы и в богарной пашне – черноземы, темно-каштановые, каштановые , а низшую –19 баллов светло-каштановые богарные земли – 59,22 усл.единиц/га (Мамытов А.М. и др. 1972)

Внутренние свойства почв в пахотном горизонте это валовые запасы в слое , чаце всего 0-50 см., необходимые для произрастания культурных и дикорастуцих растений: гумуса, азота , фосфора , калия, а также емкость поглоцения (мг-экв на 100г. почвы) с величиной , которого связана поглотительная способность почвы , а следовательно размеры содержания большинства элементов питания , удерживаемых почвой.

Кроме свойств почв в оценке пахотных земель берется показатели теплового пояса , расположения местности над уровнем моря и климатические факторы, влияюцие на рост и развитие растений, в том числе : сумма атмосферных осадков, сумма положительных температур (выше 0, 5,10 градусов), продолжительность безморозного периода.

Эти показатели определяют размеры поступления тепла солнечной радиации и обеспеченность влагой и позволяют оценить как факторную, так и потенциальную продуктивность земель. Есть и отрицательные показатели , влияюцие на плодородие почвы по которым вычисляются поправочные коэффициенты. Среди них – механический состав, моцность мелкоземлистого слоя, засоления, солонцеватость, эрудированность, каменистость. Внутренние свойства почвы и приведенные внешние факторы берутся в основу экономической оценки земель как пашни, так и многолетних насаждений, естественных сенокосов и пастбиц. Экономическая оценка земель заключительная часть земельного кадастра. Ее результаты и перевод физических плоцадей земель в условные кадастровые гектары необходимы:

А) в более правильном распределении земельного надела (доли)

Б) для усовершенствования налогового потенциала земли

В) установлении реальной цены участка на земельном рынке

Г) в правильной организации производства и планировании получения дохода.

К сожалению , по имеюциейся научной информации она произведена не везде. Ее нет в южном регионе, где ведется интенсивное земледелие и в Нарынской области. Но, до ее проведения надо взять надо взять в руководство карту земельного кадастра Кыргызстана, составленный академиком А.М.Мамытовым и его учениками (1996) , представляюций научно-обоснованную информацию о природном и правовом положении земельных ресурсов, учете земель, бонитировке почв, классах и качествах земель. Она является основой рационального использования земель. Необходимо также использовать богатейшие материалы по земельному кадастру проектного института «Кыргызгипрозем».

2. на третьем этапе земельно-аграрной реформы , на основе нормативно-правовых положений, с учетом местных условий и желании крестьянина необходимо обьединение земельных участков крестьянских хозяйств и других сельскохозяйственных товаропроизводителей с целью кооперирования. Это неизбежный шаг по пути эффективного использования земельных угодий и интенсификации сельскохозяйственного производства. Оно доказано мировой практикой независимо в стране какое обцество, социалистический или капиталистический.

К.Маркс указывал: «мелькая , земельная собственность по самой своей природе исключает развитие производительных обцественных сил труда, обцественные формы труда, обцественную концентрацию капиталов, животноводство в крупных размерах, прогрессивное применение науки» (К.Маркс, Ф.Энгельс Соч.т.25,ч.2 стр.372). Это подтвердили этапы развитиясельского хозяйства в ныне экономически развитых государствах в 50-70е годы прошлого века.

В США 60-е годы Э.Хигби издал книгу «Фермы и фермеры в век урбанизации», где пишет, что 3% крупных ферм из всех производят продукции столько , сколько производят 78 % ферм. Мелкие фактически ничего не продают на рынке. Того что они производят не хватает даже на пропитание. В США ежегодно разоряется до 100 тыс.фермерских хозяйств. Почти такое положение имело место в ФРГ , во Франции , Италии. (Токарев,1967)

Преимуцествами крупного сельского хозяйства перед мелким является:

- превосходство в применении достижений науки, техники и технологии в производстве;
- крупные хозяйства имеют возможности нанимать на работу агрономов, зоотехников, ветеринарных работников и других специалистов, внедрять в производство лучшие системы ведения сельского хозяйства,

внедрения севооборотов и защита растений, покупать высокопродуктивные племенные животные,семена и др.

- -экономия затрат на средства производства, на строительстве и содержании помещений, на отоплении и освещении. Например , постройка скотного двора на 100 голов обходится дешевле чем 20 сараев на 1 голов каждый;
- лучшая организация труда (как разделение труда) повышает производительность труда. Совместный труд позволяет выполнить важнейшие сезонные сельскохозяйственные работы в сжатые сроки не допуская потерь урожая;
- преимущественно при сбыте продукции и покупке средств производства , меньше расходуют средств на хранение , перевозку и реализацию продукции , продают большими партиями , лучше используют конъюктуру рынка и в лучшие соки;
- они снижают свои издержи обращения и за счет оптовых покупок машин, удобрений ит.д.;
- имеют преимущества при получении кредита , их получают на более выгодных условиях ,чем мелкие. Крупным фермерам –заемщикам во всех странах открыт широкий доступ банковскому кредиту.

В Кыргызстане в 2001 году насчитывалось 84692 крестьянских (фермерских) хозяйств, коллективных всего 718, большинство из них мелкие и средние. Эти цифры свидетельствуют об эффективности хозяйствования крупных хозяйств. Укрупнение хозяйств надо делать разумно , с учетом горных условий республики. Пашни , например, расположены в основном в межгорных впадинах обособленными мелкими массивами. По нашим расчетам, максимальную продукцию сельского хозяйства дают хозяйства имеющие сельскохозяйственных угодий в условных 2000-3000 кадастровых гектаров.

3. земельно-аграрная реформа в дальнейшем могут осуществляться в направлениях:

1) по собственности

- в разумных пределах обеспечение оптимального сочетания различных форм собственности на землю;
- институциональные изменения в сельском хозяйстве на основе развития частного сектора;
- усовершенствование системы юридического содействия собственникам земли с целью обеспечения надежных и стабильных условий аграрного предпринимательства;
- продолжение действий по привлечению инвестиций как внутренних , так и внешних в аграрную сферу для создания твердой базы производства сельскохозяйственных продукций и на ее основе создания агропромышленных , перерабатывающих комплексов.

2) в организации агропромышленного производства

- развитие организационно-правовых форм конкурентоспособных предприятий рыночного типа: общества с ограниченной ответственностью (ОсОО), коллективные общества имеющие свой статус, сельскохозяйственные кооперативы (СКХ), акционерные общества закрытого типа (АОЗТ), личные подсобные хозяйства населения (ЛПХ), крестьянские (фермерские) хозяйства, госхозы включая опытные хозяйства науки и др., т.е. многоукладность в АПК позволяет в зависимости от конкретных условий организовать необходимый тип рационального и эффективного хозяйствования.

3) в государственном регулировании АПК для достижения частично макроэкономических целей, согласно Кейнсианских учений:

- усовершенствование правовой базы регулирования агропромышленного предпринимательства;
- создание благоприятного фискального режима для организации собственниками и арендаторами земли доходное производство , улучшая качество земель;
- содействие формированию и развитию рынка в республике;
- разработка региональных механизмов упрощения процедурных вопросов, связанных с арендой земли между собственниками земли и арендующими предпринимателями;
- создание благоприятных упрощенных условий кредитования как у себя , так и через иностранные и международные институты;
- финансовая поддержка технологическому развитию мелким , средним фермерских хозяйств;
- эффективное регулирование рынка труда в сельской местности , решая проблемы занятости, все больше привлекая население в производстве и переработке сельскохозяйственной продукции;
- способствование экспорту отечественной аграрной продукции как крупных агропромышленных компаний, так и мелких , средних ферм и др.

осуществляя приведенных положений, республика уверенно возьмет курс аграрного развития.

Литература:

1. Куканов А. Экономическая оценка и перевод сельскохозяйственных угодий в условные гектары . Тр.Кирг. НИИПочвоведения, вып. 11. Фрунзе , 1978

2. Мамытов А.М., Денисов В.И., Куканов А. и др. Основные методические положения по экономической оценке пахотных земель (почв) Киргизской ССР на примере Иссык-Кульской области. Фрунзе ,1972

3. Мамытов А.М. Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики. Изд.третье. Б. «Кыргызстан»,1996

4. Токарев А.П. Земельная рента и развите капитализма в сельском хозяйстве. М., «Мысль», 1967

Ж. Р. Мамырбаев, Соискатель кафедры экономика и налогообложения.

А.К. Куканов к.э.н., и.о профессора кафедры экономика и налогообложения НГУ

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ФЕРМ.

Производство любого направления, всех форм работает с целью получения дохода и извлечения прибыли. Для этого они применяют соответствуюние факторы производства. В отличие от остальных отраслей народного хозяйства, сельское хозяйство напрямую зависит от природы. Почва, вода, месторасположение, рельеф, погода и другие природные факторы определяют практические границы, в которых фермер устанавливает направление специализации всего хозяйства. Такие определения делают без исключение все сельскохозяйственные предприятия , получаюние основную часть своих доходов прямо или косвенно от земледелия или животноводства.

Поскольку организация хозяйства и его рентабельность зависят климат, месторасположения участка относительного попадания солнечных лучей, уклона местности, почвы и других условий, фермеру необходимо глубоко изучить их характер и свойства, оценить их влияние на результаты деятельности. Поведения, характер, законы и закономерности этих ресурсов должны быть использованы умело, грамотно и гармонично на практике связанные с агротехническими приемами, зоотехнологическими и другими системами ведения сельского хозяйства. Сочетая такие знания с экономическими принципами можно успешно организовать производство направленные на получение максимального дохода с более низкими издержками.

На функционирование таких хозяйств природные факторы воздействуют (если не диктуют) следуюним образом:

- в значительной мере определяют возможность выранивания одного вида культур либо организации других отраслей;
- рельеф местности обуславливает технологические и организационные методы и приемы полеводства, характер и размер производственных затрат;
- они могут создавать специфические проблемы, требуюние проведение мероприятий по планировке полей, проведение дренажных сетей, землевание, посадка ветрозанитных полос и другие связанные с вложениями дополнительных затрат;
- влияют на организацию не только производства полеводства, но и животноводства, на характер содержания животных (стойловое и отгонное), пастбиное хозяйство;
- влияют на характер сезонности производства, определяют сроки выполнения весенне-осенних полевых работ (вспашка, посев, уборка, урожая и пр.), а следовательно, влияют на качество продукции, ее сбыт и цены.

Сельскохозяйственные угодья и почвы

Сельскохозяйственные угодия и почвы. Сельскохозяйственные угодия - это прежде всего пастбина, сенокосные угодия, многолетние насаждения и пашни - как орошаемые так и богарные. Для организации производства большое значение имеет их основные характеристики: местоположение и конфигурация полей, топография местности, свойства почвы и их ограниченность. Каждая из них прямо или косвенно влияют на урожайность возделываемых культур. Характеристика земельных угодий фермы является первой важной частью анализа факторов, определяюних эффективность их использования. Местоположение и конфигурация характеризуют положение отдельной фермы в пространстве. В Кыргызской Республике участки закреплены за собственниками с указанием местоположения проводя линии между участками других землевладельцев, т.е. закрепляется она путем составления

земельной описи. Для составления такой описи необходимо использовать планы участков, сделанные в прямоугольной проекции. Топография, как правило, связана с положением земельного участка относительно окружающей природы, она определяется такими естественными образованиями, как холмы, реки, ручьи, ущелья, возвышенности и преобладающими уклонами местности , что характерно для большинства участков полей в Нарынской области. Главной характеристикой земли, особенно пахотного горизонта является свойства почвы. Она определяет целесообразность основных проблем землепользования на любой отдельной ферме. Ограниченность земельных ресурсов по сравнению с остальными факторами представляется менее очевидной, однако, она в каждое время, напоминает землевладельцу, особенно землепользователю вести свое действие с учетом этого факта. Она также оказывает важное влияние на цены участка и на величину, связанных с землей фиксированные издержки (рента, налог). Цена земли бывают рыночным (номинальным) и реальным. Рыночная цена земли устанавливается в результате договоренности покупателя и продавца без учета ее экономической оценки. Реальная цена конкретного участка устанавливается с учетом результата экономической оценки земли. На установление размера окончательной цены может влиять характер договоренности покупателями продавца. Величина ренты и земельного налога должно формироваться с учетом неизменности общей величины земельных ресурсов. Это означает, что независимо от цены предлагаемой покупателем ее владелец не может продать больше земли, чем находится в его собственности. Следовательно, всякий желающий приобрести участок земли покупает только у землевладельца. Редко, осваиваются прибрежные участки суши, некогда затоплявшиеся водой. Дополнительно созданных земель не бывает.

Вопросы организации хозяйства решается с помощью анализа, который должен определить каким образом, как каждое отдельное свойство земельных угодий будет влиять на доходы хозяйства. Рассмотрим отдельные способы по которым физические, химические или мелиоративные свойства земли оказывают влияние на доходы хозяйства. Через один из них ресурсы воздействуют на выбор культур, их урожайность, цены и валовую денежную выручку;по другому каналу оказывает влияние на технологию и организацию производства, на издержки производства. Фермер должен иметь полное представление о них и уметь с ними обращаться.

Местоположение земельного участка влияют на объем валовой выручки, прежде всего через цены на сельскохозяйственные продукты, чем дальше расстояние производителя от рынка, тем ниже цена, которую фермер получает за свои продукты. Рыночная равновесная цена на данный товар устанавливается на рынке покупателями и предлагающие свои товары производителями прилегающей местности. Во-вторых, транспортные издержки при перевозке продуктов до рынка возрастает с увеличением расстояния. В-третьих, всех возрастающих таких расходов которых соответственно увеличивает себестоимость продуктов, произведенных там, производитель вынужден брать на себя, так как ни один покупатель не пожелает включить и их на потребительскую цену товара.

Влияние транспортных расходов на выручки и прибыль в зависимости от расстояния фермы от рынка.

100 км.					
А100	10	20	30	40	50
Б100	10	15	20	25	30
В100	100	100	100	100	100
Г100	100	95	90	85	80

где: А – расстояние хозяйства от рынка сбыта, км.

Б – транспортные расходы, сом.

В – денежная выручка от реализации, сом.

Г –чистая прибыль, в процентах.

Из схемы видно, что с увеличением расстояний между производителем (П) и рынком сбыта (Р) увеличиваются транспортные расходы, тогда как объем выручки остается постоянным, за то чистая прибыль имеет тенденции к снижению (показатели –относительные : на них влияют виды продукции – скоропортящиеся или сохраняющие свои качества на более длительный срок, состояние покрытия дороги и угол наклона дорог, спуски и подъемы. Характеристика дороги очень важна при условии Нарынской области, где нередко встречаются и перевалы). Таким образом, влияние местоположения фермы сказывается в том, что с увеличением расстояния от рынка сбыта или снабженческо-сбытового центра (г.Нарын- г.Балыкчы- г.Токмок- г.Бишкек) прибыль хозяйства уменьшается с ростом издержек производства.

В организации производства важное значение имеет местоположение фермы в органическом переплете с такими природными факторами как климат и водообеспеченность. Климатические условия тесно связаны с местоположением фермы как в целом, так и в отношении микроклиматических различий в зонах отдельных хозяйств. Она имеет особое

значение для производителей фруктов и овоңных культур. Почему в Нарынской области почти не развито садоводство и огородничество? Этому вопросу служит ответом наличие в области суммы эффективных температур, продолжительность безморозного периода, поздние и ранние заморозки. Причем в области географически обособленные впадины имеют каждый свои, только им присуңие свойства климата. Горы есть господствуюңий природный фактор в специализации фермерского хозяйства. Согласно агроклиматического районирования (Агроклиматические ресурсы … Киргизской ССР гидрометеоиздат Ленинград 1973 г. с.35) территория Нарынской области входит в III Внутренний ТяньШаньский округ. Это высокогорная исключительно сложная по рельефу территории. Крупные межгорные хребты здесь перемешиваются с глубокими и обширными межгорными впадинами. Округ объединяет три обширных района и группу подрайонов.

1. Северо-Тянь-Шаньский район включает ряд межгорных котловин, очень разнообразных по рельефу, по абсолютным высотам и своим климатическим особенностям. Она так разнообразна, что каждая межгорная впадина с обраңенными к ней горными склонами рассматривается как отдельный подрайон. Здесь выделены три крупных подрайона: Суусамырский, Кочкорский и Сонкельский. Суусамырский подрайон - обширная межгорная впадина, расположенная на высоте 2060 м. В административном порядке она входит в Чуйскую область. Кочкорский подрайон самая северная впадина Северо- Тянь-Шаньского района. Подрайон отличается засушливостью, особенно зимнего периода, когда выпадает только 10 % годовой суммы осадков. Продолжительность теплого периода с температурой воздуха выше 5° составляет 132 дня. Сумма положительных температур за этот период составляет около 1600° -1650 ° . Продолжительность периода с температурой выше 10° 136 дней. Сумма положительных температур за соответствуюңий период 1800°. Без морозный период около 85 дней. Заморозки до 1° в 5 ° случаев могут наступить в середине июня и до 33% вероятность их в третьей декаде августа. Ресурсы тепла при поддерживаюңем орошении позволяют в долине выраңивать зерновые, особенно яровые, многолетние травы, картофель. Сонкельский подрайон расположен на высоте 3100 м. над уровнем моря и представляет обширную впадину и склоны окружаюңих ее хребтов, в центральной части занятую замерзаюңим озером Сон-Кел. Низкие участки впадин лежат на высоте 2955-3050м., температура 5 ° и выше здесь бывает 90-95 дней с суммой положительных температур 500-800 °. Зима очень холодная. Средний абсолютный минимум –28 ,-30° в январе, феврале до –35. ° Снег лежит в порядке 180-200 дней, толңина в отдельных пунктах достигает 1 м. В хозяйственном отношении она используется в качестве летних пастбиң.

2. Центральный Тянь-Шаньский район включает Нарынский, Ат-Башинский и огузтороузский подрайоны. Нарынский подрайон- самая крупная впадина с днињем 2200 м. над уровнем моря на востоке, 1500 м. на западе, прохладный недостаточно увлажненный. Продолжительность периода с температурой выше 10 ° 145-150 дней с положительных температур 2000-2100°. Средняя продолжительность безморозного периода 120-150 дней, а в более повышенных местах 80-90. Возделываются здесь в основном яровые, зерновые, травы, картофель (в верхней части Ат-Башы) и даже овоңи (в низинах, Куланак, Акталаа). За год выпадает 274 мм. осадков, до 75% годового количества приходится на весенне-летний период. Исключение делается на отдельные годы. В зимне-весенний период 2003 г. выпало осадков выше нормы на 1,5 - 2 раза и продолжалась до 26 апреля. Зима очень холодная, абсолютный минимум до 32-38 градусов. Средняя месячная температура января –17,3 °. Сумма отрицательных температур за холодный период -1600°. Продолжительность зимнего периода 140-160 дней, малоснежная: средняя высота снежного покрова 24-27 см., максимальная – 44 см., продолжительность залегания снега 115-120 дней, в отдельные годы еңе дольше. Атбашинский подрайон также представляет обширную впадину расположенную между хребтами Атбашы с юга и хребтами Нарынтоо и Байбичетоо с севера низкая ее часть находится на высоте 2200-2400м. Здесь более низкая температура чем в Нарынском районе и больше увлажнения. Период с температурой в 5 градусов составляет в долине 178 дней с суммой положительных температур 1770 градусов. Продолжительность безморозного периода 116 дней. В нижней части долины на высоте 2000-2200м., за год выпадает 300-350 мм., в центральной и восточной частях на высоте 2500-3000 м. годовое количество осадков увеличивается до 400-450 мм. Зима очень холодная, продолжительная, сумма отрицательных температур за этот период -1815 градусов, абсолютный минимум порядка –38 градусов, в отдельные годы до –44 градусов. Снежный покров залегает 100-120 дней со средним покровом от 30 до 40 см. повышенные части долины и склоны используются как пастбиңа. Пойменные места используются под естественные сенокосы. Тогузтороузский подрайон представляет собой

обширную впадину Центрального Тяньшаньского района и расположена в самой нижней его части 1200-1500 м. Самый теплый и увлажненный в районе для земледелия тепловых ресурсов достаточно. Продолжительность периода с температурой выше 10° 150-175 дней с суммой положительных температур 3160 .Средняя продолжительность безморозного периода 165 дней. Зима очень холодная с среднемесячной температурой в январе –20°, продолжительность периода 140-150 дней. За год выпадает 281 мм осадков, большая их часть приходится на теплый период – 164мм. Наиболее засушливый период август-сентябрь. Высота снежного покрова в среднем 30 см, иногда до 60 см.

3. Юго-Восточный Тяньшаньский район состоит из 2 подрайонов: Арпааксайский и восточно- высокогорный находится на абсолютной высоте 2750-3800м. В Арпааксайский подрайон входят Арпинская и Аксайская высокогорные впадины и обращенные к ним склоны окружающих хребтов. Первая вытянута в северо-западном направлении , вторая в юго-западном и расположены между восточной оконечностью Ферганского хребта на западе и юго-западе хребтов Какшаалтоо на юге и Ат-Башинском на севере. Для обеих впадин представляющих сыртовую равнину, которая служит летними пастбищами используемых хозяйствами Атбашинского района тепловых ресурсов для земледелия недостаточно. Продолжительность периода с температурой выше 5° 80-114 дней с суммой положительных температур 600-900 ° г. Период с температурой ° воздуха 10° и выше практически отсутствует . Осадков немного, годовое количество 170-400 мм, в основном впадает в весенне-летний период. Зимы умеренно снежные с толщиной снега 25-35 см. Продолжительность залегания снежного покрова 145-150 дней, но в результате, сдувания их ветром пастбищные угодья местами бывает бесснежными , что позволяет зимовать отдельным фермерам с животными. Восточно-высокогорный район – это самая высокогорная территория республики и включает ряд высокогорных долин расположенных на юго-востоке страны между хребтами Терскей Алатоо на севере и Какшаалтоо на юге, на западе по водоразделу бассейнов рек Нарын и Сарыжаз. Большая часть находится на высоте свыше 3500 м., низкая точка –2500м. Климат суровый, континентальный, по тепловому режиму близок к арктическому. Период с температурой 10° и выше в пониженной части территории, в южной части Сарыжаза, Койлю, Акшийрака 50-90 дней с суммой положительных температур 300-590°. С температурой 5° и выше от 100 до 140 дней. По территории в самый теплый период (июль) температура колеблется от 4 до 10°. Осадков мало, не более 200-300 мм за год. Около 90% приходится на теплый период. Продолжительность холодного периода от 170 до 250 дней. Сумма отрицательных температур -1800-3200 . Абсолютный минимум порядка –33, -43°. Зимы малоснежны, что позволяют несмотря на суровость климата использовать сырты как пастбища в течении круглого года. Расположение фермы относительно рек и других водных источников часто является определяющим моментом в решении вопросов борьбы с паводковыми водами. В орошаемых регионах местоположение фермы является основным фактором определяющим использование имеющихся водных источников для орошения и следовательно, объема производственных затрат. На территории Кыргызстана формируется сток крупнейших трансграничных рек Центральной Азии со среднегодовым стоком 47,27 км^3.Почти ¾ годового стока рек Кыргызстана впадает в Аральский бассейн (р.Сырдарья), в том числе 31,1% приходится на сток р.Нарын. В соответствии с соглашением между республиками Средней Азии и Казахстана о разделе поверхностных и грунтовых вод (составленным еще при СССР, который надлежит к пересмотру) доля Кыргызстана составляет 11,6 км^3, что равно всего 24% от объема внутренней потребности. Причем водные ресурсы по территории республики распределены неравномерно. В Нарынской зоне, где проживает всего 6% население республики, имеется почти 41% таких ресурсов. Расчетная потребность в воде например, на 1.01.1995 г. по республике составляло 12095,0 млн.м^3, когда по Нарынской области она составляет 920,1 млн.м^3 (см.Доолоталиев С. Экономика природопользования Кыргызстана. с.12) в основном удовлетворяется за счет стока внутренних водостоков. Их надо рассматривать в увязке с местоположением конкретного фермерского хозяйства.

Рельеф региона : равнины, горы и климатические ресурсы: осадки, ветры, солнечные лучи и прочие играют решающую роль в формировании почвенного покрова и их свойства. Фермеру необходимо применять такие знания при организации своего хозяйства, при поисках обоснованных решений в использовании земельных угодий. Земельные ресурсы Нарынской области как и в республике в целом характеризуются в основном горными системами, естественными пастбищами, массивами пахотных земель используемые под зерновые, травы, картофель и другие культуры.

Литература:

1. Агроклиматические ресурсы районов республиканского подчинения, Иссык-Кульской и Нарынской областей Киргизской ССР. Гидрометеоиздат. Ленинград .1973.
2. Доолоталиев С. «Экономика природопользования Кыргызстана», Бишкек. 1998.
3. Мамытов А.М. Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики. Издательство третье. Бишкек. Изд. «Кыргызстан».1996.

А.К. Куканов. к.э.н., и.о профессора НГУ
Ч.А. Куканова менеджер.

ТУРИЗМ И РАЗВИТИЕ ЕГО ПО ИССЫК-КУЛЬСКО-НАРЫНСКОМУ РЕГИОНУ.

После долгих лет путешествия по восточным стран (с Аппенина до Кассая) служаций флорентийского торгового дома Барди Франческо Пеголетти в 1355 году выпускает работу, где наряду с другими важными сведениями описывать схему своего маршрута. В последствие этот путь станет дорогой взаимной связи многих народов Запада и Востока. Позднее, в 19 веке по предложении географа, специалиста по орографии Азии Фернандо фон Рихтгофена (1833-1905 гг.) этот путь стали называть «Великий шелковый путь». Завоевание большей части Евро Азии Александр Македонский изменил границы отдельных государств. Покоренные европейские страны вынуждены были сотрудничать и обцаться с Азиатскими странами. Разные цивилизации стали переливать друг в друга свои познания. Главной нитью соединяюцие эти сосуды стало Великий шелковый путь. Если сравнить нынешнюю сеть железных дорог, автомобильных магистралей с караванными тропами Великого шелкового пути древности, то будет видно, что они совпадают и оценивается как самая удобная дорога во всех отношениях.

Средняя Азия, в которой территория Кыргызстана светится почти как фокус, расположенный между Китаем и Индией на Востоке, Европейским миром на Западе, Волгой и Сибирью на Севере, почти тысячелетия стало на пересечение великих торговых путей, мировых цивилизаций, культур и дипломатии.

Тюркский участок Шелкового пути имел магистральное значение, что привело к возникновению, а затем и экономическому росту, расцвету многочисленных городов, торгово-ремесленных поселений, караван-сараев, живших заботами Шелкового пути.

В истории первопроходцем Великого Шелкового пути считают китайца Чжан Цяна (жившего в 1 веке до нашей эры), который был послан с дипломатической миссией к народам, кочевавшим по территории современного Кыргызстана (юеджи, усуни). В период западно-тюркского каганата, в который входила и территория Кыргызстана, здесь побывал один из выдаюцих путешественников мира - Суань Цзян (600-664гг.). Через перевал Бедел, он входит в районы Центрального Тянь-Шаня, оттуда на побережья озера Иссык-Куль. В разные годы бывали здесь Чан-Чун (1221-1223 гг.), Ибн Хордадбек (9-10 в.в), Гардизи (11 в.) и другие путешественники, исследователи далекого прошлого, которые давали историко-этнографические и географические сведения о кыргызах, о разного рода достопримечательностях, неповторимой природной особенности.

Особенно воспевали красу земную нашей горной страны и достопримечательность местного населения наши земляки, великий танский поэт Ли Бо-уроженец Суйе-Суяба (ныне город Токмок), Жусуп Баласагын (Чуй) и Махмуд Кашгари (ныне Барскоон). Суань Цзян описывает озеро Иссык-Куль: « озеро длинее в протяжении с востока на запад и короче с юга на север». Со всех сторон окружено оно горами и принимает в себя множество речек. Цвет воды зеленовато-черный, а вкус одновременно соленый о горький. Широкие волны то растираются огромными ровными волнами, то воздымаются и стремятся с неудержимой силой, сравнивая даже с «драконами» и «чудовицами» Махмуд Кашгари выпустил в Багдаде трехтомный энциклопедический словарь. Приложением к нему явилась круговая карта мира, где в центре ее помецены Средняя Азия, Тянь-Шаньская горная система, озеро Иссык-Куль.

Таким образом, уникальная природа живописные горы Кыргызстана с богатыми этнографическими ресурсами, «жемчужина» Ала-Тоо- озеро Иссык-Куль становится известным преобладаюцей части населения цивилизованного мира, постоянно вызывая их внимание , а среди посетителей- восторг.

Поэтому, в республике, особенно в последние годы, становится актуальным развитие индустрии туризма. В государственном масштабе Правительством изданы несколько нормативно- правовые акты,

способствуюцие организации и развитию туризма и курортно-рекреационных объектов.

Указом президента Кыргызской Республики (22 декабря 2000 г.) 2001 год обьявлен Годом поддержки и развития туризма, «в целях создания благоприятных условий для развития и формирования современной индустрии туризма Кыргызской Республики, а также учитывая важное социально-экономическое значение туристической отрасли для страны в целом».

Сегодня туристическая индустрия охватывает не только Европу, которая является традиционным центром, но и страны Америки, Африки, Азии и Австралии. И это не случайно, туризм для мирового сообцества давно является одной из наиболее доходных и интенсивно развиваюцихся отраслей, приносяций около 10 % валового дохода. Если в 1950-е годы поступления от мирового туризма составляли 2,1 млрд. долларов США (всего туристов 23,3 млн. человек), то в 1998 г.-уже 444,7 млрд. долларов США (625,2 млн. человек).

Во многих сранах туризм входит в тройку ведуцих отраслей страны, и имеет важное социальное и экономическое значение, так как:

-увеличивает местный доход;

-создает новые рабочие места;

-развивает все отрасли, связанные с производством туристических услуг;

-развивает социальную и производственную анфраструктуру в туристических центрах;

-активизирует деятельность центров народных промыслов и развитие культуры;

-обеспечивает рост уровня жизни местного населения;

-увеличивает валютные поступления.

Следует особо отметить, что такое влияние ее не экономику государства происходит лишь в том случае, когда туризм в стране развивается всесторонне, параллельно и во взаимосвязи с другими отраслями социально-экономического комплекса.

Остановимся на основных понятиях и определениях туризма как сферы деятельности. Для того, чтобы установить значение туризма и понять сферу его деятельности, необходимо прежде всего выделить различные группы субъектов, которые взаимодействуют в туризме.

1.Туристы - это люди, которые испытывают различные психические и физические потребности, природа которых определяет направления и виды участия их туристической деятельности.

2. Организации, имеюцие товары и услуги для туристов. Это предприниматели, которые получают в туризме прибыли, предоставляя свои товары и услуги с учетом спроса на туристическом рынке.

3. Местные органы власти (айыл окмоту), заинтересованные в получении доходов в виде налогов, поступаюцих в местный бюджет.

4. Принимаюцая сторона, заинтересованная в занятости населения. Для этой группы важным является результат взаимодействия с туристами (как внутренними, так и иностранцами).

Таким образом, туризм-это совокупность явлений и взаимоотношений, возникаюцих при воздействии туристов, поставцников, местных органов власти и местного населения в прцессе туристической деятельности. Туризм и путецествие почти идентичные понятия, но между ними имеется разница. Путешествие- это перемецение людей во времени и в пространстве, а человек, совершаюций ее- есть путешественник или посетитель.

В путешествиях перемецаются : отдельные индивидуумы, группы лиц, объединенных единым интересом и целью-экспедиции, в составе которых могут быть сотни или тысячи специалисты, а также мигранты и переселенцы. Для отдельных народов (цыгане, кочевые племена белунджи, бедуины) – это образ жизни, установившейся веками.

Законодательство некоторых стран дает четкое определение этому термину. Так, бюро переписей США дает следуюцее определение:

Путешествие-это «перемецение более чем на 100 миль от места постоянного проживания» и «или вне города на одну или более ночей».

Туризм-Это временное перемецение людей с места своего постоянного проживания в другую страну или местность в пределах своей страны в свободное время в целях получения удовольствия и отдыха, оздоровительных, гостевых, познавательных или в профессионально-деловых целях, но без занятия оплачиваемой работой в посецаемом месте.

В зависимости от составляюцих услуг и обслуживаемых категорий населения различают внутренний и международный туризм.

Внутренний туризм - временный выезд граждан с постоянного места жительства в другие места в пределах национальных границ страны.

Международный туризм – организованная деятельность туристических организаций, связанная с педоставлением туристических услуг и продукта иностранным туристам. Отсюда делят : въездной туризм-предоставление услуг и продукта на территории страны и выездной-предоставленная их за рубежом.

Национальный туризм – совокупность деятельности в сфере внутреннего выездного

туризма, т.е. обслуживание туристов своего государства.

Плановый туризм – любые виды туризма, разрабатываемые и реализуемые организаторами туризма- туроператорами. Она регулируется государством.

Самостоятельный туризм – туризм, осуществляемый на доброволоной самодеятельной (любительской) основе. Она основывается на деятельности добровольных туристических объединений, союзов и турклубов, которые издают собственные нормативные акты, регулирующие туристическуюдеятельность, проводят походы, турслеты и другие.

Социальный туризм – разновидность туризма, субсидируемая из средств, выделяемых на социальные нужды.

В отличие от понятия путешествие и туризм, имеется понятие рекреация – расширение воспроизводства сил человека (физических интеллектуальных и эмоциональных). Иначе, рекреация - есть деятельность людей, занимающихся созданием и персональным использованием свободного времени.

Перечисленные виды туризма вместе с маркетинговой службой и с остальными сложными службами в комплексе составляют туристическую индустрию.

В развитии туристической индустрии Кыргызстана в перспективе огромная роль принадлежит городу Балыкчы, расположенное на важном участке Великого Шелкового пути, охватывающей туристическо-рекреационные ресурсы Иссык-Кульской и Нарынской областей. А также выгодное географическое расположение на перечислении трех областей (Иссык-Кульской, Нарынской и Чуйской) на берегу озера Иссык-Куль; наличие автомобильного и железнодорожного транспорта, близость Международного аэропорта «Тамчы»; доступность и хорошее качество связи (телефонной, телеграфной, КАТЕЛ, БИТЕЛ, ФОНЕКС), мягкий климат; близость к живописным мастерам гор (ущельям, высокогорным лугам и др.)

Здесь должно организоваться туристический приемник-распределитель, включающий в себе :

-гостиничный комплекс, приемный пункт туристов, откуда и будут начинаться туристические маршруты;

-социально-бытовой комплекс: сауна, парикмахерская, бар-рестораны;

-профессиональный лицей по подготовке менеджеров по туризиму, обслуживающего персонала не только туристических комплексов, но и для обеспечения кадрами индустрии туризма, расположенного на побережье Иссык-Куль.

Будут организованы три туристических маршрута:

-один по северному побережью Иссык-Куля, с одно- или двухдневным посещением и отдыхом в горных ущельях южного склона Кунгей-Ала-Тоо, с включением заповедных мест на северном склоне Кунгей-Ала-Тоо; в Чон-Кеминской долине; и т.д.

-второй маршрут по южной акватории Иссык-Куля и по северному склону Тескей Ала-Тоо;

Эти маршрута начинаются из г.Балыкчы и описав круг, окончивается в приемнике-распределителе;

-третий маршрут будет отправляться в сторону Нарынской области с посещением высокогорных живописных мест Кол-Укок. Чон-Туз в Кочкорском районе , озеро Сон-Куль и через перевал Долон (с ночевкой) в город Нарын, дальше в Ат-Баши с посещением Кошой-Коргон, Таш-Рабат и т.д.

По всем маршрутам, как по южному, так и по северному направлениям Иссык-Куля, включая Нарынское направление, должны созданы и благоустроены несколько туристических приютов и площадок для кратковременного отдыха с полным пансионом и легким завтраком.

По всем маршрутам будут сопровождать квалифицированные тур. Менеджеры, гиды, которые будут обеспечивать безопасность на дорогах, досуг туристов и следить за состоянием их здоровья.

Северо-восточное направление туристического маршрута начинается с г.Балыкчы. Пешим ходом туристы пройдут через перевал Калмак-Ашуу и попадут в одноименное село, расположенное в Чон-Кеминской долине, где и будет находиться туристический приют №1

Этот участок маршрута будет пролегать через западную оконечность горы Тескей Ала-Тоо, окамляющуюс севера озеро Иссык-Куль (см. схему). С перевала Калмак-Ашуу будет видна панорама озера во всей своей красе , с западной стороны- Боомское ущелье, а с севера- Чон-Кеминская долина.

Спустившись, туристы после отдыха могут полюбоваться горной речкой Чон-Кемин, берега которой поросли густотой кустарников и травой. Эта долина являлась летним пастбищем и местом жительства знаменитого кыргызского батыра Шабдана Жантаева.

Дальше путь туристов будет продолжен вдоль речки Чон-Кемин на восток до ее истоков, где будет расположен приют №2 недалеко от дороги Чолпон-Ата – Алма-Ата.

Участок между приютами №1 и 2 даст возможность познакомиться с уникальной природой Чон-Кемина: хвойными лесами на склонах гор, со смешанными лесами вдоль речки, где водятся дикие кабаны, медведи. Но

самым интересным для туристов будет ряд маленьких горных озер.

Следующий отрезок маршрута проходит опять через перевал Кунгей-Ала-Тоо по дороге Алма-Ата – Чолпон-Ата на высоте около 3000 метров. Здесь откроется панорама озера Иссык-Куль. С перевала виден и южный берег. На пути можно увидеть фауну высокогорья: ильбирса, козерога, барана Марко-Поло, горную индейку (улар) и др. (Общая протяженность участка от г. Балыкчы до с. Орнок около 65 км.)

Спустившись с перевала на основную трассу, туристы проедут через г. Чолпон-Ата до туристического приюта №3, расположенного в Семеновском ущелье.

Именно здесь расположена турбаза «Кырчын». Туристы здесь могут любоваться альпийскими лугами и Тянь-Шанскими елями, горными речками и т.д. Они могут сделать короткие конные туры, испробовать свежим кымызом.

На берегу озера расположен заповедник – охотничьи угодья, где располагается приют №4.

Здесь туристы будут иметь возможность принять воздушные ванны и искупаться в озере, отдохнуть в охотничьем домике, где проводил время , будучи руководителем компартии и СССР Н.С.Хрущев, ген.секретарем Л.И.Брежнев.

Рыболовы могут заняться своим любимыми хобби.Отсюда дальнейшее движение приведет к приюту №5, расположенному на джайлоо Каркыра на высоте около 2000 метров. Это летнее пастбище расположено на границе с Казахстаном. Уникальность заключается в относительной равнинности. Именно отсюда видна вершина величайшей горы Хан-Тенгри, высота которой 6995м и находится исторический памятник Сан-Таш. По пути к приюту можно будет полюбоваться склонами гор, покрытым лесами и ложбинами, где растут кустарниковые растения.

После Каркыра туристы прибывают в приюты№6, 7, 8, которые расположены в живописнейшем уголке Иссык-Кульской котловины, покрытой эндемичными лесами. Уникальность проявляется в горной речке с водопадами, горячими источниками и своеобразием флоры и фауны.

Следующая остановка в приюте №9 в верховьях реки Джети-Огуз, недалеко от республиканского курорта «Джети-Огуз». Туристы пешим ходом или на лошадях могут пройтись и насладиться красотой Джети-Огуза, начиная от скалистых гор «Джети-Огуз» («семь быков») и лесных массивов до равнинных склонов (приют №10- Кок-Жайык), поросшими присущей только кыргызским гористым местностям растительностью.

Это место было любимым первого в мире космонавта Юрия Гагарина, сюда приезжают почти все космонавты. Еще более интересным представляется ущелья Барскаун (родина Махмуда Кашгари- мыслителя-энциклопедиста 9 века). Эта местность (приют №11) представляет собой живописнейший уголок Иссык-Кульской котловины, территория которого покрыта эндическими лесами и другими растительностью. Уникальность проявляется в горной речке с экзотическими водопадами и особенностями флоры. Спустившись снова к основной трассе, туристы возвратятся в г.Балыкчы.

Особый интерес для туристов представляет Нарынское направление, где будут располагаться еще пять туристических приюта: недалеко от г. Нарын, вверх по течению реки Нарын (у водопада), в ущелье Салкын-Тёр, на северо-западе села Ат-Баши, у Караван-Сарая «Таш-Рабат», находящегося на знаменитом «Шелковом пути », высокогорное озеро Сон-Кёл (направо в с.Сары-Булак по трассе Бишкек-Кочкор-Торугарт) Помимо всего этого туристы будут приезжать города Чолпон-Ата , Каракол, Нарын, где имеются множество памятников истории и культуры; на окраине г.Чолпон-Ата, на склоне горы и в верховье с.Бает расположены поля, усеянные камнями с древними письменами и изображениями. В Чолпон-Ате имеется богатый краеведческий музей с уникальным фондом. Каракол является самым зеленым городом республики, со знаменитым паркомс пирамидальными серебристыми тополями, на юге города имеется лыжная база. Из исторических памятников можно отметить памятник великому русскому ученому-путешественнику Н.М.Пржевальскому. Город считается портовым и является областным центром Иссык-Кульской области Кыргызской Республики.

Эти разработки составляют начальную стадию развития туризма в Иссык-Кульском и Нарынском регионах. В дальнейшем будут уточнены маршруты и дополнены еще более привлекательными приютами.

Куканов А.К.-к.э.н; и.о профессора кафедры экономики.

Мамырбаев Ж.Р. соискатель.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КЫРГЫЗСТАНА И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ.

С принятием в 1991 году Земельного кодекса Кыргызской Республики и Законов «О крестьянском (фермерском) хозяйстве», «О земельной реформе»

положено начало земельных преобразований в стране. Для совершенствования преобразования в 1992г. вышел Указ Президента страны «О мерах по дальнейшему осуществлению земельной и аграрной реформы в РК», в 1994г. вышел Указ Президента КР по определению максимального размера земельных участков, находящих в пользовании одной семьи. Историческое значение этих документов в проведении аграрной реформы велико. По сути, аграрная реформа привела и к реформе стереотипного мышления сельчан самих аграрников. Значение реформирования понимали не все сразу. Преобразования в селах, городах, осуществлялись разными методами. В сельской местности они были направлены на изменение сложившейся в советское время системы земельных отношений путем разгосударствления и приватизации, меняя формы собственности на нее. Аграрные преобразования должны были обеспечить условия для равноправного развития всех форм собственности и хозяйствования при их равенстве, введении платы за землепользование, формирования на этой основе многоукладной системы и осуществление перехода от административных методов управления земельными ресурсами к рыночным. Земельные преобразование проводились одновременно с институциональными –пошел процесс реорганизации колхозов и совхозов. Конечно, в этом деле были крупные упущения и спешка присущие в целом для постсоветских стран. Ослаблена хозяйственная дисциплина. Даже, хорошо налаженные конные заводы, племенные, семенные хозяйства, селекционная работа были уничтожены или ликвидированы. Вследствие этого потеряны высокопородистые животные, высокоурожайные сорта сельскохозяйственных культур. Главное богатство горцев хозяйственные животные, особенно овцы сокращено до минимума. Хотя в отдельных случаях в преобразованиях можно было бы применить практический опыт хозяйственной переориентации великого соседа, государства с 1,3 миллиардным населением.

Процесс реорганизации колхозов и совхозов, превращение крестьянина в собственника земли, и средства производства был начат без учета менталитета сельского населения. Такая неожиданность и спешка привели их к шоковому состоянию, порождающему катастрофический спад объема и производства сельскохозяйственной продукции. Произошел вакуум но правильность выбранного направления, т.е. переход от командно –административной системы хозяйствования к рыночной, населением одобрено, твердый курс на увеличение объема производства сельскохозяйственных продуктов. Эффект шокового состояния заменяется эффектом увеличения прибыли из наделенных земель. Валовой выпуск продукции сельского хозяйства в 2001 г. по республике возрастает по сравнению с 1997, на 252% (18685,2 млн. сом в 1997г. и 47101,3 млн. сом в 2001г.) в т.ч. валовой выпуск продукции растениеводства возрастает на 296%; животноводства на –212% (Кыргызстан в цифрах. Б. 2002. с. 79).

У граждан формируется чувство собственника на землю. Они начинают присваивать ренту –как доход от земли. В ходе реформы ликвидирована монополия государства на землю. На селе создается основа многоукладной экономики. Этому способствовало ускорение приватизации земли в 1998г. после проведения всенародного Референдума о частной собственности на землю и в соответствии с Указом Президента КР от 13.10.1998г. «О концепции введения частной собственности на землю в КР». А согласно принятого в июне 1999 года нового Земельного кодекса КР и Закона «Об управлении землями сельскохозяйственного назначения» (декабрь, 2002г.) собственник получает право продажи своего земельного участка как реальный полновластный ее хозяин.

На этом очередной этап программного преобразования земельных отношений, включающий осуществление мер технологического, правового, организационно–управленческого, информационно-просветительного характера в основном завершен в 2003-году. Безусловно, необходимо дальнейшее совершенствование земельноаграрных отношений, и начинается следующий этап комплекса работ направленного на рациональное использование земель. Это прежде всего землеустроительные работы основанные на экологических, экономических и правовых норм по распределению и перераспределению земель, подготовка условий для их

кооперирования, разработка комплекса мероприятий направленных на рациональное использование и охрану земель на сохранение и улучшение плодородия почв. В этом плане хотелось бы остановиться на трех моментах:

1. Известно, что распределение земель на первом этапе прошло очень поспешно и во многих местах бессистемно. Практически, согласно Указу Президента КР от 13.01.1992г. «Об особенностях разгосударствления и приватизации совхозов и других государственных (коммунальных) сельскохозяйственных предприятий в КР» хозяйствам было предписано за два месяца (в большинстве регионов –до 1 марта 1992 года) принять решение о форме собственности на землю и в течение 1992 года провести приватизацию земли и реорганизацию хозяйств с созданием на их базе новых форм хозяйствования с передачей бесплатно членам коллективов земельных долей по нормам установленным на местах и органами исполнительской власти в районах.

Эти мероприятие во многом имеют прогрессивный характер в переходе к рыночным условиям хозяйствования. Они были необходимым шагом в осуществлении отдельных хороших дел. Но к сожалению, во многих местах нормы распределения земельных долей приняты поспешно и не всегда были справедливыми. В них не учтены внутренние свойства типов почв, характеристики качества сельскохозяйственных угодий по механическому составу. Не внедрены на практике результаты общей оценки сельскохозяйственных угодий не говоря о показателях экономической оценки земель. Размеры норм земельных долей рассчитанных на основе их свойств и характеристик угодий, несомненно были бы совершенно равными и справедливыми.

На следующем этапе распределения и перераспределения земельных (угодий) долей эти упущения должны быть подправлены. Необходимо было провести экономическую оценку земли и на ее основе должны были быть рассчитаны условные кадастровые гектары. Такие расчеты делалось нами еще 70е годы в Иссык –Кульской области (Куканов А., 1978) см. табл. 1.

Табл. 1.

Наличие оцененных площадей пахотного горизонта в физических и кадастровых гектарах по районам Иссык –Кульской области.

тыс. га

Районы Иссык-Кульской области	Пашня, тыс. га Фактич.площадь
Ак –Суйский	44,1
Джеты –Огузский	41,7
Иссык –Кульский	25,5
Тонский	21,2
Тюпский	47,1
По области	179,6

В несоответствие физического объема площадей и условных кадастровых гектаров в процентах объясняется тем, что тип почв имеет отклонение именно по внутренним свойствам которые влияют на выход продукции. Например, наивысшую 100 бальную оценку взял чернозем на орошаемом пахотном горизонте дающий с единицы площади, нормально выраженного типа валовую продукцию на сумму 316,9 условных единиц, далее идут темно –каштановые, каштановые, светло –каштановые, светло бурые и серобурые почвы ; в богарной пашне –черноземы, темно –каштановые;, каштановые; в низшей –19 баллов светло –каштановых богарных земель что составляет –59,22 усл. единиц/га (Мамытов А. М. и др. 1972).

Кроме свойства почв в оценке пахотных земель берутся показатели теплового пояса, расположение местности над уровнем моря и климатические факторы, влияющие на рост и развитие растений, в том числе: сумма атмосферных осадков, сумма положительных температур (выше 0˚, 5˚, 10˚), продолжительность безморозного периода.

Эти показатели определяют размеры поступления тепла солнечной радиации и обеспеченность влагой и позволяют оценить как фактическую, так и потенциальную продуктивность земель. Есть и отрицательные показатели влияющие на плодородие почвы по которым вычисляются поправочные коэффициенты. Среди них –механический состав, мощность мелкоземистого слоя, засоления, солонцеватость, эроздированность, каменистость. Внутренние свойства почв и приведенные внешние факторы, которые берутся в основу экономической оценки земель, как пашни, так и многолетние насаждения, естественные сенокосы и пастбища. Экономическая оценка земель- это заключительная часть земельного кадастра. Ее результаты и перевод физических площадей земель в условные кадастровые гектары необходимы для:

а) более правильного распределения земельного надела (доли);

б) усовершенствования налогового потенциала земли;

в) установления реальной цены участка на земельном рынке;

г) правильной организации производства и планирования в получении дохода.

К сожалению, по имеющейся научной информации это проведено не везде. Экономической оценки земли нет в южном регионе, где ведется интенсивное земледелие и в Нарынской области. Но, для ее проведения надо взять как руководство, карту земельного кадастра Кыргызстана, составленную академиком А. М. Мамытовым и его учениками (1996) представляющую научно – обоснованную информацию о природном и правовом положении земельных ресурсов, об учете земель, бонитировке почв, классах и качествах земель. Карта является основой для рационального использования земель. Необходимо также использовать богатейшие материалы по земельному кадастру проектного института «Кыргызгипрозем».

2. Третьим этапом земельноаграрной реформы, является основа нормативно–правовых положений, с учетом местных условий и желанием крестьянин необходимо объединение земельных участков крестьянских хозяйств и других сельскохозяйственных товаропроизводителей с целью кооперирования. Это неизбежный шаг на пути эффективного использования земельных угодий и интенсификации сельскохозяйственного производства, что доказано мировой практикой, независимо, каким путем социалистическим или капиталистическим развивается производство.

К. Маркс указывал: «мелкая земельная собственность по самой своей природе исключает развитие общественных производительных сил труда, общественные формы труда, общественную концентрацию капиталов, животноводство в крупных размерах, прогрессивное применение науки» (К. Маркс, Ф. Энгельс Соч. т. 25, ч. II, стр. 372). Подтверждением этому этапы развития сельского хозяйства в ныне экономически развитых государствах 50-х-70-х годах прошлого века.

В 60е годы США Э. Хигби издал книгу «Фермы и фермеры в век урбанизации» где пишет что 3% крупных ферм из всех существующих производят продукции столько, сколько производят 78% ферм. Мелкие фермеры фактически ничего не продают на рынке. То, что они производят, не хватает даже на пропитание. В США ежегодно разоряется до 100 тыс. фермерских хозяйств. Почти такое положение сложилось в ФРГ, Франции, Италии (Токарев, 1967).

Преимуществами крупного сельского хозяйства перед мелким являются:

-превосходство в применении достижений науки, техники и технологии в производстве;

-крупные хозяйства имеют возможность нанимать на работу агрономов, зоотехников ветеринарных работников и других специалистов, внедрять в производство лучшие системы ведения сельского хозяйства, внедрения севооборотов и защиту растений, покупать высокопродуктивных племенных животных, семена и др;

-экономия затрат на средства производства, в строительстве и содержании помещений, в отоплении и освещении. Например, постройка скотного двора на 100 гол. обходится дешевле чем 20 сараев на 5 гол. каждый;

-лучшая организация труда (но разделение труда) повышает производительность труда. Совместный труд позволяет выполнить важнейшие сезонные сельскохозяйственные работы в сжатые сроки, не допуская потерь урожая;

-преимущество при сбыте продукции и покупке средств производства, меньше расходуется средства на хранение, перевозку и реализацию продукции, продается продукция большими партиями, лучше используется конъюнктура рынка в подходящие сроки;

- снижаются свои издержки обращения и за счет оптовых закупок машин, удобрений и т. д;

-имеются преимущества при получении кредита, их получают на более выгодных условиях чем мелкие фермерства. Крупным фермерам–заемщикам во всех странах открыт широкий доступ к банковскому кредиту.

В Кыргызстане 2001 году насчитывалось 84692 крестьянских (фермерских) хозяйства, коллективных всего 718 -большинство из них мелкие и средние (табл. 2.).

Табл. 2.

Производство продукции сельского хозяйства в субъектах производств*.

Наименование	всего
Количеств субъектов сельского хозяйства	85646
Сельскохозяйственные угодья,тыс. га	10797,8
в том числе пашни, тыс. га	1344,4
Приходится на одного субъекта: с/х угодья, га	126,1
пашни, га	15,7
Стоимость валового выпуска сельского хозяйства, млн.сомов	47101,3
Продукция сельского хозяйства на одного производственного субъекта, млн. сом	0,55

*Кыргызстан в цифрах. Б. 2002.

Фермерские хозяйства имеют сельскохозяйственных угодий в среднем 9,4 га а пашен 8,3 га, и производят продукции в среднем на 0,246 млн. сомов тогда как коллективные хозяйства их производят на

сумму 6,111 млн. сомов. Эти цифры свидетельствуют об эффективности хозяйствования крупных фермерств. У нас укрупнение хозяйств надо делать разумно, с учетом горных условий республики. Пашни, например, расположены в основном в межгорных впадинах обособленных мелкими массивами. По нашим расчетам максимальную продукцию сельского хозяйства дают хозяйства имеющие в среднем сельскохозяйственных угодий условно на 2000 кадастровых гектарах .

3. Земельно–аграрные реформы в дальнейшем может осуществляться в таких направлениях:

1. по собственности

-в разумных пределах обеспеченить оптимальное сочетание различных форм собственности на землю;

-провести институциональные изменения в сельском хозяйстве на основе развития частного сектора;

-усовершенствовать систему юридического содействия собственников земли с целью обеспечения надежных и стабильных условий аграрного предпринимательства;

-продолжать действия по привлечению инвестиций как внутренних так и внешних, в аграрную сферу для создания твердой базы производства сельскохозяйственной продукций и на ее основе создавать агропромышленные, перерабатывающие комплексоы.

2. Ворганизации агропромышленного производства

- развитие организационно–правовых форм конкурентоспособных предприятий рыночного типа: общества с ограниченной ответственностью (ОсОО), коллективных хозяйств имеющих свой статус, сельскохозяйственных кооперативов (СХК), акционерных общеста закрытого типа (АОЗТ), личных подсобных хозяйств населения (ЛПХ), крестьянских (фермерские) хозяйства, госхозов включая, опытные хозяйства науки, и др. т.е.введение многоукладности в АПК позволяет в зависимости от конкретных условий организовать необходимый тип рационального и эффективного хозяйствования.

3. В государственном регулировании АПК, для частичного достижения частично макроэкономических целей, согласно Кейнсианских учений, необходимо:

-усовершенствование правовой базы регулирования агропромышленного предпринимательства;

-создание благоприятного, фискального режима для организации собственниками и арендаторами земли, доходного производства за счет улучшения качества земель;

-содействие в формировании и развитии рынка земель в республике;

-разработка региональных механизмов упрощения процедурных вопросов, связанных с арендой земли между собственниками земли и арендующих предпринимателей;

-создание благоприятных (упрощенных) условий кредитования, как у себя так и через иностранные и международные кредитные институты;

-финансовая поддержка в технологическом развитии мелких и средних фермерских хозяйств;

-эффективное регулирование рынка труда в сельской местности, решая проблемы занятости, с большим привлечением населения в производство для переработки сельскохозяйственной продукции;

-способствование экспорту отечественной аграрной продукции как крупных агропромышленных компаний, так и мелких и средних ферм и др.

Осуществляя приведенные положения, республика уверенно возьмет курс на аграрное развитие.

Литература:

1. Куканов А. Экономическая оценка и перевод сельскохозяйственных угодий в условные гектары. Тр. Кирг. НИИ Почвоведения, вып. XI. Фрунзе, 1978
2. Мамытов А. М., Денисов В. И., Куканов А., и др. Основные методические положения по экономической оценке пахотных земель (почв) Киргизской ССР на примере Иссык – Кульской области. Фрунзе, 1972
3. Мамытов А. М. Почвенные ресурсы и вопросы земельного кадастра Кыргызской Республики. Изд. третье. Б. «Кыргызстан», 1996
4. Токарев А. П. Земельная рента и развитие капитализма в сельском хозяйстве. «Мысль». М., 1967

КУКАНОВ А.К., К.Э.Н., ДОЦЕНТ

МАМЫРБАЕВ Ж. Р. СОИСКАТЕЛЬ.

ОПЫТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ УГОДИЙ.

Сложные условия, связанные с созданием дефицита продуктов питания, сельскохозяйственного сырья для пищевой и легкой промышленности, обусловливают серьезное отношение к сельскохозяйственным угодьям, особенно к пашне.

Рыночные отношения требуют резкого подъема производительности труда, культуры земледелия, увеличения отдачи каждого гектара не только пашни, садов, но и естественных кормовых угодий. Это требует приведения в действие системы мер. В этой системе высказывается необходимость ведения хозяйства рентабельно способствующих увеличению объема производства продуктов сельского хозяйства с единицы площади при фиксированных издержках.

В условиях, когда наемный труд крестьян заменен на труд экономически свободных крестьян, когда в хозяйствах звенья, фермы, даже отдельные семьи работают на основе хозяйственных договоров: договора подряда, договора аренды, договора о совместной деятельности и особенно договора купли-продажи, при этом приобретают особую актуальность абсолютная и относительная оценка. Ибо хозяину необходимо знать не только количественную оценку своего участка, а больше всего внутренние свойства земель (почвы), ее естественное плодородие, которое создается под влиянием природных факторов и условий почвообразовательных процессов и возможные пределы искусственного плодородия создаваемое трудом человека, т.е. своим трудом, в закрепленном за собой участке. Словом, не только землевладельцу, арендатору, но и айыл Окмоту необходимо знать степень потенциального плодородия почвы, выражающую естественноисторическое единство естественного и искусственного плодородия.

Особенно в рыночной системе землепользователю следует иметь дело с экономическим плодородием, связанное не только с уровнем развития производительных сил, но и с господствующими в обществе производственными отношениями. Совокупностью этих знаний являются ключевым фактором в установлении размера конечного продукта земледелия, а дальше в сельском хозяйстве вообще.

Плодородие земли (почвы), пусть даже худшей земли, является объективным фактором сельскохозяйственного производства. Различные участки обладают неодинаковым уровнем экономического плодородия. Отсюда следует, что экономическая оценка земли должна ответить на вопрос: во сколько раз те или иные участки лучше или хуже других. Решение этой проблемы дает возможность землепользователю иметь цифровые данные не только физического размера площади, но различающие этих земель по плодородию.

Критерии экономической оценки земли зависят от предмета оценки. При общей оценке земли как средства производства, критериями являются валовой продукт и чистый доход.

С точки зрения эффективности производства отдельных сельскохозяйственных культур, критериями являются урожайность этих культур и их себестоимость.

Экономическая оценка проводится и по другим критериям: окупаемость затрат (усл.сом/руб.), по выходу продукции на 100 сом затрат (ц.), по дифференциальной земельной ренте, дифференциальному доходу (усл.сом/га), по удельному весу его в стоимости валового сбора с га,%/ и т.д. Их выбор зависит от поставленной цели и задачи.

Чистый доход на единицу земельной площади, например, характеризует землю с точки зрения производительности сельскохозяйственного труда. Она позволяет оценить землю в абсолютном (стоимостном) выражении. А показатель стоимости валового продукта на единицу земельной площади отражает способность земледелия непосредственно использовать естественное плодородие почвы, характеризует землю как источник материальных благ.

Нами была проведена оценка по валовому продукту по 100 бальной замкнутой системе. Для построения оценочной шкалы по валовому продукту был исчислен выход валовой продукции по равновесным рыночным ценам растениеводства с одного гектара нормально выраженного типа (подтипа) почв с учетом фактически сложившейся структуры посевных площадей на примере Иссык-кульской области (таблица 1)

Оценочная шкала по валовому продукту

Таблица 1

П.№	**Типы и подтипы почвы**	**Выход валовой продукции растениеводс. С 1 га**	**Коэффициент отклонен**
	Орошаемые земли		
1	Серо-бурые	157,34	1,400
2	Светло-бурые	186,54	1,391
3	Светло-каштановые	207,44	1,333

4	Каштановые	223,94	1,343	300,75	95
5	Темно-каштановые	226,16	1,363	308,25	97
6	Черноземы	232,50	1,363	316,9	100
	Богарные земли				
1	Светло-каштановые	44,43	1,333	59,22	19
2	Каштановые	82,74	1,343	111,12	35
3	Темно-каштановые	94,84	1,363	129,27	41
4	Черноземы	110,62	1,363	150,78	48

Как видно из таблицы, оценку 100 баллов получили орошаемые черноземы, дающие с единицы площади нормально выраженного типа валовую продукцию на сумму 316,90 усл/сом, а низшую 19 баллов светло-каштановые богарные земли(59,22 усл.сом/га).

Наличие оценочной шкалы, поправок на отрицательные свойства почв дает возможность провести оценку каждого участка, хозяйства. Оценка проводилась способом наложения оценочной шкалы на крупно-масштабные почвенные карты с нанесением на них сельскохозяйственных угодий.

При оценке земель отдельных округов по крупномасштабным почвенным картам определялась площадь каждой почвенной разновидности и по оценочной шкале (табл. 1), определялся оценочный балл по валовому продукту. После этого вводились поправки на отрицательные свойства почв. Оценивались все почвенные контуры т.е. все участки, имеющие в наличии отдельности и в целом. Затем выводились средневзвешенные баллы округов, районов (табл. 2).

Экономическая оценка сельхозугодий по районам Иссык-кульской области по валовому продукту в баллах

Таблица 2

П №	Районы	Сельхозугодья без многолетних нас.-й	В т.ч.		
			пашня	**сенокосы**	**Пастбища**
1	Ак-Суйский	16,2	64	14	6,66
2	Джеты-Огузский	9,4	64	23	14,3
3	Иссык-Кульский	10,0	63	19	3,2
4	Тонский	6,9	55	22	3,7
5	Тюпский	18,00	45	15	7,9
6	По области	11,00	58	18	4,7

Оценкой охвачены земли только хозяйствующих субъектов области в границах на момент проведения оценки.

Экономическая оценка пашни проведена для орошаемой и богарной отдельно. В ее результате наглядно отражена степень производительной способности пахотной земли в относительных величинах – баллах.

Если в Ак-Суйском, Джеты-Огузском районах вся пашня оценивается в 64 балла, то в Тонском районе она равняется 45. Оценочные баллы орошаемой пашни по Ак-Суйскому району составляет 75 баллов, в Тонском районе 57 (Джеты-Огузском – 70, Иссык-Кульском – 65, Тюпском – 72). Оценка богарной пашни колеблется от 18 баллов (Джеты-Огузский район) до 34 баллов (Тюпский район). При наличии оценочной шкалы

(таб.1) и материалов геоботанического обследования, где можно рассчитать выход кормов в кормовых единицах и в стоимостных показателях оцениваются естественные кормовые угодья принципом прямой оценки через цену одного балла пахотных земель (3,169 усл.сом/ таб.2).При расчете валовой продукции на единицу площади естественных пастбищ и сенокосов, урожайность сухой поедаемой массы переведена в кормовые единицы с учетом состава травостоя и сезона использования.

Оценка пастбищных угодий в баллах колеблется как по сезонам использования, так и по участкам, хозяйствам и районам. Летние пастбища имеют самую высокую оценку в баллах. За тем следуют осенние, весенне-осенние и наконец зимние. Это объясняется их продуктивностью и питательностью травостоя. Сенокосы получили оценку выше пастбищ даже летнего сезона использования. Состояние сенокоса (густота и обилие видов трав) намного лучше, чем пастбищ. Кроме того, качество пастбищ и их экономическая оценка в баллах по мере передвижения с запада на восток, возрастает. Такая закономерность обусловлена гидротермическими условиями восточной и западной части, а также вертикальной поясностью в распределении растительного и почвенного покрова в горах, обрамляющих Иссык-кульскую котловину. Согласно данных таблицы лучшими землями по качеству располагают Тюпский и Ак-Суйский районы, а худшими земли, расположенные в западной части.

Лучшие земли с высокой естественной потребительной стоимостью и естественной стоимостью вместе с трудом и инвестированным капиталом создают больше продукции и больше стоимости. Следовательно, цены при прочих равных условиях высокие. Там устанавливаются более высокие арендные платы при аренде и более высокие ставки земельного налога. Для удобства пользования результатов оценки на практике, рассчитаны коэффициенты перевода физических гектаров на кадастровые.

Наибольшей площадью сельхозугодья в физических гектарах располагают Джеты-Огузский (32%) и Тонский (23%) районы, а наименьшей – Тюпский (12%). Кадастровых же гектаров больше насчитывается в Джеты-Огузском (27%) и Ак-Суйском(26%) районах, А

Тонский и Иссык-кульский (14%) отходят на последнее место. Поскольку кадастровые гектары отражают не только количественную, но и качественную сторону сельхозугодий, то они дают наиболее объективную картину наличия сельхозугодий в сопоставимых величинах и позволяет применять их для расчетов, связанных с анализом вопросов аграрной политики, индикативным планированием, концентрацией сельхозпродуктов не только в отрасли растениеводства, но и животноводства

Иса уулуЖ.,НГУ

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МАРКЕТИНГА РАЗВЕРНУТОГО СПЕКТРА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

В данной статье установлены мотивации всех участников деятельности сферы образовательных услуг для каждого из видов услуг в процессе систематической аналитической деятельности.

Развернутый спектр образовательных услуг относится к некоммерческим услугам, роль которых в современном мире неуклонно возрастает. Предоставляя свои услуги населению, вузам необязательно ориентироваться в своей деятельности, прежде всего, на максимизацию получения прибыли. Тем не менее, вся образовательная сфера и каждый вуз должны обеспечивать, по возможности, высокий уровень устойчивости своего положения в рыночной экономике.

Удельный вес деятельности некоммерческих организаций в условиях рыночной экономики неуклонно возрастает. Так, например, в США на долю некоммерческого сектора приходится свыше 20% от общего объема экономической деятельности. Общий объем средств в сфере некоммерческих услуг США ежегодно (в последнее пятилетие) превышает 250 млрд. долларов(1).

Развернутому спектру образовательных услуг присущи те же свойства, что и услугам вообще: неосязаемость, изменчивость, одновременность предоставления и потребления услуги и ее неспособность к хранению. В частности, студенты «потребляют» материал лекции и другого учебного занятия в момент его проведения преподавателем. Неспособность образовательных услуг (ОУ) к хранению выражается, например, существенными потерями полученных знаний (так называемые «остаточные» знания).

Вузы республики, работавшие в период плановой экономики на плановом государственном обеспечении, в условиях постоянно нараставшего на высшее профессиональное образование (ВПО) слабо реагировали на запросы обучаемых, поскольку вся «будущая профессиональная биография» выпускников была заранее определена властью и регламентировалась ею. Длительный период независимости вузов от потребителей ОУ к недооценке организации самой системы обслуживания и привлечения потребителей в образовательную сферу. В период развития рыночного реформирования и либерализации экономики, в условиях сокращения госбюджетного финансирования вузов пришлось во многом отказаться от практики работы, сложившейся в период плановой экономики. В настоящее время вузы, реагируя на социально-экономические изменения, вынуждены разрабатывать и применять в практической деятельности свои системы маркетинга, добиваться широкой известности с целью привлечения абитуриентов и других потенциальных потребителей (ОУ), прежде всего, способных самостоятельно оплачивать свое обучение или искать попечителей и спонсоров.

Для **маркетинга развернутого спектра образовательных услуг** характерны основные особенности, которые присущи маркетингу некоммерческих услуг вообще. К ним относятся:

1. Множественность клиентуры, интересующейся разными составляющими спектра ОУ, т.е. разными образовательными программами.
2. Многоканальность финансирования развернутого спектра ОУ.
3. Высокий уровень регулирующих воздействий со стороны государственных органов управления - Минобразования КР, других государственных и местных властей, осуществляющих, кроме того, определенные законодательством формы контроля (лицензирование, аттестация, аккредитация аудит и др.).
4. Стремление вузов формировать в результате своей образовательной и воспитательной деятельности личность с новыми социальными и профессиональными чертами, привить ей новый образ

мышления и общественного поведения.

5. Триединая система связей, базовых для развернутого спектра ОУ: вуз-потребитель знаний - потребность в специалисте.
6. Образовательные некоммерческие услуги менее осязаемы, чем услуги, оказываемые сугубо ради получения прибыли, потому что польза знаний, особенно новых, выявляется не всегда и не сразу.

Эти особенности определяют специфику маркетинга ОУ. В частности, неосязаемостью ОУ обусловлены специфические особенности маркетинга, связанные с оценкой свойств услуги потенциальным потребителем. Эта оценка очень важна и является «работающей» категорией маркетинга. Исполнитель услуги представляет собой часть результата обслуживания и важную часть конкретной услуги или всего развернутого спектра ОУ. Таким образом, качество услуги проецируется на ее исполнителя (производителя). Поэтому возникает настоятельная **потребность подбора (или подготовки) наиболее качественного исполнителя конкретной услуги или большой группы исполнителей развернутого спектра ОУ.**

Логическим началом формирования маркетинга развернутый спектр образовательных услуг (РСОУ), как и любой маркетинговой системы, является анализ мотиваций потребителей, заказчиков и исполнителей всех видов образовательных услуг, которые оказывает вуз. В процессе систематической аналитической деятельности установлены мотивации всех участников деятельности сферы ОУ для каждого из видов услуг.

Основной мотивацией потребителя при получении на платной основе высшего профессионального образования по основной образовательной программе является **потребность получить высшее профессиональное образование** в условиях превышения спроса населения (и общества) на высшее профессиональное образование (ВПО) по отношению к предложениям государственной системы образования.

Абитуриенты (прежде всего, ведущих вузов), не прошедшие конкурсный отбор, большая часть (58-72%) предпочитает поступить именно в тот и именно на первично избранную основную образовательную профессиональную программу (ООПП) (это свидетельствует о приоритетном влиянии имиджа ведущих вузов и о высоком уровне постановки профориентационной работы).

Сказанное выше дает основание сформулировать еще одну мотивацию потребителя - потребность получить ВПО именно в одном вузе и именно по избранной абитуриентом ООПП, обусловленной сформированным в сознании абитуриента привлекательным имиджем вуза и профилем подготовки, который открывает перспективы последующей деятельности в избранной профессиональной сфере.

Мотивация исполнителя при получении второго высшего образования характеризуется, как экономическая потребность вуза привлечь средства платного обучения в совокупный бюджет, что позволяет более успешно осуществлять материальную поддержку работающих, **а также более успешно решать кадровые, хозяйственные и другие проблемы.** Очевидно, что руководство вуза должно быть заинтересовано в рациональном развертывании спектра услуг по платному освоению ООПП, что обеспечивает распространение материальной поддержки всех видов деятельности образовательного учреждения на большее количество сотрудников.

Мотивациями потребителя могут быть **потребность в повышении своего интеллектуального и профессионального потенциала** с целью развития профессиональной карьеры или с целью **получения новой профессии,** когда ранее полученная профессия не обеспечивает достойного (по мнению специалиста) уровня материального вознаграждения за труд, или в связи с интересом **к смежной либо интегрированной профессии.**

Мотивация исполнителя этого вида услуги имеет сугубо экономический характер и полностью аналогична его мотивации при осуществлении платного обучения по ООПП.

Мотивация заказчика целевой контрактной подготовки (ЦКП) специалистов определяется **потребностью в гарантированном обеспечении кадрового пополнения,** соответствующего (по численности, профилю, специализации подготовки личностным и профессиональным качествам выпускников) целям, задачам и

производственной необходимости отрасли, фирмы, предприятия или организации.

Поэтому при осуществлении ЦКП **мотивация студента** определяется **потребностью получения ВПО** и сопрягается с **мотивацией гарантированного трудоустройства** после завершения обучения, а также с **мотивацией дополнительного стипендиального обеспечения** в течение всего периода обучения (или части указанного периода) и **оплачиваемой работы в периоды практик.**

Мотивация вуза как исполнителя этого вида услуг имеет **профессионально- экономический характер -** устойчивые связи с заказчиком ЦКП специалистов способствуют развитию фронта совместных работ (совместной образовательной деятельности, совместных научных исследований, технических разработок и др.), сопровождаются повышенными возможностями развития материально-технической базы, информационной среды, а также дополнительного материального вознаграждения труда сотрудников.

Мотивация, общества или какой - либо профессиональной среды относительной элитной подготовки специалистов заключается в стремлении **сформировать новое поколение потенциальных лидеров.**

Мотивации обучающихся представляют собой **совокупность образовательных, культурных и профессионально- значимых потребностей в получении образования повышенного качества, в достижении повышенного личностно - профессионального уровня, а также потребностей в успешном развитии личностно-профессиональной карьеры.**

Мотивации вуза, осуществляющего этот вид образовательных услуг, заключаются **в привлечении дополнительных средств, поддержании и развитии своего авторитета,** а также в получении новых импульсов, направленных на повышение качества образования и качества работы преподавателей и сотрудников.

Мотивация обучающихся по программам обучения лиц с физическими недостатками обусловлена **потребностью в получении ВПО и стремлением к полноценной жизни и профессиональной деятельности.**

Мотивация «заказчика», точнее – инициатора этого вида образовательных услуг, имеет **этический, гражданственный характер,** т.е. базируется на общечеловеческих нравственных ценностях.

Такой же характер имеет и **главная мотивация исполнителя услуги. Вторичная мотивация экономического характера** также существует, но отходит в этом случае на второй план.

Мотивация потребителя довузовских учебных и профориентационных программ определяется **потребностью в формировании осознанного выбора будущей профессии, в пополнении знаний** для повышения шансов успешно пройти конкурсный отбор абитуриентов при поступлении в вуз, а также для **более успешного освоения ООПП ВПО на начальном этапе вузовского обучения.**

Мотивация вуза, как исполнителя услуги этого вида, имеет **экономический характер** (привлечение средств в бюджет вуза), а также **профессионально-образовательный характер** (заинтересованность вуза в комплектовании студенческого контингента наиболее подготовленными и осознанно выбравшими будущую профессию абитуриентами).

Программы повышения квалификации и переподготовки действующих специалистов имеют вполне определенную направленность, поэтому **мотивации обучающихся (потребителей)** вполне очевидны и определяются **потребностью специалиста соответствовать квалификационным требованиям в изменившихся условиях профессиональной деятельности.**

Мотивация заказчиков услуг этого вида также очевидна и определяется **кадровыми потребностями** региона, отрасли, ведомства, фирмы, предприятия или организации и, в конечном счете, их **экономическими интересами**.

Мотивации исполнителей этого вида услуг разнообразны. Очевидно, что и в этом случае одним из мотивов является заинтересованность в **привлечении дополнительных средств** в бюджет вуза (развитие материально-технической базы, материальная поддержка работающих, решение других социальных проблем). Однако услуги этого вида являются мощным стимулом для **обновления содержания**

образования, нацеленности руководства и ППС на творческую работу, создание и освоение новых знаний, методов и технологий обучения.

Такие же мотивации характерны и для программ дополнительного образования (ПДО), организуемых по запросам студентов вуза и различных групп населения. Для «профильных» (например, технических) вузов такие программы обеспечивают широкие возможности материальной поддержки и развитие содержания педагогического труда «непрофильных» кафедр (например, обнегуманитарных и социально-экономических).

Таким образом, **развитая макроструктура и развернутый спектр образовательных услуг соответствуют развернутому спектру мотиваций и интересов потребителей, заказчиков и исполнителей услуг** (2).

Непременным условием успеха реализации развернутого спектра ОУ является создание администрацией вуза таких условий и такой организации процесса оказания услуг, которые обеспечивают одновременно удовлетворенность исполнителей своим трудом (в материальном и в содержательном плане) и удовлетворенность потребителей (экономическими условиями и качеством услуги). Создание таких условий внутри вуза образует содержание маркетинга, который называется **«внутренним»** (3).

Внутренний маркетинг основан, прежде всего, на рациональном применении искусства маркетинга, которое предусматривает поиск эффективных подходов к работникам вуза. Они, в свою очередь, начинают лучше обслуживать потребителей, чем их конкуренты. Это непременно должны онутить и почувствовать потребители (клиенты**). Концепция внутреннего маркетинга** направлена на создание такого уровня **удовлетворенности работников своим трудом** и служебным положением, который обеспечивает реальное **повышение степени удовлетворенности внешних клиентов вуза оказываемыми услугами.**

До настоянего времени нет систематизированных данных относительно высокоразвитых систем маркетинга в развернутом спектре ОУ, поэтому многие руководители вузов не в состоянии рассматривать маркетинг как систему, требуюную соответствуюнего уровня организации деятельности, направленной на повышение удовлетворенности своим трудом работников
вуза - исполнителей, оказываюших вес развернутый спектр образовательных услуг.

Между тем суңествует и явственно онунается самая тесная и непосредственная связь между внутренним маркетингом и повышением эффективности труда высшего учебного заведения. **Внедрение развернутого спектра образовательных услуг предопределяет настоятельную необходимость развертывания внутреннего маркетинга.**

Модель маркетинга сферы услуг рассматривается как единство трех типов маркетинга (внутреннего, внешнего и интерактивного). Это единство определяется как **маркетинг отношений.**

В условиях новой парадигмы бизнеса происходит эволюция маркетинга, представленная на рис.1.

Маркетинг отношений объективно соответствует новой парадигме бизнеса, которая в центр системы маркетинга и менеджмента ставит человека и его потребности. **Следовательно, и внутренний, и внешний маркетинг образовательных услуг по их развернутому спектру представляет собой явно выраженный маркетинг отношений.** Это позволяет использовать при **разработке маркетинговых стратегий системный комплексный подход,** основанный на признании амбивалентности маркетинга и использовании основополагаюших маркетинговых категорий, которые выражают прямую и непосредственную связь - отношения, возникаюшие между производителем и потребителем.

Литература

1.Ассель Генри. Маркетинг: принципы и стратегии//Учебник для вузов – М.: ИНФРА,1999,804 с.

2.Федотова А.В. Мотивации потребителей, заказчиков и исполнителей образовательных услуг// В сб. «Научно-методические труды МАТИ» // Под ред. А.П.Петрова –М.:ЛАТМЭС, 2001; с.184-192.

3. Бугаков В.П. Особенности маркетинга услуг Маркетинг в России и за рубежом,- 1998, №2, с.106-111.

ФИЛОСОФИЯ

А.А.Акматалиев

ИЕРАРХИЯ ЦЕННОСТЕЙ И ПРИНЦИПЫ ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

Анализ современной научной литературы показал, что среди существующего множества классификаций ценностей используются самые разнообразные критерии. В древности основным принципом классификации выступали объективные и предметные критерии: «соответствие природе» (натурфилософия); «природе человека» (софисты, Сократ); соответствие «природе человеческого общежития» (Аристотель). Но уже у Сократа, а позже у стоиков вместо онтологического вводится гносеологический принцип. У Аристотеля Логос (космический порядок) как принцип субординации заменяется онтологическим отношением, но это уже порядок, субординация целей. Растения - для животных, животные - для людей. Это уже иерархия ценностей-целей (Диоген Лаэртский). В западной философии аксиология формировалась главным образом в рамках феноменологии, т.е. последовательного субъективизма посткантианского толка. В ней ценности - «сущности», «смыслы» априорные, неразложимые, недоступные анализу, не выводимые из опыта, полагаемые интенцией и фактически необъяснимые, непознаваемые. Эти ценности - высшие родовые понятия, поэтому они не могут получать дефиниции обычным порядком - через род и видовое отличие. Статус той или иной ценности можно установить только логически, путем сопоставления ее с другими ценностями, установления ее места в системе логических отношений внутри царства ценностей, т.е. посредством логических операций классификации, координации, субординации понятий.

Таким образом, исходя из анализа различных точек зрения можно прийти к выводу, что в настоящее время завершенной и полной систематизации ценностей в литературе нет. В этом отношении важно выявить не конкретные варианты типологии, а сами их исходные принципы.

Имеется в виду, во-первых, связь ценностей с человеком, без которой они лишаются своего смысла. «Можно сказать, что ценность и есть исходное условие и место встречи конечного человека с вечностью. Ценность в этом смысле выступает в качестве своего рода ступеньки в бессмертие. Если, в частности, оценка ведет из подсознания в сознание и социум, то ценность из сознания и социума переходит в сверхсознание и сферу духа, хотя, конечно, с помощью сознания и через тот же социум»

Поэтому, во-вторых, важна не сама по себе классификация, а именно иерархия ценностей. Если ценности выступают посредником между человеком и не самим бытием, а его высшим смыслом, то ценности и становятся ступенями восхождения человека по этой иерархической лестнице. Такое восхождение можно считать реальным прогрессом культуры и общества.

Отсюда, в-третьих, важно не просто описать или вывести подобную иерархию из той или иной концепции, а установить внутреннюю тенденцию смены ценностных прерогатив и смыслов, особенно в процессах переоценки ценностей на переломных этапах истории. «Важнейшая задача аксиологии, -отмечает поэтому Н.О. Лосский, - состоит в установлении абсолютных ценностей и преодолении аксиологического релятивизма, т.е. учения, утверждающего, что все ценности относительны и субъективны» .

Много внимания иерархии моральных ценностей уделяет М. Шелер. Его модель иерархии проводится по разным признакам, а потому сложна. В этой иерархии Шелер различает четыре ступени: 1) ценности ощущения (приятное -неприятное) выражаемых чувствами боли и удовольствия, которые могут быть отнесены к группе чувственных ценностей; 2) витальные жизненные ценности (полезное - вредное для биосуществования); 3) духовные ценности (эстетические, моральные ценности, ценности права, ценности истинного познания); 4) религиозные ценности (святость - несвятость), как вершины иерархической пирамиды.

Но главное различение в феноменологии ценностей - разделение на «абсолютные» и «относительные» ценности. М. Шелер уделял особое внимание моральным ценностям. Высшие моральные ценности добра и зла М. Шелер, однако, не рассматривал как самостоятельные. В его «материальной этике ценностей» они - ценностные характеристики поступков, они «осуществляются на «спине» поступков, целью которых являются другие ценности». Критерием различения добра и зла служит результат, успех в достижении этой другой ценности, цели. А Райнер отмечает главный недостаток классификации ценностей -незаполненный разрыв в единой шкале ценностных значений. Сам Райнер пытается снять эту разорванность посредством различения понятий: «объективно значимых» ценностей, то есть независимых от субъекта и его потребностей; «субъективно значимых» ценностей, обусловленных субъектом ценностного отношения.

Классификация ценностей по этому признаку получается такой: 1) только объективно значимые, «абсолютные» ценности, «высшие» и

т. п., например, абстракция «должного вообще»; 2) только субъективно-значимые ценности, крайне конкретные для определенного индивидуального субъекта, «низшие», относительные. Это - крайние полюсы противоположности «высшие - низшие». А между ними располагаются морально «должное» и подчиненные ему моральные ценности разного ранга. Моральные ценности значимы и объективно, и субъективно, так как они значимы и для индивида, и «для всех других» - для всех, сохраняя достаточную предметную содержательность. Именно в моральных ценностях Г. Райнер видит реальный переход от «высших», «абсолютных» ценностей к «низшим», относительным, индивидуальным.

Более проработанной в плане целостности всей иерархической системы является аксиологическая концепция Н.О. Лосского, которая учитывает кроме шелеровской еще целый ряд классификаций. В его иерархии каждый субъект ценности должен пройти все ступени «нормальной эволюции», которыми и определяются «ранги» соответствующих им ценностей. Н.О. Лосский обозначает эти этапы как неорганический, растительный, животный, человеческий и божественный, на каждом из которых соответствующий субъект-деятель должен последовательно: быть, быть живым, сознательным, разумным и, наконец, совершенным, достигнув абсолютной самоценности и полноты бытия в царстве Божьем. Все ценности «тварного земного бытия»: неорганического, биологического и социального - являются, по его мнению, относительными. Эта относительность определяется неизбежным наличием в них зла в той или иной степени, и поэтому одна и та же ценность может быть источником различных и даже противоположных норм и правил социальной активности.

Р.-Б. Перри ставит иерархию ценностей в зависимость от иерархии интересов субъектов, носителей ценностных отношений: «Важность и величина ценности определяется, когда она сама становится объектом интереса». Именно от интереса зависит «магнитуда» (величина) ценности объекта. Например, если кому-то больше нравится жить в небольшом домике, чем в громадном дворце, то огромность перестает быть для него ценностью. Поэтому, считает Р-Б. Перри, ценность нельзя измерять, она устанавливается только в соизмерении, сравнении ценностей друг с другом с точки зрения интереса субъекта. Соизмеряются по ценности не сами предметы, а предпочтения, интересы субъекта.

Для этиков важна классификация Р.-Б. Перри специфических моральных интересов (ценностей). Добро и зло для Р.-Б. Перри - названия интереса вообще к положительно-высшему и отрицательно-высшему. Тут - сравнение не предметов, сущностей, а именно сравнение интересов. Например, «новое» (современное) и «старое» (древнее) сами по себе не добро и не зло. Сравнивать можно только интересы (предпочтения) к старому или новому.

По Франкене в фундаменте всех моральных ценностей лежат две ценности «первого порядка»: благорасположение и справедливость. Над ними возвышаются ценности «второго порядка»: совесть, достоинство и уважение к нравственному закону. Моральные ценности - высшие, они перекрывают все остальные внеморальные блага: утилитарные, инструментальные - например, прекрасное, гармоничное, соразмерное и прочие эстетические ценности.

Таким образом, выделяются следующие общие черты иерархии ценностей субъективистов, феноменологов, неопозитивистов, эмпириомонистов:

1) противопоставление «высших» (абсолютных, вечных, неизменных, априорных) и «низших» (релятивных, преходящих, апостериорных) ценностей;

2) «высшие» ценности - это, по сути дела, отвлеченные понятия, идеи (добро, благо, Бог, красота, должное), автономные, априорные, данные в интенции, в сущности, непознаваемые. Напротив, «низшие» ценности (приятное, полезное, целесообразное и т. д.) - эмпирические, повседневные, относительные, обусловленные, преходящие, доступные познанию;

3) «низшие» ценности подчинены «высшим». Для разума это -рационально, непостижимо. Значит, субординация «высшее - низшее» - это «данность», «интенция». Интенция - единственный и необъяснимый принцип построения иерархии ценностей;

4) рационально объяснимая иерархия начинается только на уровне «низших», житейских, эмпирических ценностей: удовольствия, полезности, целесообразности, эффективности и т. п.

Разорванность единой шкалы иерархии ценностей по линии «высшие - низшие» - главный и общий недостаток всех субъективистских (кантиантских, феноменологических, неопозитивистских) классификаций ценностей.

В религиозном сознании традиционно сохраняется указанное разграничение высших (небесных, божественных) и низших (земных, человеческих) ценностей. Такое представление об иерархии всех ценностей, конечно, может вполне удовлетворить верующего человека, со всем его миром ценностей. Оно вполне раскрыто в вероучительных догматах и понятно.

«Материалистические», «натуралистические», «эмпирические» и прочие объективистские классификации ценностей, так или иначе, настаивают на опытном, апостериорном статусе всех ценностных представлений, вполне объяснимых и познаваемых. Отрицается всякое принципиальное противопоставление «высших» и «низших» ценностей по онтологическому и

гносеологическому признакам. На сплошной шкале значений равно располагаются положительные и отрицательные значения - от абсолютных ценностей до абсолютных антиценностей, со всеми промежуточными, относительными значениями. Так что пирамида ценностей имеет зеркальное отражение в пирамиде неценностей и антиценностей, своей вершиной, обращенной как бы вниз.

В зависимости от признака классификации «натуралисты» могут субординировать ценности:

1) по степени генерализации: «высшие» и «низшие» ценности как роды и виды. Например, благо (ценность вообще) - высшее по отношению к «добру» (морально высшее), или истине (высшее познание), или прекрасному (эстетически высшее). Эти ценности далее подчиняют себе ряды своих ценностных понятий и представлений;

2) по генетическому, причинно-следственному принципу ценности могут субординироваться на «первичные» и «вторичные» (производные), «сущностные» и «явленные» и пр. Например, достоинство человека (родовое, общечеловеческое понятие) подчиняет себе частные достоинства бизнесмена, президента и т. п., достоинства случайные, преходящие;

3) по родам деятельности и функциям ценности могут субординироваться как материальные и духовные с последующими подчинениями. Так, духовные ценности распределяются по значениям: моральные, эстетические, ценности познания, религиозные и т. п. со всеми последующими конкретизирующими градациями.

Различия в моделях иерархии ценностей у «натуралистов» могут касаться выбора признака классификации: по степени познания, по потребностям, по социальным функциям и пр., по объектам и субъектам ценностных отношений и т.п.

Надо отметить, что в настоящее время в научной литературе имеется определенный опыт классификации ценностей. Например, В. Франкл предлагает три группы жизненных ценностей, которые придают ей смысл. Первая группа - ценности созидания – подразумевает, все то, что человек создает своим трудом, своими поступками - все то, что получают от него окружающие люди и в целом все общество. Вторая группа - ценности переживания - проявляется в нашей чувствительности к явлениям окружающего мира. Творческая деятельность, красота природы, поэзия, музыка, театр и кино, вершинные достижения изобразительного искусства способны вносить в жизнь индивида величайшее духовное наслаждение, поднимать его на новые ступени образного освоения мира. Третья группа - ценности отношения - связана с наполнением жизни смыслом, когда она бесплодна в созидательном смысле и когда человек не имеет возможности реализовать ценности переживания. И вот то, как индивид относится к своей доле, то мужество, твердость духа, достоинство, которые он проявляет в ситуации обреченности, и являются ценностями, которые характеризуют его как человека, как состоявшуюся личность. Эта группа ценностей показывает, что человеческая жизнь имеет смысл до ее последнего мгновения, и человек остается ответственным перед собой и другими людьми за проявление высоких человеческих качеств в любой ситуации.

Одной из наиболее распространенных является типология, предложенная В.Ф. Сержантовым. В соответствии с концепцией Э. Фромма о двух возможных модусах человеческого существования. В.Ф. Сержантов полагает «наличие двух типов систем ценностей...». Вместе с тем он считает, «что можно также говорить о системах ценностей, обусловленных различными культурно-содержательными компонентами таких систем». В этом случае важное значение имеет вопрос о том, какие ценности являются доминирующими, системообразующими. Он пишет, что «здесь возможна следующая типология: а) этико-религиозные системы (обычно называемые этизмом); б) эстетические системы (эстетизм); в) утилитаризм, разновидностью которого может быть теоретизм: г) система политических диспозиции».

Некоторые исследователи за основу классификации берут степень распространения духовных ценностей. Например, С. П. Мамонтов выделяет на этом основании общечеловеческие, сословно-классовые, локально-групповые, семейные, индивидуально-личностные. В.Д. Карандашов предлагает к высшим ценностям отнести трудящегося человека и человечество в целом, которые являются «самоцелью истории», все остальные ценности как ценности подчиненные можно дифференцировать следующим образом: 1) ценности материальной жизни (труд и то, что непосредственно связано с производством и потреблением материальных благ; 2) ценности социальной жизни (общественное устройство и то, что связано с социальной структурой и общением людей) 3) духовные ценности (система научных знаний, мировоззрение, идеалы, искусство, культура, мораль и т.п.).

В современной научной литературе классификация ценностей дается в различных вариациях. В.В. Марценюк систему общественных ценностей предложил «классифицировать в соответствии с основными сферами общественной жизни - материальной, социально-политической и духовной:

1) ценности материальной жизни (труд и то, что непосредственно связано с производством и потреблением материальных благ);

2) ценности социальной жизни (общественное устройство и то, что связано с прогрессивной социальной структурой,

общением и социально-политической деятельностью людей):

3) духовные ценности (система знаний, научное мировоззрение, передовые идеалы, художественная культура, нравственность, искусство и т. п.)

В рамках единой общесоциальной системы ценностей различают классовые, национальные, групповые, коллективные и индивидуальные ценностные системы.

С.Ф. Анисимов, рассматривая духовные ценности, представил ряд явлений по шкале значений в высшие ценности. Он отметил, что «среди бесконечного многообразия значений можно выделить лишь весьма незначительное число явлений, которые сохраняют положительное значение во все времена и для всех людей (общечеловеческие, непреходящие ценности): жизнь, здоровье, знание, труд и т.п., так же как и небольшую группу их антиподов - преждевременную смерть, болезнь, невежество и т.д. Как известно, в философии существует ряд категорий для обозначения ценностно-высшего: добро - нравственно-высшее, красота - эстетически высшее, истина - высшая ценность в познании, справедливость - высшая ценность в политико-правовом ряду ценностей и т.д. Но все эти категории, выражающие абсолютное, идеальное совершенство, как и противоположные им понятия зла, безобразного, несправедливого, абсолютно ложного и т.п., являются абстракциями, которым в реальной жизни не соответствуют какие-то конкретные объекты, действительность не знает абсолютного совершенства или несовершенства, в ней всякое совершенство в той или иной степени «испорчено» несовершенством, а несовершенство заключает частицу совершенного».

С учетом результатов эмпирических исследований, в том числе нашего, по этому основанию можно выделить четыре группы ценностей:

- ценности высшего статуса - «ядро» ценностной структуры;
- ценности среднего статуса, которые могут перемещаться в состав ядра или на периферию, поэтому их можно представить как «структурный резерв»;
- ценности ниже среднего, но не самого низшего статуса, они также подвижны и могут перемещаться в «резерв» или «хвост»;
- ценности низшего статуса, или упомянутый «хвост» ценностной структуры, состав, которого малоподвижен».

Литература:

1. Лосский Н.О. Ценность и бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей // Бог и мирское зло. – М., 1994. – с. 288.
2. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии / Под общ. Ред. Ю. Попова. – М., 1988. – с. 94.
3. Сержантов В.Ф. Человек, его природа и смысл бытия. – Л., 1990. – с. 180.
4. Карандашов В.Д. Социальная коммуникация как фактор формирования ценностных ориентаций военнослужащих. СПб., 1993. – с. 77.
5. Марценюк В.В. Социальные ценности и их роль в формировании личности студента // Сб. «Студентство и современное ценностное сознание. Ценностные аспекты вузовского образования». – Ставрополь, 1992. – с. 74.
6. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. – М., Мысль. – с. 44.

О.А. Тогусаков, директор ИФиППИ д.филос.н., профессор,
А.Н. Смутко, ученый секретарь ИФиППИ.

СУЩНОСТНЫЕ ЧЕРТЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.

В данной научной статье рассматривается проблема глобализации, которая образует диалектическое противоречие, выступающее как движущая сила изменения культуры. Оно в любом случае совершается на основе базовых ценностей, часть из которых с необходимостью утрачивается в условиях интеграции культур, а часть получает развитие в новых формах, тяготеющих ко всеобщей унификации.

Суждения о сущности глобализации, на наш взгляд, представляет определенную сложность, главным образом, по двум причинам. Во-первых, именно в связи с тем, что он действительно является главным процессом эпохи со всеми вытекающими отсюда последствиями, и, во-вторых, потому, что о сущности какого-либо процесса говорить сложнее, чем о сущности любого предмета, вещи.

Применительно к процессу глобализации ее сущность может быть определена через ее наиболее значимые черты. Однако при всей формальной определенности такого рода заявлений проблематичным здесь остается точность определения наиболее значимых черт глобализации. Уже на подступах к данной проблеме возникают определенные трудности. Как указывает российский ученый В.Б. Кувалдин: «Сегодня трудно найти более модную и дискуссионную тему, чем глобализация. Ей посвящены десятки конференций и симпозиумов, сотни книг, тысячи статей. О ней говорят и

спорят ученые, политики, бизнесмены, религиозные деятели, люди искусства, журналисты.

Предметом оживленных дебатов служит буквально все – что такое глобализация, когда она началась, как она соотносится с другими процессами в общественной жизни, каковы ее ближайшие и отдаленные последствия. Обилие мнений, подходов, оценок само по себе, однако, не гарантирует основательной проработки темы. Глобализация оказалась трудным орешком не только для массового сознания, но и научного анализа»[23].

Уже один перечень фундаментальных проблем и вопросов, возникающих в связи с процессом глобализации, вызывает определенные затруднения. Обратимся к некоторым из вопросов и попытаемся дать краткий ответ на них, предварительно сделав две важные оговорки. Во-первых, отвечая на данные вопросы, безусловно мы будем раскрывать сущность глобализации, данные вопросы отсылают нас к существу проблемы. И, во-вторых, отвечая на вопросы, мы будем определять главные тенденции глобализации, что весьма существенно.

Носит ли глобализация обратимый характер, возможен ли регресс? По отдельным параметрам – неизбежно, так как в данном процессе участвует множество народов, различных по своей культуре и менталитету. Но в целом глобализация необратима, поскольку народы и государства, инициировавшие данный процесс, существенно превосходят по своей технической, экономической и военной мощи все прочие народы и государства, и в их намерения никак не входит ограничение или сворачивание данного процесса.

Может ли исчерпать себя глобализация? Нет, поскольку она носит императивный характер и в основе ее лежит не только естественная потребность в улучшении условий жизни, но и способность человека постоянно преумножать собственные знания и совершенствовать технические средства, облегчающими и облагораживающими его жизнь.

Носит ли глобализация стихийный характер и может ли она в принципе поддаваться управлению? В настоящее время глобализация носит главным образом стихийный характер. Но с каждым годом или во всяком случае с каждым десятилетием элементы упорядочения данного процесса становятся все более значительными, очевидными.

Ведет ли глобализация к усилению однородности или, наоборот, к разнородности человечества? В настоящее время для глобализации характерны обе тенденции, поскольку мы находимся на её относительно ранней фазе, когда практически все сферы жизнедеятельности человечества соотносятся и связаны с традициями и принципами национальных государств. Однако, со временем, данная форма государства, видимо неизбежно изживет себя, как рудиментарная и не отвечающая интересам мировой экономики. Тенденция в сторону однородности получит в перспективе преобладание.

Остуда вопрос: какая из тенденций глобализации – интеграционная или усиливающая неравенство между ее участниками – является, по сути, главной в настоящее время и какая из них будет преобладающий в исторической перспективе? На сегодняшний день положение вещей таково, что усиление интегрированности при сохранении различий сопровождается усилением старых и возникновением новых неравенств, равно как и новых возможностей их регулирования.

Если глобализация в идеале представляет собой создание единой общемировой экономической системы и хозяйства, то естественным будет вывод, что именно данный процесс со временем приведет к уничтожению неравенства, пусть даже это произойдет не скоро.

Итак, устраняет ли глобализация национальную экономику, следовательно неизбежно национальное государство и национальную культуру? Очевиден ответ на данный вопрос, его конкретное содержание зависит от той глубины, отдаленности времени, в которой мы оцениваем глобализацию. Здесь следует отметить, что дискуссии о глобализации принимают наиболее острые формы, когда речь заходит о судьбах национального государства. Большинство аналитиков сходятся во мнении, что глобализация сужает компетенцию национального государства, при этом масштабы данного явления они оценивают различным образом.

Безусловно всех волнует дилемма сохранится ли гегемония отдельных государств в процессе глобализации? Она сохраняется в настоящее время, однако она становится более гибкой и неустойчивой. Однополярный мир, по мнению многих ученых, так и не состоялся. США, еще недавно претендовавший на мировое господство, не смогут выбраться в одиночку из современного мирового финансового и экономического кризиса, который сами и спровоцировали. Попытка США консолидироваться с другими государствами Запада, используя для этого некий цивилизационный принцип, имеет частичный успех. Запад, который в реальности не является с точки зрения культурной и ментальной чем-то однородным и завершенным, не располагает необходимыми людскими и природными ресурсами, чтобы *целиком* определять ход глобализационного процесса, хотя, несомненно, он определяет его основные направления и ритм. И поэтому задаемся, существует ли реальная альтернатива глобализации? Практически все

---

[23] *Кувалдин В.Б.* Глобализация – светлое будущее человечества? // НГ-сценарии. – М., 2000. — № 9, 11 октября. – С. 25.

более или менее известные определения глобализации на сегодняшний день подразумевают в той или иной мере ее безальтернативность и императивный характер, что, однако, не отрицает ее вариативного потенциала и, соответственно, вариативного сценария развития. В глобализационном процессе будет постоянно сохраняться нивелирующая тенденция по той простой причине, что современные культуры существуют на конкурентной основе и наиболее успешные в техническом и прочих отношениях и с необходимостью будут подминать и ассимилировать менее успешные.

Безусловно, глобализация имеет одним из своих важнейших следствий обретение историей наибольшей полноты и подлинной универсальности, которые, впрочем, не являются самоцелью, а только неизбежным результатом глобальных процессов. Соответственно, демодернизация и архаизация истории предстают как составляющие реконструкции, которую претерпевает универсальная эволюция человечества, и, соответственно, как необходимые условия обретения историей универсальности и полноты.

Доведенная до своего логического завершения, глобализация с необходимостью предполагает целостную, общую мировую экономику, политической основой которого служит единый мир. С пространственно-временной же точки зрения такое завершение может означать создание единого пространства, в котором все производственные и связанные с ними жизненные процессы должны будут протекать приблизительно в едином ритме и темпе. В настоящее время ни того, ни другого в действительности не существует. Противоречие, с одной стороны, между усиливающейся потребностью мира в единой экономике и господством национально-государственной формы хозяйствования, а с другой – между ритмами и темпами трансформаций в различных географических (и связанных с ними культурных) пространствах, заключенных, как правило, в конкретные государственные границы, представляет собой одно из основных противоречий современной эпохи.

Установление однородного пространства общественного бытия за счет его уплотнения и перемешивания является как сущностной чертой глобализации, так и ее конечной целью. Однако одновременно оно является одной из основных и весьма болезненных ее противоречий. Ведь однородность данного пространства в действительности не означает равной или даже просто пропорциональной представленности в данном пространстве всех существующих в настоящее время культур. Однородность единого культурного пространства будет достигаться, *главным образом,* вытеснением или поглощением одних культур другими. Безусловно, данное пространство будет носить синтетический характер, т.е. оно будет представлять собой сплав достаточно большого числа культур. Однако наиболее вероятно, что при этом подавляющее большинство из существующих ныне культур будет просто поглощено, и это с необходимой очевидностью просматривается на примере современных лингвистических процессов.

Культура в целом является той областью, в которой привычное историческое противостояние народов приобретает сложный, особенно драматический и острый характер. Именно с точки зрения взаимодействия культур глобализация представляет собой чрезвычайно сложный и противоречивый диалектический процесс. По различным причинам многие культурные особенности одних народов не только не совпадают с культурными особенностями других народов, но и отрицают друг друга. Причем культурные различия проявляются в первую очередь на уровне ценностей, затрагивающем как повседневную, так и глубинную, имеющую отношение к духовным основам народа, жизнь. Именно по этой причине тенденция к обособлению, основывающаяся на специфичности культуры и естественном желании сохранить ее, не менее сильна, чем тенденция к интеграции. Действуя одновременно, обе эти тенденции образуют диалектическое противоречие, выступающее как движущая сила изменения культуры, которое в любом случае совершается на основе базовых ценностей, часть из которых с необходимостью утрачивается в условиях интеграции культур, а часть получает развитие в новых формах, тяготеющих ко всеобщей унификации.

Таким образом глобализация с неизбежностью ведет к созданию мегаобщества, в котором одни сообщества, наиболее преуспевшие в материально-техническом отношении, чувствуют себя вполне комфортабельно, а другие по тем или иным причинам отторгают его.

Сыдыков Ж. С., филос.илим.доктору

Шерстнёв М. П., мед.илим.доктору,

ЭЛИТАЛУУЛУКТУН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК КРИТЕРИЙИ

Байыркыдан азыркы мезгилге чейин адам коомунда кээ бир адамдар башкаларды башкара алышкан, б.а. башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан да, бул мүмкүнчүлүктөр коомду

социалдык таптарга бөлгөн. Деги бул таптар эмнени эске салышат да, алар кандай болушат?

Биз башкаруу – бул табияттын универсалдуу мыйзамы: ар кандай адамдык популяцияда бүткүл популяцияны башкаруу жаатында тең эмес адамдар топтору болгону танууга мүмкүн болбогон табигый тарыхый факт дегенден чыгабыз. Башкаргандар жана аларга баш ийгендер дайыма болушкан, бар жана түбөлүк болушат. Бирлери башкарууга, башкалары иштөөгө тийиш. Эмне үчүн мындай?

Кыскача айтканда, ар кандай ишмердүүлүктө дайыма эки негизги компонент, атап айтканда – башкаруу жана аткаруу, болот. Жамааттык эмгек процессинде айрым адамдардын көңүлү бир гана башкарууга же бир гана аткарууга топтолот, буга ылайык – көрсөтүлгөн компоненттердин функционалдык специализациясы, специализацияланган функцияларды алып жүрүүчүлөрдүн башкаруучуларга жана аткаруучуларга персонификацияланышы жүрөт. Башкаргандарга жана баш ийгендерге бөлүштүрүү ушундайча болуп өтөт.

Жамааттык ишмердүүлүктүн субъектилерин башкаруучуларга жана аткаруучуларга бөлүү бардык түрлөрдөгү жандуу организмдердин өз ара аракеттенишүүсүнүн негизи болот. Так ошондуктан адам коомчулугунда иш мындай болот, эгерде баары башкара башташса - бүлгүн, эгер баары иштей башташса - башаламандык болот.

Ошентип, ар кандай коом эки формалдашкан тапка бөлүнөт – башкаручулар табына, *элитага* жана аткаруучулар табына, *элге.* Биринчи чукулдоодо башкаруучу тап менен аткаруучулар табынан башка эч нерсе табиятта жок.

Жамааттык ишмердүүлүктүн түзүмүндө башкаруу эки маанилүү аспектиге ээ болот: а) башкаруу функциясынын өзү; б) башкаруу функциясынын материалдык алып жүрүүчүсү. Адамдардын бирикмелерин башкаруу функциясы бул – башкаруунун теориялык (идеалдуу) аспектиси; бул – айрым адамдарды жана алардын жамааттарын башкаруу эрежелери. Жана бул функцияны аткаруу башкаруунун түз сызыктуу эмес процесстерин пландоого, ишке ашырууга жана прогноздоого жөндөмдүү өзгөчө психологияны талап кылат. Башкаруу психологиясы башкаруунун материалдык алып жүрүүчүсүндө - башкаруучуда, башка адамдарды башкарууга жөндөмдүү адамда камтылган.

Адамдардын тобун башкаруу үчүн башкаруучунун башкаруучулук функцияга психофизиологиялык шайкештиги зарыл. Түпкүлүгүндө, бул – башкарууга генетикалык алдын ала ыктагандык, башкаруучулук операцияларды аткаруу тубаса жөндөмдүүлүгү. Жөнөкөй айтканда, табияты боюнча, психикасынын абалы боюнча башка адамдарды башкаруу жөндөмдүүлүгүнө ээ болушкан адамдар төрөлүүгө тийиш.

Бардык эле адамдар башкаруу жөндөмүнө ээ болушпайт. Бул – башкарууну жүзөгө ашыруу жаатындагы адамдардын психофизиологиялык тең эместиги. Ушул себептен улам, популяциянын негизги массасы өзүн башкаруу ыйгарым укуктарын өкүлдөрү тиешелүү генетикага ээ адамдардын өзгөчө коомдоштугуна (башкаруучу тапка) беришет. Ушул негизде кызматташкан таптардын – эл менен элитанын биримдиги жаралат. Эл башкаруу жөндөмдүүлүгүнө ээ болбойт (иштөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болот) да, эл башкаруучу таптан кесипкөй башкаруучуларды «жалдайт» - аларга салыктардын жана жеңилдиктердин аркасы менен маяна төлөйт.

М.П.Шерстнёв адамдык системалардын өзүн уюштуруусу ар бир популяциядан дароо эле элиталык катмар бөлүнгөнү менен байланышкан деп эсептейт. Анда башкаруучу таптын саны болжол менен 10-20%ды түзөт. Түпкүлүгүндө бул сан адамдардын каалаган бирикмесин башкаруу үчүн жетиштүү. Азыркы коомдо башкаруучу тапка калктын 30-40%ы кирет. Бул башкаруунун рационалдуу эместигин, башкаруучу тапта артыкбаш адамдардын бардыгын көрсөтөт[24].

Башкаруучулар табы (элита) аткаруучулар табынан (элден) эмнеси менен айырмаланат? Көрсөтүлгөн бөлүштүрүүнүн негизинде социалдык-психологиялык критерий – «элиталуулук» жатат.

Элиталуулук – бул адамдын башкаруучулук чечимдерди кабыл алуунун натыйжаларын жоопкерчиликтүү прогноздоого жөндөмдүүлүгү. Жоопкерчиликтүү прогноздоо – бул оператордун башкарылуучу объектинин оптималдуу жашоосун жана эффективдүү ишмердүүлүгүн башкарылуучу популяциянын, же берилген индивид таандык болгон популяциянын алдында жооптуулук шартында (жетекчи катары гана эмес, анын элементтеринин бири катары дагы) прогноздоосу.

Элиталуулук адамдын коом алдындагы жоопттуулугун шарттоочу руханий муктаждыктарынын таасири астында калыптанат[25]. Философиялык көз караштан алганда элиталуулук индивидде философиялык акыл-эстүү прогноздоочу ой жүгүртүүнүн болушун билдирет, ал карапайым эстүүлүк жете алгыс дүйнөнүн тереңдигине кароого жана акыйкатты таанып-билүүгө мүмкүндүк берет[26].

Биз башка адамдарды элиталуу адамдар гана – тубаса бийик элиталуулукка ээ адамдар

---

[24] Шерстнёв Михаил. Кто правит нами: психология управленцев. 4-е изд, перераб. и доп. – М.: Русская Правда, 2006. С. 10.

[25] См.: Аратов А. М. Слово главного редактора // Русская правда, 1998. № 1, 1; Гегель Г. В. Дух христианства и его судьба // Философия религии. М.: Мысль, 1975. С. 101-194.

[26] Сыдыков Ж. С. Стиль мышления как хронотоп науки // Studia Universitatis. Seria: Stiinte Umanistece. Universitatea de Stat din Moldova. – Chisinau, 2007. – № 4. – С. 66–70.

гана башкара алышат деп эсептейбиз. Мамлекеттик бейэлитанын (жалган элитанын) башкаруусунун натыйжасы үрөй учурарлык. Жана бүткүл ушул коркунучтуу окуяларды эффективдүү прогноздоого жөндөмдүү элита гана токтото алат. А эл болсо үндөбөйт. Андан акылдуу башкаруучулук ойлорду күтүү макоолук. Элдин функциясы башка.

Мында «акыл», «интеллект», «куулук» түшүнүктөрүн «элиталуулук» түшүнүгү менен аралаштырууга болбойт. «Акылга» шайкеш келген нерсе «элиталуулук» менен эч коошпойт. Башкы айырма элиталуулукка акыл да, интеллект да, куулук да, жана… жоопкерчиликтүү (башкарылуучу элдин алдындагы) прогноздоо да тийиштүү экенинде. Башка сөздөр менен, ар кандай түрдөгү алдамчылар менен ууруларда жогору өнүккөн интеллектуалдык, анын ичинде прогноздоочу функциялар боло алат, бирок аларда башкарылуучу популяциянын алдындагы жоопкерчилик жок – жоопкерчиликтүү мораль жок. Алар куруунун программасын эмес, уурулуктун программасын түзө алышат. Сиз түзө алышат дейсизби? Бирок анда алар элита деп аталышат.

Акылы министрлердикинен ашкан мыйзамдагы уурулар бар. Мындай акылмандар өз чөнтөктөрүн гана прогноздошот. Эгерде аларга бийлик берсе, анда алар бүт мамлекетти жакырдантышат. Бизге бийликтеги акылдуу уурулардын кереги жок. Макоо элита керек болбогондой эле.

Интеллектуалдык элита, же «интеллигенция», бул – элиталуулуктун деңгээлинен көз карандысыз билимдүү жана маданияттуу адамдардын коомдоштугу. Алардын бир бөлүгү элита, а башка бөлүгү – жалган элита, б.а. акылдуулар, бирок элиталуулуксуз. Башында падышасы жок. Интеллигенция менен элита – бул ар башка нерселер.

Элиталуулуктун психологиялык өбөлгөсү абстракттуу ой жүгүртүү болуп саналат. Абстракттуу ой жүгүртүүнүн прогноздоочу мүмкүнчүлүктөрү популяциянын жан сактоосун аныктайт. Мисал. Бир адам окуяларды жакшы прогноздойт; ал бирикмени жетектесе – бирикме жан сактайт. Башка адам начар прогноздойт; ал бирикмени жетектесе – бирикме жок болот, анын ичинде жетекчи да. Ушинтип эволюциянын жүрүшүндө жамаатты жетектөө жана мындай жетекчиликтин учурунда пайда болуучу окуяларды прогноздоо жөндөмдүүлүгү калыптанган.

Абстракттуу ой жүгүртүү элиталуулуктун өбөлгөсү катары эки өз ара байланышкан багыттарда жүзөгө ашырылат:

1. Башкаруунун объектисинин өндүрүштүк ишмердүүлүгүн прогноздоо – психологиялык, социалдык жана экономикалык деңгээлдерде башкаруу.

2. Жоопкерчиликтүү мораль – башкаруунун объектисинин руханий муктаждыктарын канааттандырууну прогноздоо – идеологиялык деңгээлде башкаруу.

Индивидуалдуудан бийик тажрыйбаны берүү аркылуу абстракттуу ой жүгүртүү адамга агрессиянын каражаттарын, жоокердик таш балталардан баштап стратегиялык арналыштагы ракеталарга чейин, өнүктүрүү мүмкүнчүлүгүн берди. Уурулар жакшы өнүккөн абстракттуу ой жүгүртүүгө ээ, аны адамдарга зыянга колдонушат.

Бирок ошол эле абстракттуу ой жүгүртүүдөн адамдын акыл-эстүү жоопкерчилиги да өсүп чыгат, ал эч нерсе токтото албаган интеллекттин коркунучуна каршы турат – жоопкерчиликтүү мораль, тормоздоочу механизмдерди – адептүүлүктү, абийирдүүлүктү түзүү аркылуу агрессияны ооздуктоо.

Жоопкерчиликтүү моралды алып жүрүүчүлөр элитанын маңызы, жана ал эрк эркиндигинин чек араларын аныктайт[27]. Эрк эркиндиги адам «эмне кааласа, ошону жасай алат»[28] деген маанидеги мыйзамдардан эркиндик эмес, жоопкерчиликсиздиктин өзүм билемдиги эмес. Адамдын эркин эрки жоопкерчиликтүү моралдын катаал мыйзамдарына баш ийдирилген. Жана биздин эркиндикке умтулуубуз моралдын мыйзамдарынан, жоопкерчиликтүү жүрүм-турумдун мыйзамдарынан башка мыйзамдарга биздин баш ийүүбүзгө жолтоо болуу үчүн жашайт.

С.С. Иманалиев,филос.и.к., доценттин м.а.

НАРЫН ОБЛУСУНУН 70 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛГАН ЭНЦИКЛОПЕДИЯНЫН ТҮЗҮЛҮҮ ТАРЫХЫНАН.

Кыргызстан - биздин Ата мекенибиз, анын тарыхын билүү зарыл. Мекен аймактардан, жарандардан жана мамлекеттин атрибуттары болгон желек, гимн, герб жана борбор шаардан турат. Бул энциклопедиядан сен өзүң мекендеген Нарын облусунун социалдык - экономикалык турмушундагы маанилүү окуяларды, тарыхый фактыларды жана өткөн доорлорго өзүнүн эмгегин, өмүрүн калтырган тарыхый инсандар жөнүндө маалыматтарды табасың.

---

[27] См.: Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. М.: НОРМА, 1998. 416 с.; Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. Трактаты и статьи (1784-1796). М., 1994. Т. 1. 281 с.; Ницше Ф. Сочинения в двух томах. М.: Мысль, 1997б. Т. 2. 830 с.

[28] Лоренц К. Агрессия. М.: Прогресс, Универс, 1994. 272 с.

Нарын облусунун 70 жылдыгына арналган энциклопедиянын редакциялык курамы бир нече комиссияга бөлүнүп, өз алдыларынча иш алып барышты. Мурунку Нарын облусунун энциклопедиясына (1998-ж) кирбей калган кийинки он жылдыктагы экономика, маданият, социалдык өнүгүү, жаңы инсандар ж.б.у.с. жөнүндө маалыматтар өзүнчө комиссия тарабынан, ал эми мурунку китептеги маалыматтарды (1998-2009жж. чейинкилерин) тактоо, толуктоо иштерине облустун 5 райондук администрациялары, Нарын шаарынын тиешелүү мекеме жетекчилери тартылышып, өзүнчө комиссиялык курамга мүчө болуп киришти жана китептин авторлорунун катарын толукташты. Илимий популярдуу китепти даярдоо, жаңы материалдар, маалыматтар менен толуктоо түйшүктүү жана жооптуу иш болгондуктан, биз Нарын облустук архив мекемесине, облстатка, райондук администрациялардын энциклопедия үчүн жооптуу инсандарына активдүү жардамдарды беришкендигине терең ыраазычылык билдиребиз.

70-жылдыкка карата китепти чыгаруу жөнүндө маалымат менен толук кабардар болгон облустун жарандары райондук администрациялардын ж.б. уюмдардын көмөктөрү аркылуу жаңы инсандар редакциялык кеңеш тарабынан иштелген белгилүү критерийлердин негизинде китепке киришти. Мисалга алсак, мурунку энциклопедияга салыштырмалуу аталган китепке Ак Талаа районунан 96 киши, Ат Башы районунан 42, Кочкор районунан 80, Жумгал районунан 107, Нарын районунан 36, Нарын шаарынан 94 инсандын ысымдары менен жаңыдан толукталды. О. эле энциклопедияда жаңы баптар ачылып, аларда облустагы Социалисттик Эмгектин баатырлары, Нарын облусунун, Нарын шаарынын, райондордун биринчи катчылары, акимдеринин өмүр баяндары, эмгек ишмердүүлүктөрү чагылдырылып, сүрөттөрү менен басылды.

Облустун тарыхына кийинки он жылдыктагы социалдык-экономикалык, маданий өнүгүүнүн көрсөткүчтөрү, статистикалык, хронологиялык маалыматтар камтылды. [1] Биз, ал толуктоолордун, айрымдарына гана токтоло кетели. 1941-45-ж. Улуу Ата Мекендик согушта Нарын дубанынын калкы фронтко көптөгөн уулдарын жөнөтүп, тылда фронт үчүн зор эрдик менен эмгектенишкен. 1941-жылдын июнунан 1944-жылдын сентябрына чейин Кырг-ндан согушка 363144 жоокер чакырылса, алардын 7,6% Тянь-Шань облусунан болгон. Фронтко облустан 4,3 миң ат, 89 автомобиль жөнөтүлгөн. Мындан сырткары облустун калкы фронттогу коргонуу иштерине 2207 миң сом, 1194 ц эт жиберишкен. Кызыл Армия фонду үчүн ж-а танка м-н самолёт курулушуна деп 11363 миң сом чогултулган. Жоокерлердин үй-бүлөлөрүнө жардам иретинде 367319 миң сом, 36909 кг азык-түлүк жөнөтүшкөн.

Улуу Ата-Мекендик согуш мезгилинде Нарын облусунун эмгекчилеринин «Тыл-фронтко!», «Бардыгы фронт үчүн, бардыгы Жеңиш үчүн!» деген кыймылга кошкон салымдары зор. Айыл-чарба ишине 1290 мектеп окуучулары, 10650 аял-кыз мугалимдерден жардам болуп, 600 миң эмгек күн табышкан. Кочкордун Аралынан Жоро Жаңыбаев 50 миң сомун танкалык колонна курууга жиберген. Ак-Талаадан белгилүү акын-жазуучу Абдыкалык Чоробаев 50 миң сомду согуш самолетун курууга жиберип, Сталиндин өзүнөн алкыш алган. Кочкордун кыз-келиндери 215 топ жүн байпак, 200 топ жүн колкаптарды фронтко жөнөтүшкөн.

Ат-Башынын Ак-Жарынан Чоробаева коргоо фондуна 2100 сом, 5 кг Сары май, 5 кой, жылуу кийим комплектисин, 15 кг жүн жиберген. Нарын облусунун эмгекчилери коргоо фондуна танка жана согуш самолёту үчүн 15млн. сом накталай, 81 млн. 608 миң сом облигация түрүндө жана 14 кг алтын, 8628 тонна буудай, 4517 тонна эт, чоң көлөмдө сары май жана жүн жөнөтүшкөн. Бул жардамдардын бардыгы дубандын эли ач-жылаңач, ачка отурганына карабай ар түрдүү жолдор м-н жыйналган. Айрым учурларда мажбурланган ыкмалар менен топтолгон. Нарын дубанынан чакырылган жоокерлер фронттун бардык бөлүктөрүндө согушкан. Панфиловчулар Жаңыбаев, Кадыров, Садабаев, Мамбетов, Токтомушевдердин эрдиктери элге даңазаланган.

Улуу Ата Мекендик (1941-1945 жж) согушка Кыргызстандан катышкан жоокерлер жөнүндө маалыматтар

Кырг-дан согушка катышканы	«Баатыр» наамын алгандары	Орден, Медалдар м-н сыйлангандары	Элине кайткандары	Согушта курман болгондору	Согуштун майыптары	Азыр көздөрү тирүүлөрү		«Даңк» орденинин толук кавалерлери
						Согуштун ардагерлери	Тылдан эмгектенгендер	
363 миңден ашуун	73	150 миңден ашуун	130 миңдей	150 миңдей	3200	11 миңдей	20 миң	22

Улуу Ата Мекендик (1941-1945 жж) согушка Нарын өрөөнүнөн катышкан жоокерлер жөнүндө маалыматтар

Согушка катышкандардын саны	«Баатыр» наамын алгандар	Орден, медалдар м-н сыйлангандары	Согушта курман болгондору
22,5 миң	2	13 миңден ашууну	7554

Арабызда аман-эсен жүргөн согуштун ардагерлери

Жалпы облус боюнча	Ак-Талаа	Ат-Башы	Жумгал	Кочкор	Нарын району жана Нарын шаары боюнча	
527 (2005-ж.)	49	115	87	139	137	
183 (2009-ж.)	18	50	31	38	29	16

Нарын облусунан Асанов Дайыр 1943-жылы Советтер Союзунун баатыры деген наамга, 1944-жылы Чортеков Анварбек Советтер Союзунун Баатыры деген наамга татыктуу болушкан. Ал эми «Даңк» орденинин толук кавалерлери М. А. Аубакиров, Н. Байтурсунов, У. Бейшеевдер болушкан. Согуш мезгилинде Нарын дубанына 1826 адам эвакуацияланып, алардын бардыгы үй, жумуш менен камсыз кылынган.

Билим берүү. 1993-1995 жылдары Нарын облусунда 142 мектеп, 56675 окуучу окуган, 4998 мугалим эмгектенген, мектептерде жана балдар бакчаларда инновациялык технологиялар пайдалана баштап, атайын орто мектептерде кабыл алуу экзамендер компьютер аркылуу алына баштаган. 2008-2009 ж. жалпы облус боюнча 5733 мугалим эмгектенет, 59184 окуучу билим алат, 5 жаңы типтеги мектептер курулган.Мектептердин материалдык техникалык базалары чыңалып, бардык мектептер аудиовидео, компьютерлер менен жабдылган.

Мектепке чейинки тарбия. Нарын облусунда мектепке чейинки 22 мамл-к, 2 ведомствоволук бала бакчалар иштеп жатат. Б.б. сыйымдуулугу 2215 орунга эсептелген, учурда 85 группада 2045 бала тарбияланып жатат.

Облуста мектептен сырткаркы 18 мекемелер иштейт. Анын ичинен 4 музыкалык, 7 балдар ж-а уландар спорт мектеби, 1 Олимпиадалык резервдеги балдар ж-а уландар спорт мектеби, 3 балдардын билим борбору (ДОЦ), 1 чыгармачылык борбор, 2 искусство мектеби. Аларда 238 мугалим, тренерлер ж-а техникалык персоналдар иштейт. 2007-2008 окуу жылында бул мекемелерде 4607 окуучу тарбияланса, 2008-2009 жылы окуучулардын саны 5060 чейин өскөн.

Жалпы билим беръэчъ мектептер. Коомдун турмушундагы ири социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр мектепке чейинки билим берүү тармагына да таасир тийгизбей койгон жок. 2005-ж. 1991-ж. салыштырмалуу Нарын облусунда балдар мекемелерине барган балдардын саны 3722 балага, ал эми айыл жергесинде 1015 балага кыскарган.

Кыргыз Респ-сы эгемендүүлүккө ээ болгондон бери «Билим берүү мыйзамы», Билим берүүнүн мамлекеттик доктринасы, «Билим» (1996-ж), «XXI- кылымдын кадрлары» (1995-ж.), «Жеткинчек» (1999-ж), «Аракет» (1998-ж) ж.б. маанилүү документтер кабыл алынган «Өнүгүүнүн комплекстүү негиздери» программасында да жакырчылыкты жоюу максатынын бир багыты катары билим берүүнү эл аралык деңгээлге шайкеш өнүктүрүү жана реформалоо маселелери белгиленген. Нарын облусунда 2005-2006-окуу жылында 137 мектеп болсо, анын ичинен 123ү же 90%ы айылдык мектептер болгон.

1996-1997 окуу ж. облуста жалпы билим беръэчъ134 мектеп, а.и.124 орто, 5 толук эмес орто, 5 башталгыч мектеп, булардан тышкары Кочкор айылында 1 менчик башталгыч мектеп , 1 менчик мамлекеттик кыргыз-түрк лицейи иштеген. Буларда 63,7 миң окуучу окуп, 5,3 миң мугалим эмгектенген. 1996-ж. 4,1 миң окуучу орто мектепти бүтүшкөн. Облустагы 6 спорт мектебинин 9 секциясында 900 дөй окуучу машыгат. Балдар чыгармачылыгын өстүрүүчү 4 борбордо 60тан ашуун ийрим иштейт. Аларга 100дөн ашуун окуучу тартылган. 2008-2009 ж. жалпы облус боюнча билим берүүчү 138 мектеп, а.и. 132 толук орто, 3 толук эмес орто, 3 башталгыч мектеп. Булардан тышкары 4 балдардын билим берүү борборлорунун, шаардагы искусство мектептин базаларында 5 миңден ашуун балдар ар түрдүү ийримдерге катышышат.

Атайын орто билим берүү. Башталгыч класстардын мугалимдерин Нарын педагогикалык колледжи, орто билимдүү айыл чарба адистерин Нарын агрардык-экономикалык колледжи даярдайт. Фельдшер, акушер ж.б. орто билимдүү медициналык адистерди Нарын мед-к окуу жайы даярдайт. Нарын мед-к окуу жайы 1945 жылдан бери иштейт, 2009 ж. чейин 5136 окуучу бүтүргөн, 27 мугалим эмгектенишет, жаңы ыкма менен атайын окутуу-дарылоо комплекси ачылган.

Нарын юридикалык колледжи. Кыргыз мамл-к юрид-к академиясынын алдындагы Нарын юридикалык колледжи 2003 –ж. 12-августта КР президентинин №264 Указынын негизинде (өкмөтүнүн астындагы КМЮА) Ж.Баласагын ат-гы КМУ-нун кадрларды кайра даярдоо жана кесибин жогорулатуу институтунун базасында филиал катары уюшулган. 2007-ж. 28-май КМЮА-н регионалдык филиалы катары НЮК

кайра түзүлгөн. КМЮА-н НЮК-де окуу процесси Академиянын окуу планы жана анын метод-к жетекчилиги астында жүргүзүлөт.

Кесиптик-техникалык билим берүү. Облустун рыноктук мамилеге өтүү мезгилинде кесиптик билим берүүнүн өнүгүүсүнө чет өлкөлүк адистер жана чет өлкөлүк уюмдар менен кызматташуу да жакшы жардам беришкен. 2001-ж. бери Нарын облусунун кесиптик окуу жайларында «Хельветас» Швейцариялык эл аралык кызматташуу ассоциациясынын колдоосу менен «Айылдык кесиптик билим берүү» долбоору 7 кесиптик окуу жайларында «фермер» жана «фермер айым» кесиптерине окутуу жүргүзүлгөн. «Хельветас» айылдык кесиптик билим берүү долбоору менен биргелешип иштешүүдө кесиптик окуу жайларынын теориялык жана практикалык окууларына жаңы инфаструктуралар түзүлүп, инновациялык методдор киргизилип, республикада Нарын облусунун кесиптик-техникалык билим берүү системасы жакшы жетишкендиктерге ээ болгон. Облуста к.т.б.б.о.ж. саны 9. Аларда кесиптин 44 түрү б-ча жаштарга кесиптик билим берилет. Буга чейин № 15 Кочкор, № 30 Достук, № 86 Куланак, № 87 Нарын к.о.ж. респ-к бюджеттен каржыланып келсе, 2008-ж. 27-июнунан тартып № 24 Миңкуш, №26 Чаек, № 32 Атбашы, №50 Оттук к.о.ж. респ-к бюджетке өткөрүлгөн. 6 багыт б-ча жаңы адистиктер киргизилген. К.о.ж. 304 инженер-педаг-к кызматкерлер эмгектенип, 2151 окуучу кесиптик билим алып жатат.

Облустагы жаштар иштери. Облус б-ча жаштардын ж-а өспүрүмдөрдүн башын кошуп турган 132 уюмдар, бирикмелер, кооперативдер бар. Алардын мүчөлөрүнүн саны учурда 26390 адамды түздү. Жаштар уюмдарынын курамындагылардын 2,10% сы ишкердик м-н, курулушта 3,9%сы, мамлекеттик кызматта ж-а мекемелерде 6,7 %сы иштейт.Нарын ш. БАУ кесиптик-техникалык окутуу программасынын чегинде 98 адам кыш кыноочу, жыгач уста, шыбакчы адистиктерине окутулуп жатат. Облуста «Жаш Данакер» Патриоттор ж-а Лидерлер Союзу, «Нуржолбер», «Адеп башаты», «Дил Мүрөк» ж.б., фонддор, маданий борборлор иштейт. Жаштар саясаты чөйрөсүндө иштеген мамл-к ж-а муниципиалдык кызматчы кадрларды даярдоону өркүндөтүү облуста оң жолго коюлган.

Нарын мамлекеттик универстетинин алдындагы мугалимдердин кесибин жогорулатуу адистерди кайра даярдоо борбору. (Нарын ш. Ленин көчөсү № 127) Нарын облустунда 1951-ж. педагок.о.ж.базасында Гоголь ат-гы 2 жылдык мугалимдердин институту ачылган.1974-ж. Тянь-Шань обл. мугалимдердин билимин өркүндтүү инс-ту, 1989-ж. Нарын зоналдык, регионалдык билимин өркүндөтүү инс-ту болуп өзгөргөн. 1991-ж. Нарын обл.б.б.б. алдындагы мугал. билимин өркүндөтүү борбору болуп кайра түзүлгөн. Ошол жылдары борбордо 30 кызматкер иштеген, компьютер кабинети, китепкана ж-а жатакана, ден-соолукту чыңдоо профилакториясы ж-а обл. редакция м-н бирдикте «Таалим» газетасы чыгарыла баштаган. Борбордо эксперименталдык бөлүм жана лабораториялар иштеген. 1996-ж. НМУнун алдындагы мугал. кесибин жогорулатуу жана адистерди кайра даярдоо борбору болуп түзүлгөн.

Борбордун негизги максаты: КР б.б. мыйзамынын жана тийиштүү мамлекеттик жоболордун талаптарына ылайык, мугал. кесибин жогорулатып туруу. Борбордун башкы милдети: облустун аймагында мектептерде эмгектенген мугалимдердин, педагогдордун 5 жылда бир белгиленген мөөнөттө курстук кайра даярдоодон өткөрүп туруу. Борбордо компьютердик техника менен окутуу иши жөнгө салынган так илимдер, тил илимдери, табигый илимдер, педагогика көркөм искусство кабинеттери иштейт, анда 11 методист эмгектенет. Борбор тарабынан жылына 24 курс өткөрүлүп жалпы 480 мугалим билим деңгээлин жогорулатып, курстан өтүп турушат. Борбордун директорлору: Жанбоев К, Кендирбаева У, Жакеева О, Чынгышев А, Курманов К, Арунов А, Жаныгулов К, Мамбеталиев Ж.

Жогорку билим берүү. Облустагы жогорку окуу жайы - **Нарын мамлекеттик университети.** НМУ-ти Ички Теңир-Тоо аймагындагы ири окуу жайы ж-а илимий-маданий борбор. Нарын мамлекеттик университети 1996-ж. 22-майда Нарын а.ч.техникумунун, пед.окуу жайынын, мугалимдердин билимин жогорулатуу б-ча облустук ин-ттун ж-а Кыргыз архитектуралык-курулуш инс-тунун облустук филиалынын базасында түзүлгөн.

НМУнин маалыматтык тех-лар, экономика жана башкаруу, агрардык-техникалык ж-а педагогика, тил илимдер, үзгүлтүксүз билим берүү факультеттери ж-а 9 кафедрасы бар. Финансы ж-а кредит, бухгалтерия эсеби ж-а аудит, менеджмент, тарых, бажы иштери, педагогика жана башталгыч класстардын мугалими, кыргыз тили ж-а адабияты, англис тили, араб тили, кытай тили, корея тили, араб тили, търк тили, математика ж-а информатика, электроэнергетика, транспорт каражат ишин уюштуруу, айыл чарба өндүрүшү жана ветеринария боюнча жог. билимдүү адистерди даярдайт. НМУти респ-нын ж-а КМШнын ЖОЖ-ру, чет өлкөлүк бир катар уюмдар, фонддор менен тыгыз байланышта иштейт. Университетте эл аралык байланыш бөлүмү, аскер кафедрасы, чыгармачыл клубдар жана ийримдер бар. НМУ адистерди даярдоонун этаптуу, көп тепкичтүү жолун ишке ашырат. Азыркы муундагы компьютердик класс кабинеттер, талапка жооп берген аудиториялар менен жабдылган. Илимий жана электрондук китепканалары, жатаканасы, спорт комплекстери (ФОК) бар. 2009-ж. окуу жайды 620 студент бүтүргөн. Университетте алты борбор (түрк, корея, кытай, араб, америка таануу жана Карьера борбору) уюштурулган. 2009-2010 окуу жылында күндүзгү бөлүмүндө

1235 студент, сырттан окуу бөлүмүндө 800 студент окуйт. НМУнун алдында Нарын пед.колледжи, агрардык-экономикалык колледжи, мугалимдердин билимин жогорулатуу борбору иш жүргүзөт.

Нарын мамлекеттик университетинин окумуштуулары; ректор, проф. Акматалиев Алмазбек Акматалиевич, илимдин докторлору: проф. Сияев Таштанбек Моңолдорович, Сыдыков Жолдошбек Сыдыкович, Өмүралиева Дамира Кемеловка, Калдыбаев Салидин Кадыркулович. **Илимдин кандидаттары**: Атанаев Токтосун Бегалиевич биология илимд.канд. (1989) доцент, Абдылдаев Обозбек Абдылдаевич физика-математика илимд.канд. (30.01.97) доцент, Асанов Жолдош экономика илимд.канд.(23.03.1989), Ажыбаев Дүйшөн Макешович педагогика илимд.канд.(29.01.2009), Аман кызы Бактыгүл педагогика илимд.канд.(28.04.2009), Байбагышов Эрмек Муратканович айыл чарба илимд.канд. (25.06.2003), Бекбоева Махабат Амантуровна экономика илимд.канд.(03.07.2006), Дүйшекеев Кубанычбек Дооткулович техника илимд.канд.(07.04.1994) доцент, Жакеева Рысбүбү педагогика илимд.канд.(26.11.1987), Жантаев Адилбек Сүйүндүкович филология илимд. канд. (18.12.2003), Жумаева Роза Ражаевна саясий илимд.канд. (07.05.2008), Заркунов Асан филология илимд. канд. (16.06.2005), Эл мугалими (2004), Ибраимов Куттукалы филология илимд. канд. (11.02.1988), доцент, Иманалиев Сыдык Садырбаевич философия илимд.канд. (20.12.2007), Кадыров Белек Койчукеевич медицина илимд.канд. (30.09.1993) доцент, Куканов Абдыбек экономика илимд.канд.(25.04.1980), Көлбаева Мээрим филология илимд. канд. (12.10.2006), Молдалиев Эгемберди Дүйшекеевич техника илимд. канд. (18.04.2006) доцент, Муңайтпасова Гүлдайра Жумакадыровна педагогика илимд.канд.(20.12.2007), Сатыбекова Майрамкүл Абдыкуловна педагогика илимд.канд.(2009), Турдалиев Иманжапар Касиевич химия илимд.канд.(1994), доцент, Турдугулов Али филология илимд. канд. (28.05.1996), доцент, Чоробаева Нарынкүл Абдыкалыковна филология илимд. канд. (28.02.2002), Чолпонбаев Азис Карыбекович филология илимд. канд. (20.12.2007), Шерматов Сагынбек Макеленович ветеринария илимд.канд.(15.06.1990), Эгимбаева Жаңыл Болотканова педагогика илимд.канд.(19.05.2008). (Эскертүү: кашаада УАКтан окумуштуулук даражасы бекитилген жылдар)

2009-2010 окуу жылында университеттин профессордук-окутуучу курамында накта 4 илимдин доктору, 28 илимдин кандидаттары менен окутуучулар курамы эмгектенишет.

Маданият. Кийинки он жыл аралыгында облуста бир катар тарыхый инсандарды эскерүү маарекелери жана эл аралык фольклордук фестивальдар өткөрүлдү. Соң-Көл жайлоосунда 2002-ж.Тайлак баатырдын 200 жылдыгы, атактуу тоо булбулу Муса Баетовдун 100 жылдыгы театрлаштырылып оюн-зооктор менен коштолуп, Ажыбек баатырдын 200 жылдыгы Ат-Башы р-нда салтанаттуу өткөрүлгөн. Респ-нын тарыхында алгачкы ирет 2006-ж. жайлоо шартында «Соң-Көлдү Манас жердеген» аттуу эл аралык фольклордук фестиваль Соң-Көл жайлоосунда өткөрүлүп, «кыргыз көчү» жана улуттук ат оюндары көрсөтүлдү. Бул фестивалга дүйнөнүн 14 өлкөсүнөн делегаттар келишип, 25000 ашуун көрүүчүлөр көрүшкөн. Фестивалда Манас айтуу, акындык өнөр, элдик ырлар, фольклордук чыгармалар, дастан айтуу жана кол өнөрчүлүк боюнча конкурсанттардын өнөрлөрү сыналган.

Облустук маданият кызматкерлери эл аралык уюмдарга долбоорлорду өткөрүү жана элдик «Ашар» ыкмасын колдонуу менен 2002-ж. Кочкор р-нда Молдо Кылыч айылында, 2004-ж. Жумгал р-нун Лама айылында, 2007-ж. Ат-Башы р-нун Ак-Муз, Кара-Суу айылдарында жаңы клубдардын курулушу бүткөрүлүп, пайдаланууга берилген. Учурда Нарын облусунун калкын маданий жактан тейлөөдө 94 клубдук мекеме, 126 массалык китепкана, 3 профессионалдык театр, 3 элдик театр, 4 тарыхый мекен таануу музейи, 5 балдардын музыкалык мектеби иштейт.

Облуста 16550 орундук, 94 клубдук мекемелер бар. Клубда 347 ар кандай кружоктор, бирикмелер уюштурулуп, аларга 4500дөн ашык катышуучулар тартылган. Облус боюнча 126 массалык китепканаларда 981990 миң нускадагы китеп фондусу бар. Жалпы калктын 42 пайыздан ашыгы китеп окууга тартылган. Облустук С. Орозбаков ат. китепканада эл аралык уюмдардын колдоосу менен «Укуктук-юридикалык борбор» түзүлүп, интернетке кошулган.

2009-ж. Нарын облусунун уюшулгандыгынын 70 жылдыгына карата акындардын «Айтыш-2009» эл аралык кароо-сынагы жогорку деңгээлде өткөрүлүп, респ-нын бардык аймактарынан 23 акын катышып өз өнөрлөрүн элге тартуулашты.

Азыркы учурда облустагы 4 тарыхый край таануу музейинде баардыгы 6450дөн ашык экспонаттар бар. Музейлерде элибиздин тарыхын баяндаган баалуу материалдар коюлуп элибизден чыккан атактуу инсандардын жараткан эмгектери толук чагылдырылган. Облустун аймагында баардыгы болуп 269 тарыхый маданий эстеликтери бар. Алар Кошой-Коргон, Таш-Рабат кербен сарайы, Манастын таш тулгасы жана ат мамысы, кырк чоронун күмбөзү, Шырдакбектин чеби, Тайлак баатырдын күмбөзү ж.б.у.с. эстеликтер тарыхый баалуулукка ээ болуп, азыркы учурда жаш муундардын жана туристтердин көрүүчү жайына айланды.

Сөз сонунда илимий популярдуу бул китеп облустун 70 жылдыгына арналып, Кыргызстандын тарыхындагы чейрек кылымдын арасындагы тоолуу областын социалдык-экономикалык, маданий өнүгүшүн чагылдырып, облустун ак калпак, ак элечек тургундарына тартууланган баалуу белек болуп саналат. Демек, тарыхты окуу жана үйрөнүү адамдын жан

дүйнөсүн байытат, маданий-саясий деңгээлин көтөрөт, инсандын коомдук көз карашын калыптандырып, коомдогу ордун аныктаганга да таасирин тийгизет.

Колдонулган адабияттар:

1. Нарын облусу. Энциклопедия. (Жооптуу редактор Ү.Асанов.) КЭ-нин Башкы редакциясы. Бишкек.,1998. -420 б.:
2. Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы. Энциклопедия. / Башкы ред.Б.Ө.Орузбаева./ -Ф.:1983. -496 б.
3. Кыргыз Совет Энциклопедиясы. 4-том. / Башкы ред.Б.Ө.Орузбаева./ -Ф.:1979.
4. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. (Жооптуу редактор А.А. Асанканов.) Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору –Б.:2003. -464 б.
5. Биздин Кыргызстан. популярдуу тарыхый энциклопедия. (байыркы мезгилден XIX кылымдын аягына чейин) Бишкек 2004.
6. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы. Маалыматнаама. – Б.: 2003. -216 б.:
7. Осмонов Ө.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстандын тарыхы. (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). – Б.: 2001. - 519 б.
8. Бектемирова А.К. Нарын облусунун социалдык-экономикалык турмушу (1991-2005 жж.) Автореферат. Б.: 2009. - 25 б.:

А.К.Бектемирова, НМУнун ага окутуучусу

НАРЫН ОБЛУСУНДАГЫ АСЫЛ ТУКУМ МАЛ ЧАРБАЛАРЫНЫН АБАЛЫ (1991-2007-Ж.Ж).

Турмуш көрсөткөндөй, мал чарбасынын көрсөткүчтөрү, менчиктин кайсы түрү болбосун, малдын асылдуулугуна жеткиликтүү көңүл бурулганда гана өз натыйжасын берери анык. Эгемендүүлүк жылдарынын алгачкы мезгилдеринде, облуста жергиликтүү органдардын көзөмөлүнүн жоктугунан койдун асыл тукумдуулугу бузула баштаган. Мисалга алсак, Жумгал районунун «Көкөмерен», «Дыйкан», «Чаек» колхоздорунда, Кочкор районун «Чолпон» совхозунда жана башка чарбаларда асыл-тукум кочкорлор дыйкан чарбаларына жеке менчик ээлерине таратылып жиберилген жана бул чарбаларда койлорду уруктандыруу жергиликтүү органдардын көзөмөлүнөн четте калган. Мунун кесепетинен дыйкан чарба ээлери кара, куйруктуу жана башка койлор менен жайма куут жүргүзүшүп, натыйжада породасыз тукумдардын пайда болушуна алып келген[29].

Кыргыз мал чарба изилдөө институтунун окумуштууларынын көп жылдар бою эмгегинин натыйжасында облустун тоолуу регионунда жашоого ыңгайлашкан жана жогорку продукция берүүгө жөндөмдүү асыл-тукум малдардын породалары: дүйнөгө таанымал кыргыз уяң жүндүү, Тянь-Шань тукумундагы жарым уяң кроссберд жүнүн берүүчү койлор, жаңы кыргыз тукумундагы күлүк жылкылар, деңиз деңгээлинен 3500-4000 метр бийиктикте тоодо илгертен бери жашап келе жаткан жана кийин тукуму жакшыртылган уникалдуу кыргыз топоздорунун породалары түзүлгөн. Биз карап жаткан жылдарда менчиктештирүүнүн шары менен асыл тукум малдар жеке менчикке өткөн жана бул малдардын асыл тукумдуулугун, кунардуулугун сактоо, билимдүү адис окумуштуулар тарабынан асыл-тукум селекциялык иштерди жүргүзүү, зооветеринардык чаралар жүргүзүлбөгөнүнөн азайып, жогорудагы асыл тукум, кунардуу малдардын санынын төмөндөшү акыркы чекке дейре жеткен. Өзгөчө көптөгөн жылдар бою Каракужур өрөөнүндө жаратылган жогорку сапаттагы жибек кроссберд жүнүн берүүчү Тянь-Шань тукумундагы койлордун саны өтө азайып кеткен. Тянь-Шань кою 1966-жылы Тянь-Шань мал чарба тажрыйба станциясында чыгарылган. Койлор тоолуу жайыттарда асыроого ылайыкташтырылып, суукка чыдамдуулугу, эт жана жүндүүлүгү менен айырмаланган. Негизинен жайытта багылып, 30-40 см түшкөн карларды туягы жана тумшугу менен өзү казып, астынан чөп таап жей алган. 1980-жылдагы маалымат боюнча колхоз жана совхоздордогу бардык жарым уяң жүндүү койдун 27,3%зын таза тукумдуу тяншань породасы түзүп, Ак-Талаа, Тянь-Шань жана Тогуз-Торо райондорунун чарбаларында өстүрүлгөн[30]. Ал эми 1990-жылдардан баштап, ушул породанын жоголуу коркунучу туулган.

Селекциялык иштин негизги өзөгү болгон асыл тукум малдарга бонитировка тандоо, ылгоо жүргүзүү, айыл чарба малдарын жасалма жолдор менен уруктандыруу, асыл тукум карточкаларын, асыл тукум китептерин, күбөлүгүн жүргүзүү жана ушул малдарды экспортко сатууга даярдоо иштери дээрлик төмөнкү абалга келген. Асыл тукумдуу жаңы кыргыз тукумундагы жылкылардын саны кескин түрдө азайып, селекциялык зоотехникалык иштер жүргүзүлбөй, асыл тукум айгыр, бээлердин үйүрлөрү азайган.

---

29 Нарынский областной государственный архив. – Ф. 101, оп. 1, ед.хр. 1856. – С. 63.

30 *Осмонов О.* Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу. – Бишкек, 1994. – 66-б.

СССР тарагандан кийин асыл тукум жылкы чарбаларына дотациялар бөлүнбөй калганына байланыштуу асыл тукум иштери жүргүзүү тургай, малдын башын сактап калуу проблемага айланган. Республикада 148 миң асыл тукум жылкылардан болгону 4 миң калган[31]. Мына ошондуктан 2003-жылы 22-майда Өкмөттүн республикада «2003–2010-жылдарда жылкы чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасы жөнүндө» №292 токтому кабыл алынган. Анда учурда иштеп жаткан мамлекеттик жылкы заводдорун сактап калуу, өнүктүрүү, аларга зарыл өлчөмдө жеңилдетилген шарттарда узак мөөнөткө айдоо жерлерин ижарага берүү, 2003-жылдын республикалык бюджетинин каражаттарынын эсебинен 6,7 млн. сом даректүү финансылык жардам көрсөтүү, жогоруда аталган программада каралган иш чаралардын аткарылуусун камсыз кылуу жана башка иш-чаралар белгиленген. Программада кийинки кезде финансылык кыйынчылыктардан улам начарлап кеткен мамлекеттик жылкы заводдорун, атап айтканда Таластагы № 113, Нарындагы № 53, Ноокаттагы №44 азыркы «Көкбел» жылкы заводдоруна колдоо көрсөтүү каралган. Жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды сактап калуу, чарбалардын материалдык базаларын чыңдоо, малдын башын мындан ары өстүрүү, асыл тукум иштерин жүргүзүү үчүн Нарын районундагы «Нарын №53» мамлекеттик жылкы заводуна мамлекеттик бюджеттен 226,0 миң сом бөлүнгөн[32]. Жылкы чарбасында асыл тукум иштерин жакшыртуу үчүн 1 млн. сомго асыл тукум жылкылар сатып алынган.[33] 2005-жылга карата бул заводдо 81 баш жаңы кыргыз тукумундагы жылкылар багылган. Сөз кылып жаткан 15 жылдын ичинде бул чарбага жаңы айгыр келген эмес, натыйжада кан алмашуу болбой, жылкылар майдалана баштаган. Ошондуктан жылкылардын асыл тукумдуулугун жогорулатуу жана кан алмаштыруу максатында 2006-жылы май айында Арстанбек Дүйшеев атындагы Кыргыз мал чарба, ветеринария жана жайыт илим-изилдөө институтунан алмашуу жолу менен жаңы кыргыз породасындагы асыл тукум айгыр алынып келинген[34]. Өкмөт экспортко багытталган өндүрүштү өнүктүрүү зарылдыгы жөнүндө маселени коюп жаткан учурда адистердин пикири боюнча экспорттун статьяларынын бирин жылкы ээлеши мүмкүн. Асыл тукум жылкыларды эскпортко чыгаруу толук реалдуу иш. Жылкы чарбасы боюнча чоң адистердин бири С. Өмүрзаковдун айтканына караганда 80-жылдардын орто ченинде Кыргыз жылкысынын жаңы тукуму Италияга, 1992-жылы Нарын жылкы заводунан Кытайга, Ооганстанга сатылган. Каралып жаткан жылдарда Англиялык таза кандуу жылкылар, жорголор Ысык-Көл заводунан жакынкы чет өлкөлөргө экспортко чыгарылып, аларды казакстандыктар сатып алышкан. Ошол жылдарда тайлардын баалары 2 миң доллардан, чоң жылкылар 3-4 миңден баштап 10-15 ке чейин жеткен. Себеби Чолпон-ата жылкы заводу – генофонду бай завод. Бул чарбада убагында Россиядан, Франциядан, Англиядан, Америкадан, Италиядан алынып келинген айгырлардан алынган тукумдар сакталып калган. Англиялык таза
кандуу жылкыларды өстүрүп жаткан ири чарба ушул болгон[35]. Ал эми №53 Нарын жылкы заводунда (1982-жылы ачылган) багылып жаткан жаңы кыргыз тукумундагы жылкылардын сапаттары башка асыл тукум жылкылардыкынан кем эмес. Убагында ал жергиликтүү жылкыларды Дон тукумундагы, анан таза кандуу англис тукумундагы айгырлар менен аргындаштыруу аркылуу жаратылган. 1954-жылы өзүнчө тукум катары апробациядан өткөн. Демек, облуста тиешелүү аракеттер көрүлүп, жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды экспортко чыгаруу зарыл.

Кыргызстандын кой чарбасын өнүктүрүүдө кой чарбасын порода жактан кайра түзүү иши 40-50-жылдары татаал жолду басып өткөн. Натыйжада 1953-жылы белгилүү окумуштуу М.Н.Лущихиндин жетекчилиги менен жүн-эт багытындагы, тоолуу жайыт шартына байымдуу, сапаттуу жүндүүлүгү жана эттүүлүгү шайкеш кыргыз уяң жүндүү кою чыгарылган. 60-жылдарда кыргыз уяң жүндүү кою боюнча асыл тукум иши Киров районундагы «Жоон-Төбө» асыл тукум кой заводунда (азыркы М.Н.Лущихин атындагы), Жети-Өгүз районундагы «Оргочор», Кочкор районундагы «Кочкор» жана Карасуу районундагы «Катта-Талдык» асыл тукум заводдорунда жүргүзүлгөн. Окумуштуулардын жана малчылардын эмгегинин натыйжасында 70-80-жылдары республиканын дээрлик бардык чарбаларына кеңири жайылтылган[36].

Изилденип жаткан жылдарда чарба жүргүзүүнүн мурунку системасы толугу менен жоюлган. Бул чарбаларда асыл тукумдун башы кескин кыскарган. Мисалы, Нарын облусундагы «Кочкор» асыл тукум заводунда 80-жылдардын аягында таза кандуу кыргыз уяң жүндүү койлордун саны 42,6 миң баш болсо, 1995-жылы

---

[31] Из речи Президента Кыргызской Республики А.Акаева на научно-практической конференции в городе Оше 2 ноября 2001 года // Базар тамыры. – 2001. – №65/46.

[32] Эркин Тоо. – 2004. – 30-январь.

[33] Эркин Тоо. – 2004. – 2-февраль.

[34] Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. 2006-жылдарга карата Нарын мамлекеттик асыл тукум заводу жөнүндө маалымат.

[35] Агропресс. – 2003. – 8-май.

[36] *Лущихин М.Н.* Тоолуу шарттарда уяң жүндүү кой чарбасын өстүрүүнүн технологиясы. – Фрунзе, 1981.

11,35 миң, 1998-жылга чейин 1,65 миң башка чейин азайган[37].

Рыноктук мамилелер асыл тукум мал өстүрүүчү чарбалардын ишинин натыйжалары кийинки жылдарда суроо-талапка ээ болбой жатканын көрсөттү. Мисалы, 2001-жылы даярдалган 800 баш асыл тукум кой тиешелүү деңгээлде керектелбей калган[38]. Мындай шарттарда асыл тукум мал чарбалары эптеп жашоо үчүн жолдорду издөөнүн натыйжасында жогорку репродукциядагы үрөндөрдү товардык кредит түрүндө алып, тиешелүү жумуштарды аткарып, үрөн өстүрүүчү чарбалардын статусуна өтүп кетишкен, мисалы, «Оргочор», «Нарын №53», «Кочкор, «Тянь-Шань» асыл тукум мал чарбалары ушундай кылууга аргасыз болушкан[39].

Биз изилдеп жаткан жылдары айыл чарба ишканасынын статусуна ээ «Кочкор» мамлекеттик асыл тукум мал чарбасы кой өстүрүү менен гана иштебестен, эгин продукцияларын, анын ичинде арпаны жана буудайды өстүргөн. Эгин өстүрүү тармагында, баарыдан мурун, бул завод айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сортторун жаңыртуу менен иштеген, арпанын жана буудайдын элиталык жана биринчи репродукциядагы үрөндөрүн өстүргөн, ал боюнча Кочкор районунун керектөөлөрүн канааттандырган.

Каралып жаткан жылдарда финансылык оор абалга карабастан, мамлекеттик асыл-тукум заводдору селекциялык-асыл тукумдуулук иштерин жүргүзүшкөн. Республикада 5 койлорду өстүрүүчү асыл тукум заводдорунда (Оргочор, Кочкор, Катта-Талдык, Лущихин, Тянь-Шань) кыргыз уяң жүндүү жана тянь-шань жарым уяң жүндүү породалар өстүрүлгөн. 1998-жылдан бери бул заводдор жаңы порода – тоолуу кыргыз меринос породасын өстүрүшүп, 1998–2001-жылга чейин 24 миң козу алынган[40]. Мына ушул заводдордо болгону 10 миң баш таза уяң жүндүү койлор калган. Алардын 78%ын туут койлор түзгөн[41].

2006-жылы Нарын облусунда аттестациялоодон өткөн 15 асыл тукум чарбалары, анын ичинен 3 мамлекеттик асыл-тукум чарбасы (Кочкор мамлекеттик асыл тукум заводу, №53 Нарын мамлекеттик жылкы заводу, Тянь-Шань мамлекеттик асыл тукум заводу), 12 фермердик (3 – Ак-Талаада, 5 – Ат-Башыда, 2 – Жумгалда, 2 – Кочкордо) асыл тукум фермалары иш жүргүзүүдө. Бул асыл тукум чарбаларда жана фермаларда 21780 баш кой, 341 баш жылкы, 153 баш ири мүйүздүү мал жана 629 баш топоз багылган. Асыл тукум чарбалар негизинен койлордун тяншань жарым уяң жүндүү, кыргыз уяң жүндүү, эдилбай жана жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды багышкан[42].

Асыл тукум чарбалары койлордун асыл тукумдуулугун артырууда жана аларды облустун калкына жайылтууда көптөгөн иш-аракеттерди жасаган. Мисалы, Нарын районунун Тянь-Шань асыл тукум чарбасында тяншань жарым уяң жүндүү коюнун породалык сапатын жакшыртуу максатында 2004-жылы суффольк породасынын уругу алынып келинген, 2007-жылы бул породадагы койлордун саны 600гө жеткен жана андан алынган төлдү жайылтуу үчүн айылдарга филиалдары ачылган[43].

«Кочкор» асыл тукум заводуна кыргыз меринос койлорунун асыл тукумдуулугун арттыруу максатында 1998-жылы 25 баш австралиялык кочкор алып келинген. Ошондон берки 5 жылдан кийин жалпы алынган төлдүн саны 3,7 миң баш болсо, алардын ичинен 60-70% төл жергиликтүү уяң жүндүү жана австралиялык кочкорлордун аргындаштырылышынан алынган. Натыйжада, аргындаштырылган уяң жүндүү кыргыз меринос койлорунун жүнү таза тукумдуу австралиялык меринос койлорунун жүнү сыяктуу дүйнөлүк рынокто чоң суроо талапты пайда кылган. 2006-жылга карата бул заводдо 2794 баш кой бар болсо, алардын ичинен 2220 баш тубар койлор болгон. Бардык койлордун 86%ы австралия кочкорунун тукумунан турган[44]. Союз убагында бул чарбада 42 миң баш асыл тукум кыргыз уяң жүндүү койлору багылып, алардын 16 миңи тубар кой болгон. Заводдогу койлор орто

---

37 У ГПЗ «Кочкорка» перспективы реальные // Агропресс. – 2003. – июнь.

38 Основные итоги работы Кыргызской аграрной академии. – Бишкек, 2001. – С. 102.

39 Кыргыз Республикасынын айыл чарба, суу жана кайра иштетүү өнөр жай министирлигинин учурдагы архиви. Тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаменти. 2000–2005-жылдарга карата тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаментинин отчету.

40 Кыргыз Республикасынын айыл чарба, суу жана кайра иштетүү өнөр жай министирлигинин учурдагы архиви. Тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаменти. 2000–2005-жылдарга карата тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаментинин отчету.

41 Агропресс. – 2004.– август.

42 Нарын облустук мамлекеттик администрацисынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. Нарын облусундагы 2000–2006-жылдарга карата мал чарбасынын абалы жөнүндө маалымат.

43 Нарын облустук мамлекеттик администрацисынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. Нарын облусундагы 2005–2008-жылдарга карата мал чарбасынын абалы жөнүндө маалымат.

44 У государственный племенный завод «Кочкорка» перспективы реальные // Агропресс. – 2003. – июнь; Нарын облустук малекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. 2006-жылга карата Кочкор районундагы асыл тукум мал өстүрүүчү чарбалар жөнүндө маалымат.

эсеп менен 12,5 кг дан жүн берип, тирүүлөй салмагы бир центнерге жеткен. 1970–1985-жылдары бул чарбада өстүрүлгөн 78 миңден ашуун асыл тукум койлор мамлекетке жана башка чарбаларга сатылып, алынган киреше чарбанын муктаждыктарына, кыштактын социалдык инфраструктурасын жакшыртууга жумшалган[45]. Демек, азыркы мезгилде ушул заводдо багылып жаткан кыргыз уяң жүндүү койлордун санын көбөйтүп, облустагы дыйкан жана фермерлерге сатуу жана экспортко чыгаруу мезгил талабы. Региондогу мал чарбасындагы асыл тукум малдардын чордону болгон бул чарбаларды экономикалык-финансылык кредит, инвестиция берүү жагынан, асыл тукум селекция иштерин жүргүзүү боюнча билимдүү адис окумуштууларды тартуу жагынан, асыл тукум малдарды көбөйтүү, чет өлкөгө экспортко чыгаруу, башка фермердик чарбаларга тукумдуу малдарды реализациялоо жагынан ар тараптан колдоого алуу зарыл болууда.

УДК 82/821 Нарын облусунун кыскача тарыхы

Бокоев Каныбек Сейтакунович

НАРЫН ОБЛУСТУК МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯСЫНЫН КОРГОНУУ, УКУКТУК ТАРТИП ЖАНА ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАР БӨЛҮМҮНҮН БАШКЫ АДИСИ

Нарын облусу 1939-жылы 21-ноябрында СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун указы менен түзүлүп «Тянь-Шань»-деп аталып 12 жылдан бери шаар статусун алган Нарын облустун борбору болуп негизделген болуучу. Облуска 6 район, 61 сельсовет баш ийген.

Алар:

-Ак-Талаа району-9 сельсовет (Ак-Кыя, Ак-Талаа, Ак-Чий, 1-май, Дөрбөлжүн, Жаңы-Талап, Кызыл-Октябрь, Коңорчок, Терек);

-Ат-Башы-9 (Ат-Башы, Ак-Моюн, Ак-Жар, Ак-Муз, Ак-Талаа, Баш-Кайыңды, Кара-Суу, Туюк-Богошту, Ой-Терскен),

-Жумгал 11 (Башкууганды, Жылан-Арык, Сарый-Камыш, Суусамыр, Кабак, Кайырма, Кызыл-Туу, Көл-Ой, Кара-Кол, Фрунзе, Чаек);

-Кочкор-12 (Ак-Кыя, Ак-Учук, Ак-кудук, Кашат, Кочкор, Кош-Дөбө, Көк-Жар, Кум-Дөбө, Кара-Суу, Посёлковый совет с/х Кочкорка, Такен-Булак, Үкөк);

-Нарын району-14 (Ак-Кудук, Алыш, Дөбөлү, Жан-Булак, Жергетал, Ийри-Суу, Куланак, Киров, Кызыл-Октябрь, Кони завод, Миң-Булак, Учкун, Он-Арча, Четнура,);

-Тогуз-Торо-6 (Атай, Сары-Булуң, Көкирим, Кош-Дөбө, Каргалык, Тогуз-Торо,) сельсоветтерден турган.

Нарын аталышы же болбосо Нарын облусубуздун тарыхы биз белгилеген 1939-жылдан бери эле башталбайт. Тарыхтарда белгиленгендей Нарын аталышы 7-12-кылымдарга чейин байыркы грек-рим, түрк, араб, кытай тилдеринде жазылып түрдүү аталыштарга ээ болуп, көпчүлүк авторлор «Берметтүү-Суу»-деп атап келишкендиги баяндалат. Улуу дарыябыздын атына уюкаш Нарынга байланыштуу аттар окумуштуулардын тастыктоосунда Орто Азия, Монголия, Казахстан ж.б. жерлерде кездешип, «Нарын» түшүнүгү («тар», «кууш») деген монголдордун сөзүнөн алынган делсе, экинчи маалыматта моңголдордун «нарин» деген уруусунун атынан келип чыккан делет(1,2). Бүгүнкү биз менен катарлаш жашап келе жаткан Нарындык кыргыздардын айтуусунда кыргыздардын эзелтен берки улуттук тамагынын бир түрү замандын шартынын өзгөргөндүгүнө байланыштуу «Беш-Бармак» деп аталып, бул сөзгө көп кырдуу кыргыз купуя сырлары катылгандай. Уламалуу аксакалдардын айтуусу боюнча улуттук тамак «Беш-Бармакты» даярдоодо курч бычак менен туураган этти «наарын» деп атап келгендиги далилденет. Кыргыздардын салтына ылайык мурдагы заманда атактуу эл башы болуп жүргөн адамдар, салт болуп келген шернеге, конокко же сый тамакка чакырылганда жанына улууларга урмат кылуу өнөрлөрүн билген, тарых жаатындагы санжыраларды далилдүү айткан жана ыкчам эт туурай турган жигиттерин ээрчитип жүргөндүгү белгилүү. Мына ошол жигиттер жашы улгайып, аксакалы жайкалган Улуу карыларга, сыйлуу конокторго малдын бышкан этин майда туурап, кары адамдар кыйынчылыкысыз чайнап жегенге камылга көрүп өздөрүнүн шамдагайлык өнөрлөрүн көрсөтүшүп келишкен. Эң мыкты эт туурагыч жигиттер этти куш тилиндей формада кармап тоурашкан. Демек, «Наарын» (куш тилиндей) деген сөз маанисин берээри бышык(3).

Ошол «Куш-Тилиндей» жерди мекен кылгын кыргыздар 7-12-кылымдарда көчмөн турмуштарды моюндарына алып келген болсо кийинчерээк тарых белгилегендей 1331-жылы Ата-Башы шаарын ал эми ошол кыргыздардын урпактары 1868-жылы Нарын шаарын негиздеп «Берметтүү-Суу» менен «Атабашы-Суусун» бойлой жашашып боз үйлөрдөн «Ак-Ордо» курушуп дүйнөлүк тарыхтарга из калтырып келишкен болуучу. Мына ушул дүйнөлүк тарыхтарга из калтырган кыргыздарды азыркы

---

[45] *Усубалиев Т.У.* Созидательная сила ленинской национальной политики. – Фрунзе, 1984. – С. 80-

учурда тактоого аракет жазап жаткан билимдүү атуулдар ошол тарыхтарды жаңылмачтатпай, ошол тарыхты үзүл-кесил кылып маанисин бузуп жазбай эгемен мамлекетибиздин жаштарына тарыхтын айкын түз жолун көрсөтүп берүүбүз зарыл. Ошондуктан Нарын ж.б. Кыргыз жеринин аймактарынын таржымалдарына келгенде 14-к. таанылык «Мажму атут-товарих» аттуу фарс тилинде жазылган тарыхый чыгарманы кыргыз тарыхынын баш жагына коюп совет ж.б. мезгилдерде жазылган башка тарыхый чыгармалар менен салыштырууларды тактоолорду жүргүзүп кээ бир ашык-кемин түздөп оңдоп эл-журтка алып чыгуу биринчи милдеттерден деп ойлойбуз.

Кыргыз тарыхы аныктагандай 940-1137-ж.ж. чейин Кара-Хан мамлекетин курган жергиликтүү кыргыз чигилдери Нарындан-Кашкарга чейинки аймактарда туруктуу жашашып ушул чөлкөмдө биринчи «ислам» динин кабыл алган мамлекет кургандыгы белгилүү. Тарыхый маалыматтарда Сатук Карахан (мусулманча аты Сатык-Абдыкерим)) 901-жылы Кашкарда туулуп, балалык чагы ошол жерде өткөн. Карахан 913-жылы же 12 жашка толгондо аалым Абу-Насыр-Самандан жетегинде мусулман динин жашыруун кабыл алып, мусулманча билим ала баштагандыгы баяндалат. Ошол Карахан түзүп кеткен күчтүү мусулман мамлекети тарыхта 197 жыл бою бийликте болуп Нарын аймагы аркылуу өтүүчү Улуу Жибек Соода Жолун өз көзөмөлдөрүнө алышып керек болсо ошол кездеги дүйнөлүк маанидеги жаңылыктар менен өзгөрүштөргө дагы туруштук берип келишкендей. Ошол караханийлер кагандары кийин Кашкар шаарынан бөлөк дагы Нарын дайрасына 45 чакырым жакын турган Ата-Башы (Кошой-Коргон) шаарында дагы кыргыздарды башкарып тургандыгы окумуштуулар тарабынан такталган. Ушул Ата-Башы шаарында турган Караханийлер мамлекетин жетектеген жергиликтүү Кыргыз-Чигилдери менен Наймандардын ортосунда карым-катнаш болгондугу элдик санжыраларда дагы айтылып келет. Алсак: Нарын-Ат-Башыда жашап туруп эл-оозунда айтылып келген кыргыз санжыраларынын мани-маңызын коротпой совет дооруна чейин жеткирген Ороз болуш кызы Калыйчанын:

Төрт булуңдуу сабадан,
Куюлганың ушулбу.
Төгөрөк Найман ичинен,
Буюрганың ушулбу… деген тарыхый мааниге ээ жамагы Теңир-Тоолуктардын эсинде калган. Бул жамакты чечмелей келсек Караханий чигилдеринин улуу падышасы уулун Найман элиндеги улуу хандын кызына үйлөнтүп «кудай дешкен куда, курчалышкан дос»- болуп азыркы Ат-Башынын Чеч-Дөбө мазары менен Кошой-Коргондун ортосундагы Буурахандын-Сазында улуу той берет. Ошол улуу хандардын, улуу пашылардын катышуусунда берилип жаткан тойдо жаңы келген келиндин сарамжалсыздыгынан сабадан куюлуп жаткан кымыз коноктордун көптүгүнөн жетип-жетпей калат. Тамак-ашка көзөмөлдүк кылып жаткан жаңы келиндин жамакчы жеңеси мына ушундай тарыхый мааниге ээ болгон жамакты абысындарынын көзүнчө айтат. Манаста айтылгандай заман доорго, доор заманга айланып эл көңүлүндө калган тарыхый жамак энеден-кызга айтылып жүрүп биздин заманга жетти.

Теңир-Тоого байланыштуу дагы бир орчундуу тарыхый окуяда 14-к. 80-ж. ортосунда Аксак Темирге каршы коалиция түзгөн Баймурат Кулжыгач-Төрө уулунун кыргыз тарыхында өз орду бар. Нарындын-Тарбагатайына ак боз үйлөрдөн ««Чоң-Хан-Ордо» курдуруп ошол мезгилдеги жалпы кыргыз урууларынын башкаруучусу болуп эмир даражасын алган Баймураттын улуу кол башчы, тарыхый улуу инсан экендигин ЕвроАзия тарыхындагы анын оордун толугу менен аныктоо эгемен Кыргыз Республикасынын атуулдарынын милдети экендиги белгилүү.

9-10-к. Тибет, Фергана жана Барскоондун ортосунда жайгашкан Ате-Башы (Ата-Башы, Аталар-Башы, Аталардын-Башчылгында-К.Б.) шаары 1331-жылы дүйнөлүк картага түшүрүлгөн мезгилде Баймурат болгону 59 жаш курактагы күч кубатына келип шаардын өнүгүп-өсүшүнө зор салым кошкон улуу инсан экендиги дагы аныкталган. Демек оош-кыйыш мезгилдерди башынан өткөргөн көчмөн кыргыздар көчүп-конуп эле жүрө бербестен Моголстан мамлекетин башкарган Баймурат хан «Ата-Башы» шаарын негиздеп курса, Чынгыз хандын тушундагы кыргыздар «Кара-Корум» шаарын курушкандыгы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүгүн алганы такталып келе жаткандай. Ташкенден-Могол тоосуна чейинки аймактарга хан болгон Баймурат менен Алтын Ордо ханы болуп Москваны өрттөп даңазаланган Токтомуш ага инин балдары экендиги «Мажму атут-товарихте» жазылган. Ошондой эле Эдиге аттуу хан дагы кыргыз болушкандыгы тарых жаатында илим изилдеген белгилүү инсандар тарабынан такталып ырасталып келүүдө. Ал эми 1389-90-ж.ж. Аксак Темир жана анын уулу +мөр шейх «кылыч жана от» деген ураанды алдыга коюп 20 миң колу менен Нарындын-Тарбагатайында турган кыргыз ханы Баймуратка кол салган окуясы толук изилденип иликтениши керек. Темирдин кыргыздарга болгон өтө ырайымсыз кандуу бул чоң согушунда баскынчынын алдына койгон максаттары толук чечилбей 1390-жылы Кыргыздардын ханы Баймурат мына ушул чоң согушта Ата-Мекен, Эли-Журтун коргоп жатып аалам салгандай. Баймурат башында турган кыргыздардын аскерлери Темир баштаган баскынчыларга эрдиктердин үлгүсүн көрсөткөндүктөн ошондогу элдер ошол кыргыздарды «Моголстандын токой арстандары»- деп аташканы белгилүү. Ошон үчүн «Нарын-Суусу» менен «Атабашы-Суусунун» ортосунда жашаган кыргыздарда Улуу падышалар менен

Улуу хандар болуп алар регулярдуу армия түзүп баскынчылардан Эли-Журтун коргоп тургандыгы ырасталат. Алтын Ордо ханы Токтомуштун бир-тууган агасы Баймурат 1390-жылы аалам салса, Аксак Темир 1405жылы, Токтомуш 1406-жылы жалган дүйнө менен коштошкондуктары ташка тамга салгандай эле тарыхта жазылуу. Алты ай кышы бар ак калпагы башынан түшпөгөн Нарындын ушундай тарыхый маалыматтарын тактоого келсек ошол Караханий менен Моголстан мамлекеттерин башкарган жергиликтүү чериктер «Берметтүү-Суу» менен «Атабашы-Суусун» бойлой жашашып көчмөн мамлекеттердин борбору Ата-Башы шаарын куруп эле тим болбостон Эл-Журттун конушу кылып Улуу Кытай Мамлекети менен чек бөлүшүп тургандыгын Кыргыз тарыхына белгилөөгө арзыйт(4, 5, 6, 7, 8, 9, 10).

Нарын жергесинде Караханий, Моголстан мамлекеттеринин тарыхынан сырткары 1635-жылдары Калмактардын күчтүү бийлиги орногондугу белгилүү. Мына ушул Ойроттор жалпы кыргыздарды караканап кылып чаап натыйжада эл чачылып көпчүлүк кыргыздар Кулябка чейин кире качышканы тарыхта белгилүү. Ошондон кыргыз-казакта «казак кайың сааганда-кыргыз кулябка качканда»-деген маанилүү ооз эки элдик тарыхты толук түшүндүргөн сөз байлыктары бар. Ушул кыргыздардын башына түшкөн оор заман 1758-жылга чейин уланып ал бийлик жазмаларда «Жунгар хандыгы», «Ойрот хандыгы», «Калмак хандыгы»-деп аталып 122 жыл кыргыздардын үстүнөн бийлик жүргүзгөн. Ушундай күчтүү калмактардын баскынчылыгында калган Нарындык кыргыздар ата-бабасынан калган Кыргыз-Жерин, Теңир-Тоосун таштабай башка кыргыз урууларындай жер которуп кетпей керек болуп кеси келсе колуна курал алып эркиндик үчүн кармашууларга барып турушкан. Албетте бул кыргыз чериктеринин калмактарга каршы күрөшүн дагы жетектеген атактуу Элдик баатырлары болгон. Алардын катарында Ногой уулдары Тоймат-Шер менен Токтобай бий, Тайгаболот уулу Максүт бий менен Ырысбай уулу Сазан баатырларды атоого болот. 1757-жылы Цин аскер башчысы Чжао Хойдун Нарын аймагына келиши менен калмактар түп тамырынан бери куугунтукка алынып кыргыз жери калмактардан биротоло бошойт. 1759-жылкы «Си-Юй-ту-чжи» маалыматтарында Кытай мамлекетинин аскер башчысы Тоймат-Шер башчылык кылган чериктерди чыгыш-батыш буруттардын ортосунан кезиктиргендиги анын карамагында 200 түтүн черик уруусу калгандыгын тарых маалымдайт. Ушундай узакка созулган калмак баскынчылыктарынан улам Нарындык ошол кыргыздардын ооз-эки чыгармаларында «Эр Табылдыдай» элдик эпосторун жаратышкан болуучу. Мына ушул Нарындык Токтобай, Максүт бийлер Тоймат-Шер, Сазан баатырлар 1759-жылы бир тууганы Куталы башында турган топ элчилерди кытай бийлигинин борбору Түп-Бээжинге жиберишкен. Ал элчилер Кытайдын императору турган Пань-шань Цзинь цзи сарайына чейин барышкан. Элчилердин эрдиги император аркылуу бааланып Нань-юань деген жерден сый-тамактар уюштурулуп кыргыздарга арнап фейерверк (салют) аттарып сый-урмат көрсөткөнү белгилүү. Бул черик элчилердин сүйлөшүүлөрүнүн жыйынтыгынан кийин 1760-жылы калмак чапкынынан тентип кеткен 1000 (миң) түтүн кыргыз үй-бүлөлөрү өз жерине көчүп келишип кубанычка батышкан. Бул калмак баскынчылыктарына каршы боштондук күрөштөрүн уюштуруп турган Токтобай, Максүт бийлердин ж-а Тоймат, Сазан баатырлардын ж.б. тарыхый окуяларын о.э. 14-к таандык Баймурат хан менен Алтын Ордо ханы Токтомуштун кыргыз экендигин аныктаган өмүр таржымалдарын иштеп чыгуу ж-а кыргыз тарыхына толук киргизүү зарылчылыгы бар(11,12, 13, 14).

Мына ушул 1758-1876-ж.ж. чейин Нарындан Кашкарга чейинки зор мейкиндикти ээлеп турган черик уруусуна цин, кокон, кашкар хандыктарынын үстөмдүктөрү келип алар үч бийликке салык-алык төлөп турушкандыгы белгилүү. XIX-к. биринчи, экинчи жарымында кыргыз элине аттын кашкасындай белгилүү Нарындык Кыргыз элинин улуттук баатырлары Айдар уулу Мамбет, Токтобай уулу Ажыбек, Тоймат уулу Турдуке, Сазан уулу Калча, Сазан уулу Карымшак, Максүт уулу Атамбек, Сазан уулу Татыбек, Куттукожо уулу Бошубек, Сазан уулу Айдарбектер эл башында турушуп алардын ысыгы менен суугуна чыдашып эркиндик күрөштөрүн уланта беришкен болуучу. Бирок, күчтүү бийликтин кысымынан кутула албаган ошол Нарындык кыргыздар дагы кандайдыр бир деңгээлде бул аталган бийликтерге салык-алык төлөп турганы менен кеси келсе ал бийликти тааныбай убактылуу болсо дагы салыктарды төлөөнү токтотуп турууга күчү келгендиги белгилүү. Окумуштуу Ч.Валиханов «Какшаал дарыясын бойлой көчүп жүрүүчү Черик уруусунун башчысы Турдуке турфандын жанында ал шаардын акими кыргыздарды алдаганына нааразы болгондуктан, соодагер сарттардын бирин кармап алып, башына чалма ороп, мына силерге кожо деп Турфан дарбазасына алып келген. Чериктерди жыл сайын берилүүчү Кытай +кмөтүнүн ардактуу сыйлыгы «Кызыл шарик» гана токтото алган. Кожолор келгенде чериктер Кокон (Кашкар, Кытай-К.Б.) бийликтерин жок санашып, алардын буйруктарын аткарышпай турганы айрыкча белгилөөгө арзыйт»-деп жазган. Ошондуктан Кыргыз тарыхында өзгөчө орчундуу орунду ээлеген Улуттук баатырлар мамлекет курууга бардык күч кубатын жумшашкан 19-к. биринчи, экинчи жарымында жашаган Мамбет, Ажыбек, Калча, Турдуке, Карымшак, Бошубек, Татыбек, Атамбек, Айдарбек ж.б. Теңир-Тоолук улуу инсандардын кокон, кашкар хандыктарынын цин дөөлөтүнүн

баскынчылыктарына ж-а Кененсары Касым уулунун Кыргызстанды басып алуу үчүн баштаган Орто Азиядагы чоң согушунун эки этабына тең катышкандыктарын толук чагылдыруу керек(16,17, 18).

Оруссия падышачылыгынын кулашынын орчундуу окуясы болуп 1917-жылдын 25-октябрындагы (7-ноябрындагы) Санк-Петербург шаарындагы большевиктер партиясынын төнкөрүшү эсептелип, бул бийлик пролетраиат диктатурасын орноткондугу жөнүндө жар салган. Петрограддагы Октябрь Революциясынын таасири 1818-жылы февраль айында Нарынга жетип, ушул эле айда Нарындагы аскер горнизонунда митинг болуп бул иш-чарага аскер адамдарынан сырткары аз сандагы жергиликтүү кыргыздар дагы катышат. +зүн большевикмин деп эсептеген Х.Мусаев бул митингде сүйлөп, бийлик кимдин колуна тийгендигин элге түшүндүрүүгө аракет жасаган. Ал февраль, март айларында бир нече жолу жашыруун түрдө Шаркыратма-Суусунун жээгиндеги үйүндө элди жыйнап аларды Кеңеш өкмөтүн түзүүгө үндөгөн болуучу. Бирок, жаңы өкмөткө түшүнө бербеген жергиликтүү эл дароо эле маакул боло коюшкан эмес. Нарындык кыргыздар мындай өзгөрүштөргө даяр эмес эле. 1818-жылы 2-апрелде Нарынга кеңеш бийлигин орнотуу үчүн Токмок шаарынан Ф.С. Дубовицкий башында турган 200 кызыл гвардиячы келип 3-апрелде алар элди шаардагы (азыркы Нарын облустук ички иштер башкармасы жайгашып турган жерге-К.Б.) аянтчага чогултуп, Нарындагы Убактылуу өкмөттүн жоюлганын жарыялаган. 1818-ж. 8-апрелде Солдаттар менен Мусулмандар депутаттарынын Кеңешинин участкалык сьезди болуп, анда Кеңеш бийлигинин орногондугу жөнүндө жарыя болуп, 40 кишиден турган Эл депутаттарынын Кеңеши шайланат. 1920-ж. 5-ноябрда мурдагы падышалык офицер, токмоктук көпөс Д.Кирьянов ж-а нарындык К.Бондарёв (кыргыздар «Мөндүрүп» дешкен) жетектеген отряд Ат-Башыдан Нарынды көздөй аттанышып, козголоң уюштурушкан. Нарындагы козголоңчуларды басууга 13-ноябрда Токмок шаарынан чыккан эки өзгөчө жана 4 түрүкмөн полктору чыгып, 14-15-ноябрда Шамшы ашуусунун жанында козголоңчулар менен катуу салгылашууга барышкан. Кармашта козголоңчулар жеңилип Д.Кирьянов туткунга алынган. 18-ноябрда Долон-Ашуусунда козголоңчулар менен кызыл гвардиячылар дагы бир жолу салгылашка барышып «Мөндүрүптөрдүн» калдыктары Чыгыш Түркстандын аймагына кире качып кутулушкан. Ошентип тарыхта белгиленгендей Теңир-Тоо аймагына Кеңеш +кмөтүнүн бийлиги толугу менен калыбына келтирилип 1921-1922-ж.ж. Жети-Суу чөлкөмүнө кирген Нарында дагы жер-суу реформалыр жүргүзүлүп натыйжада Нарын уездинде 8 миң чарба отрукташтырылып элди жерге биротоло жайгаштыруу иштери 1925-1926-ж.ж. чейин уланган. 1920-жылы 62 адамдан турган жумушчу-дыйкан милициясы түзүлүп, ал Нарын уезддик-шаардык милициясы деп аталып, 1924-жылы Ат-Башынын Туюк-Богошту деген жеринде туулган Алма-Ата шаарындагы эки жылдык милициянын окуу жайын бүтүргөн орус тилинде эркин сүйлөгөн Койчуманов Юсуп (Жусуп) Нарын уезддик-шаардык аткаруу комитетинин Президиумунун № 20 токтому менен Нарын уезддик-шаардык милициясынын (азыркы Нарын облустук ички иштер башкармасынын) начальниги болуп дайындалат. Ал эми Жукеев Табылды (Пудовкин) 1924 ж. Россиядан Нарынга келип 1926-ж. баштап Нарында кылмышкерлерди издеп табуу боюнча округдук бөлүмүнүдө начальник болуп дайындалат. 1925-жылы 25-майда Кара-Кыргыз автономный облусу, Кыргыз автономиялуу облусу (КАО) деп аталып Кыргызстан аймагы Бишкек, Каракол-Нарын, Ош, Жалалабад төрт окуругуна бөлүнөт. 1926-жылы 6-декабрда Каракол-Нарын округунун ордуна Каракол жана Нарын кантондору түзүлөт. 1927-жылы 28-январында Москва шаарындагы Бүткүл россиянын борбордук аткаруу комитетинин төрагасы М.Калининдин колу менен токтом кабыл алынып Кыргыз АССР шаарларынын тизмеси бекип бул тизмеге: Фрунзе, Ош, Жалал-Абад, Кара-Кол, Токмок, +згөн, Нарын аталыштары кирген. 1930-жылы 1-сентябрда кантондор менен болуштуктар жоюлуп Теңир-Тоо аймагында Сталин, Нарын, Ат-Башы райондору түзүлүп, Кыргыз АССРинин БАК тике баш ийишкен. 1936-жылдын 5-декабрында Кыргыз АО Кыргыз ССРи болуп түзүлүп, ушул жылдын 1-январына карата Нарын дубанында 248 колхоз уюштурулуп, жергиликтүү элдин күчү менен Бишкек-Торугарт автомобил жолунун курулушу башаталат. 1938-ж. 11-мартта Кыргыз ССРинин БАКынын чечими менен Кыргызстан кайрадан Фрунзе, Ысык-Көл, Тянь-Шань, Жалала-Абад, Ош округдарына бөлүнгөн. Ал эми 1939-жылы 21-ноябрда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун указы менен Тянь-Шань облусу түзүлүп Нарын шаары облустун борбору болуп аталат. Облуска Ак-Талаа, Ат-Башы, Кочкор, Нарын, Тогуз-Торо райондору кирген. 1941-жылдын 22-июнунда фашисттик Германия Советтер Союзуна кол салып натыйжада Улуу Ата Мекендик согуш башталган. 1941-1945-ж.ж. Улуу Ата Мекендик согушка Нарын облусунан 19495 уул, кыздары жиберилип, алардын 3113 фронттордо курман болушса, 2851 согуш талаасынан дайынсыз жоголуп 13531 фронттордон аман-эсен келишкен. 1941-1945-ж.ж. согушта жердештерибиз Дайыр Асанов менен Анварбек Чортековдор Советтер Союзунун баатырлары болушуп аларды тосуп алуу мамлекеттик иш-чарага айланган болуучу. 1962-ж. 30-декабрда Кыргыз ССРинин ЖКП указы менен Тянь-Шань облусу жоюлуп 1970-ж. 11-декабрда Кыргыз ССР ЖКП № 1384-УП указы менен Нарын облусу кайрадан түзүлүп жогорудагы 5 районго дагы бир аталыштагы «Жумгал» район болуп кошулган болуучу. 1975-

1980-ж.ж. чейин Кыргызстан КП Нарын обкомунун 1-катчысы болуп иштеп кеткен Кыргыз ССР Жогорку Советинин 3 жолку депутаты А.Савитахуновдун Нарын облусунун элине жазап кеткен ак эмгектери эскерилүүгө тийиш. А.Савитахунов Обкомдун биринчи катчысы болуп иштеп турганда облустун аймагында чоң-чоң курулуштардын бүтүшү менен бирге эле элге ак эмгеги таза иштегендиги менен таанылган. А.Савитахуновдун тушунда Ат-Башы районундагы Ак-Моюн айылындагы Кызыл-Дыйкан орто мектебинин мугалими Улу Ата Мекендик согуштун катышуучусу А.Койчуманов 1978-ж. Социалисттик Эмгектин баатыры болсо, 1975-ж. Баш-Кайыңды айылынын тургуну Улуу Ата Мекендик согуштун катышуучусу Ат-Башы райисполкомунун төрагасы болуп иштеп кеткен Ч.Шадыбеков «Ажыбек баатыр поэмасын» жазган болуучу. Айрыкча Нарын облусунун тарыхына белгилей кетүүчү Кыргызстан КП БКнын 1-катчысы, СССР Жогорку Советинин 5 жолку депутаты Усубалиев Т.У. демилгеси менен 1963-жылы Кыргызстандын Россиянын составына ыктярдуу кошулгандыгынын 100 жылдык урматы белгиленип Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы экинчи жолу Ленин ордени менен сыйлангандыгы белгилөөгө арзыйт. Ошол 1863-жылдан 1991-жылга чейин Россиянын курманда турган Кыргыздардын билими менен илими, маданияты менен медицинасы, экономикасы менен өнөр жайы, мал чарбачылыгы менен дан чарбачылыгы, укугу менен тартиби болуп көрбөгөндөй оң жагына өзгөргөн болуучу. 1988-ж. 5-октябрда Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин № 1945-XI Указы менен Ысык-Көл, Нарын облустары жоюлуп ж-а кайрадан биригип «Ысык-Көл облусу»-деп аталган. Тогуз-Торо району Ош облусунун кармагына өткөн. 1990-ж. 14-декабрда Кыргыз ССРинин Президенти А.Акаевдин № 263-XII мыйзамы менен Нарын облусу кайрадан түзүлгөн(19,20,21,22,23). 1918-1991-ж.ж. чейин Совет Мамлекетинин карамагында турган Кыргызстан Коммунисттик партиясы облустагы бийлик органы болуп эсептелип келип 1990-ж. 15-декабрда Кыргыз Республикасынын суверенитети жөнүндө Декларациясынын кабыл алынышы менен 1992-жылдан бери бул бийлик түп тамырынан бери өзгөрүп келип кийин Нарын облустук мамлекеттик администрациясы болуп уюшулган.

Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын кызматкерлери Эгемендүү Кыргыз Республикасынын Конституциясын, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын, Кыргыз Республикасынын Президентинин Указдарын, Кыргыз Республикасынын +кмөтүнүн Токтомдорун, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин чечимдеринин негизинде иш жүргүзүп келет. Облустук мамлекеттик администрациясынын түзүмү болуп Нарын облустук мамлекеттик администрация башчысы-губернаторлук кызмат орду; губернатордун 1-чи орун басарлык кызмат орду; эки орун басарлык кызмат оруңдары; аппарат жетекчиси; жардамчысы ж-а массалык-маалымат каражаттары м-н иштеген катчылык кызмат орундарынын турат. Мындан сырткары Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын аппараты төмөндөгү бөлүмдөрдөн:

-уюштуруу иштери ж-а жергиликтүү өз алдынча башкаруу;

-коргонуу, укуктук тартип ж-а өзгөчө кырдаалдар;

-агроөнөржайын өнүктүрүү ж-а жаратылышты пайдалануу;

-финансы;

-экономикалык өнүктүрүү ишкердик ж-а туризимди колдоо;

-өнөр жай, курулуш, транспорт ж-а коммуникация;

-билим берүү, маданият, жаштар саясаты ж-а спорт;

-социалдык өнүктүрүү ж-а саламаттык сактоо;

-жалпы ж-а жарандардын кайрылуулары коомчулук м-н иштөө;

-финансы чарбалык камсыздоо-бөлүмдөрү түзүлгөн.

Мындан сырткары Нарын облустук мамлекеттик администрациясына Ак-Талаа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Нарын райондук мамлекеттик администрациялары ж-а Нарын шаардык мэриясы түздөн-түз баш ийишет. Облустук, райондук ж-а шаардык бийлик өкүлдөрү жогорудагы бөлүмдөрдүн аталыштарындай эле элге кызмат көрсөтүү менен облустун экспорттоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү менен дүйнөлүк рыноктун шарттарына ыңгайлашкан чарба жүргүзүүнүн жаңы формаларын региондук деңгээлде иштеп чыгууга ж-а аны ишке ашырууга аракет жазайт. Чет элдик капиталды, жаңы техниканы ж-а технологияны ишке тартуу үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыз кылууга аракет кылат. Чет өлкөлөр менен соода-экономикалык жана илимий техникалык кызматташууну өнүктүрүүгө чараларды көрөт.

Кошумча түшүнүктөр:

1.Нарын облустук мамлекеттик архивинин материалдары. Н-2004-ж. чыгыш № А-7.

2. Нарын облусу энциклопедиясы. Б-1998-ж, 303-б.

3. КР УИА тарых ж-а маданий мурас институту. Кыргызстан тарыхынын маселелери илимий журналы № 2 саны. 2009-ж. 93-б.

4. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксыкенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму-атут-товарих). Б-1996-ж.

5.В.М.Плоских. «Биздин Кыргызстан» популярдуу тарыхый энциклопедиясы (байыркы мезгилден 19-к. аягына чейин) .Б-2004. 133,136-б.

6. Нарын облусу энциклопедиясы. Б-1998-ж, 303-б.

7.КР билим ж-а илим министрлиги.Кыргыз-+збек университети. Материалы Международной научной конференции.Междунараодный научный журнал № 1 (27), часть 1, Ош-2009.стр 192.

8.Бокоев К. Кыргыз башкаруучусу Баймурат-Төрө ж-а тарыхый улуу инсандар. Б-2006.

9. О.Караев, К.Жусупов. Кыргызы: Источники, история, этнография-Б.:1996. 488-б.

10.Замандаш элдик журналы (Байыркы-бүгүнкү Монголия).Б-2008-ж. № 1. 22-23-б.

11.С.Аттокуров. Кыргыз санжырасы.Б-1995. 80-86-б.

12.Т.+мүрбеков. Боромбай.Б-2003.7-8-б.

13. Нарын облусу энциклопедиясы. Б-1998-ж, 108-б.

14.А.Н.Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер.Б-2004. 490-б.

15. Ч.Валиханов Сочинения, СПБ, 1904 стр. 447 (Зап.Р.Г.О. т. XXIX).

-Ч.Валиханов Сочинения, СПБ, 1904 II т., стр. 448.

-Ошол эле жер, стр. 449.

16. КР УИА тарых ж-а маданий мурас институту. Кыргызстан тарыхынын маселелери илимий журналы № 2 саны. 2009-ж. 93-б.

17.КР Тышкы иштер министрлиги. Кыргыз-Кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө материалдар ж-а документтер.Б-2003-ж.

18.К.Бокоев ж.б. Ажыбек баатыр.Б-2003-ж.

19. Нарын облустук мамлекеттик архивинин материалдары. Н-2004-ж. чыгыш № А-7.

20. Асылбаев Р. Нарын санжырасы: Шаар статусу берилгендигине 70 жыл. Б-Мурас 1997-ж.

21.Орозбек Акмат уулу Бектуров ж.б. Нарын-125 (Негизделишинин 125 жылдыгына карата). Н-1993-ж. 7-12-б.

22.Нарын облусу энциклопедиясы. Б-1999-ж. 52-69, 254, 346-б.

23.А.Салымбеков, К.Бокоев. Бабабыз Кошой жердеген Ат-Башы 21-к. босогосунда. Б-2001.93-б.

Айыпказиева Рената, НМУнун окутуучусу

КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЯЛДАРДЫН РОЛУ

Кыргыз элинин тарыхындагы аялдын ролу жана орду азыркы мезгилде өзгөчө кызыкчылык туудурат. Бир жагынан, коомдо социалдык ролдор биологиялык жактан алдын ала аныкталган деген салттуу түшүнүктөр сакталып калган жана маданияттын бир бөлүгүнө айланган, бул болсо гендердик дискриминациялык көрүнүштөрдүн негизин түзгөн. Экинчи жагынан, аялдардын саясатка жандуу аралашуусу, аялдардын көптөгөн уюмдарынын жана бирикмелеринин ишмердиги демократиянын өлкөдөгү базасын олуттуу кеңейтүүгө, аялдардын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык статусун бир топ жогору деңгээлге көтөрүүгө жардам берет. Мунун бардыгы аялдардын тарыхый ролунун өлкөнүн турмушундагы ролун терең критикалык жана объективдүү аңдап-билүүнү талап кылат.

Эгер аялдардын Кыргызстандагы азыркы оор мезгилдеги турмушун карап көрсөк, жаңыдан калыптанып жаткан рынок шартында, экономикалык төмөндөөнүн кесепетинен улам аялдардын республикадагы абалы начарлады. Алар жакырчылык менен, жумушсуздук, ден соолуктун начарлашы, укуксуздук, жумушта жана үй чарбасында ашыкча жүктөө менен көбүрөөк кездеше башташты. Аял жумушчу күчүн маргинализация процесси тездеди: төмөн эмгек акы менен, төмөнкү квалификация менен, эмгектин аткаруучулук мүнөзү, кесиптердин чектелген тизмеси, эмгектин начар шарттары, кесиптик горизонталдык мобилдүүлүк, толук эмес жумуш күнү менен мүнөздөлгөн аял жумушчу күчүнүн рыногу акырындан калыптанып жатат. Ичинде аялдар басымдуулук кылган жакырлардын олуттуу топтору жаралууда: аз акы төлөнгөн же такыр төлөнбөгөн бала багуу боюнча отпускада көп убакыттан бери болгон, же такыр жумушсуз аялдар, толук эмес жумуш күн иштеген аялдар, пенсионер аялдар, жалгыз бой аялдар, көп балалуу аялдар. Бул аялдардын абалындагы жагымсыз факторлордун күчөшүнө алып келүүдө.

Аялдар республиканын эмгек ресурстарынын зор булагын түзүп, экономикада маанилүү роль ойношот. Юридикалык жактан аялдардын эмгеги аларды оор кол эмгегинде колдонууга тыюу салган көптөгөн эрежелер, нормалар жана мыйзамдар менен корголгон. Бирок, иш жүзүндө көптөгөн мыйзам тарабынан аныкталган нормаларга көңүл бурулбайт жана сакталбайт.

Кыргыздардагы гендердик түшүнүктөрдүн өнүгүшү айрым бир илимий тарыхка ээ. Революцияга чейинки Кыргызстан аялдарынын укуксуз жашоосу Ч. Валихановдун, Г. Загряжскийдин, Г. Гинстин китептеринде жана макалаларында сүрөттөлгөн. Бул авторлор аялдардын күндүк абалынын социалдык тамырларын ачып беришпейт, бирок алардын эмгектери белгилүү бир таанып-билүүчүлүк мааниге ээ, анткени кыргыз аялдарынын оор турмушу менен тааныштырышат.

Белгилүү этнограф С. Абрамзондун изилдөөлөрүндө, С. Любимованын, А. Джумагуловдун эмгектеринде аялдын абалы этносоциалдык жана маданий-тиричиликтик факторлордун фонунда каралат. Т. Ташевскаянын изилдөөсүндө республикадагы аялдарга билим

берүүнүн өнүгүш тарыхы жөнүндө, А. Апышеванын жана С. Бегматованын изилдөөсүндө аялдын абалы жөнүндө, С. Бекходжаеванын изилдөөсүндө аял эмгек ресурстары жөнүндө, Н. Животовскаянын эмгектеринде Кыргызстан аялдарынын Улуу Атамекендик согуш жылдарындагы эмгектеги эрдиктери жөнүндө кызыктуу факты-материалдар камтылган. Аялдардын советтик курулушка кошкон салымы жөнүндө айрым маалыматтар Дж. Малабаевдин, А.Э. Измайловдун, С. Керимбаевдин, Б. Чыймылованын монографияларында камтылат. Совет мезгилиндеги аял маселесин бир кыйла терең изилдөө Ж. Татыбекованын эмгектеринде жүргүзүлгөн.

90-жылдардын башынан баштап каралып жаткан маселенин историографиясынын өнүгүшүнө мамлекеттин суверендешүү процесси жана кыргыз коомунун демократиялашуу процесси чоң таасир кылды. Республикада гендердик саясат боюнча илимий конференциялар, симпозиумдар, тегерек столдор өткөрүлдү. Р.Т. Айтматова, Г.К. Ибраева, А.К. Карасаева, М.А. Карыбаева, Л.Ч. Сыдыкова, А.С. Табышалиева, Б.Г. Тугельбаева, А.Б. Элебаева сыяктуу окумуштуулардын жана коомдук-саясий ишмерлердин кызыктуу эмгектери жаралды.

Бирок, жалпысынан алганда, аталган маселенин комплекстүү, системалуу тарыхый изилдөө катары жетишерлик изилденбегенин айтууга болот. Көпчүлүк изилдөөлөр бизди кызыктырган проблематиканы жалпы улуттук тарыхты анализ кылуу учурунда учкай түрдө гана камтыйт, же «таптык подход» методологиясынын «мөөрүн» алып жүрүшөт, бул жагдай иликтенип жаткан кубулушка объективдүү жана бүтүн мүнөздөмө бере албайт.

Аялдын инсан катары өнүгүүсү эле эмес, анын тарыхтагы жана илимдеги ролуна татыктуу баа берилбейт. Аялдардын абалынын өткөндөгү жана кайсы бир деңгээлде азыркы мезгилдеги экинчи даражалуулугун танбай туруп, аял бардык доорлордо, бардык цивилизацияларда жана коомдордо өтө маанилүү орун ээлегенин айтуу керек. Ошондуктан аял жөнүндө, эркек жана коом, башка факторлор таасир эте турган объект катары кароого болбойт. Аял турмуш процессинин жүрүшүнө активдүү таасир этүүгө умтулган субъект катары каралууга тийиш. Тарых аялдын кесипти тандоодо анын физиологиялык өзгөчөлүктөрү менен чектелип калуусун колдобойт, туура көрбөйт. Бул жагынан айрыкча кыргыз аялдары айырмаланышкан. Жоокер, саясатчы, аскер башчы аялдар, көтөрүлүш баштаган аялдар белгилүү. Мисал катары Курманжан Датка, Уркуя, Каныкей жана башкаларды айтууга болот. «Жел болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт» дегендей, менин оюмча, эпикалык жана жомоктук каармандардын прототиптери болгон. Эгер андай болсо, аялдын инсан катары ролу кыргыз элинде өтө жогору болгон. Ушундан улам, айрым объективдүү жүйөөлөр бар болсо да, аялдын инсан катары тарыхтагы ролун төмөндөтүп жиберүү эч кандай негизсиз. Бүгүнкү күндө окулуп жаткан тарых толугу менен аялдардын тең укуктуулугун белгилеп турат. Ошондуктан айрым авторлор аялдар азырынча «тарыхтын көмүскө бөлүгүндө» калып жатат деп белгилешет, тарых илиминин гендердик түшүнүүгө ылайык келген методологиясы талап кылынып жатат. Аялдардын бейөкмөт уюмдарын, кыймылдарын иликтөө кубандырат, аялдардын азыркы учурдагы абалы жакшырды, бирок али да бул картина идеалдуу болуудан алыс. Ал эми кыргыз аялынын абалы Азиянын башка өлкөлөрүндөгү аялдарга салыштырганда бир аз жакшыраак.

Ар кайсы өлкөлөрдөгү аялдар өздөрүн ар кандай сезишет. Өнөр жайы өнүккөн жана социалдык багытталган мамлекеттерде аялдар тең укуктуулукка дээрлик жетишти, ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө аялдар маселелерин чечүүдө регресс же сенектик байкалат. Бирок азыркы мезгилдин эл аралык тенденциялары аялдын инсан катары өнүгүү процессине түрткү берип жатат, бул болсо адамдык потенциалдын өнүгүшүнө жагымдуу таасир этет. XXI кылымда дүйнөлүк коомчулук адамдын дүйнө жүзү боюнча тең укуктуулугуна жетишүү жана цивилизациялар ортосундагы карама-каршылыктарды жоюу багытында иштерди улантат деп ишенүүгө болот. Кыргызстандын аялдары да, биздин чоң энелерибиз жана эпикалык аял каармандар коомдун турмушуна катышкандай, бул ишке катышууга тийиш. Мында бизге «Манас» эпосундагы Каныкейдин образы мисал боло алат.

«Манас» эпосу биздин рухий булагыбыз болгондуктан, ал бизге кыргыз аялынын инсан катары өнүгүүсүнүн объективдүү жана субъективдүү шарттарын аныктоого жардам бере алат. Аялдын социалдык функцияларын өзгөртүүнүн тенденциялары да «Манас» эпосуна таяна алат.

Инсандын калыптануусу өтө татаал процесс, аялдын инсандыгынын калыптануусу андан да татаал. Ал эми кыргыз аялынын инсан катары калыптануусу жөнүндө айтыш оор. Каныкейдин образындагы касиеттер анны кыргыз аялын инсан катары калыптануусуна үлгү катары алууга мүмкүндүк берет.

Саясий ишмер К.А. Жумалиев белгилегендей: «Аял аялдыгы менен акылман Каныкей да, чечен Ак-Шербет да, башкаруучу Курманжан Датка да боло алат». Канчалык тең укуксуз болсо да, аялдар дайыма, бардык доорлордо коом үчүн кыйын болгон учурларда эркектерге жардам берип турушкан.

Дүйнөдөгү аялдар эркектер үстөмдүк кылуучу абалын өз ыктыяры менен өткөрүп бербесин түшүнүшөт, ошондуктан алар өз укуктарын коргоп калууга даяр. Аялдарды көтөрүүнүн негизги максаты жыныстардын ортосундагы теңдикке жетүү үчүн жолдо карама-каршылыктарды жана күрөштү күчөтүү эмес.

Мында башка принциптер жетекчиликке алынышы керек. Социалдык бытиёну чогуу куруу аркылуу карама-каршылыктар азайып, кызматташтык жана өз ара түшүнүшүү жогорулоого тийиш. Бул процесс азыр жүрүп жатат жана муну коомдук турмуштун ар кыл сферасынан көрүүгө болот. Биздин оюбузча, планетанын калкынын көпчүлүк бөлүгүн түзгөн аялдар тарыхый өнүгүүгө дагы толук кандуураак катышса, тарых мындан да жакшы өнүгөт.

Ошондуктан аялдардын өздөрү, Каныкейди үлгү кылып, өз укуктарын жана милдеттерин өздөрү коргоп калууга, өздөрүн инсан катары туура калыптандырууга тийиш. Бул изилдөө аларга бул жолдо жардам берип, кыргыз аялынын инсандыгын калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн теориялык жолдорун көрсөтөт деп ишенем.

Кыргызстанда эркектердин жана аялдардын тең укуктуулук принцибин бекемдеген негизги документтер кабыл алынса да, гендердик теңдикке жана гендердик сезимталдыкты жогорулатууга чакырган көптөгөн иштер аткарылса да, кыргыздардын жүрүм-турумундагы жана ой жүгүртүүсүндөгү гендердик стереотиптер элдик маданияттын ажырагыс бөлүгү бойдон калууда.

Колдонулган адабияттар :

1. Женщины и мужчины Кыргызской Республики. Сборник гендерно-разделенной статистики. – Бишкек, 2002
2. Закон Кыргызской республики «Об основах государственный гарантий обеспечения гендерного равенства». - Бишкек, 2003, - 55 с.
3. Мусаев С. Образ Каныкей /Из проблем народности эпоса «Манас»/ - Автореферат, Фрунзе,1964
4. Мусаев С. Эпос «Манас» - Фрунзе: Илим,1979
5. Сыдыкова Л.Ч. Женщины Кыргызстана – Бишкек, 1994
6. Табышалиева А. Отражение во времени: Заметки к истории положения женщин Центральной Азии. Бишкек,1996
7. Элебаева А.Б. Социальное положение женщины в Кыргызстане – Бишкек,1994

Оглавление

ПЕДАГОГИКА

Э.Т.Мамбетакунов

БАБАБЫЗ КОШОЙ ЖЕРДЕГЕН АТ-БАШЫ XXI КЫЛЫМДЫН БОСОГОСУНДА.....................................3

Т.М. Сияев

ОРТО БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНЫН МАЗМУНДУК ӨЗГӨРҮШҮ 6

С.К.Калдыбаев

НАРЫН РЕГИОНУНДАГЫ ОРТО ПРОФЕССИОНАЛДЫК ОКУУ ЖАЙЛАРЫНЫН АЗЫРКЫ АБАЛЫ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ................................ 8

А.К.Тешебаев

ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ БУДУЩЕГО ЗАЩИТНИКА ШКОЛЫ ОТЕЧЕСТВА В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ 10

Н.А.Асипова

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ..................... 13

К.М.Торогелдиева, Г.С.Чокоева

МАТЕМАТИКА АДИСТИГИ БОЮНЧА БАКАЛАВРДЫ ДАЯРДОО СИСТЕМАСЫ....................................... 15

Ш.С.Ахраров, А.М.Мирзаахмедов

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОГРАММНЫЕ СРЕДСТВА И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В ВУЗАХ...... 17

Д.М.Ажыбаев, У.У.Бейшеналиева

ИНФОРМАЦИОННАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ.......... 19

Т.М.Сияев, Д.М.Ажыбаев, М.Ү.
М.Ү Өмүралиев

МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН МУГАЛИМДЕРИН ДАЯРДООДОГУ ОРДУ.. 22

А. Абдиев , А.Макеев

ОРТО МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАНЫ ОКУУТУДА АНЫН ТАРЫХЫНА КАЙРЫЛУУ. 26

А.Д.Жунусакунова

ТЕСТИРОВАНИЕ КАК ФОРМА КОНТРОЛЯ ЗНАНИЙ..........................30

Г.А. Касымова

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН ОКУУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛООНУН ӨЗГӨЧҮЛҮКТӨРҮ.......32

К.Кадыралиева

КИТЕП – БИЛИМ АЛУУ ЖОЛУНДАГЫ НЕГИЗГИ БААЛУУЛУК (2009-ЖЫЛ КИТЕПКАНА ЖЫЛЫ) ...34

Б.Жусуева

ИЧКИЛИК ЖАНА АНАН ЗЫЯНДУУЛУГУ..................................37

Б.Жусуева

ОКУУЧУЛАРГА ПСИХОТРОПТУК АКТИВДҮҮ ЗАТТАРДЫ КОЛДОНУУНУН ТЕРС НАТЫЙЖАЛАРЫН ТҮШҮНҮҮНҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ...38

К.Б.Жапарова

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПЕДАГОГА КАК СУБЪЕКТА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.................................40

ФИЛОЛОГИЯ

А.Т. Турдугулов

АКЫНДЫК ПОЭЗИЯДАГЫ САЛТТУУЛУК: ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕР..................42

А. Жороев

«ОГУЗ НАМЕ» ДАСТАНЫН ОРТО МЕКТЕПТИН VIII КЛАССЫНДА ОКУТУУНУН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ.... 44

М.К.Көлбаева , Н.Жумабаева

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТИЛИ ТУУРАЛУУ ЭКИ ООЗ СӨЗ................. 47

И.А. Турдугулов ,К.М. Турдугулова

ОБЩИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УДАРЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ.. 49

М.К .Көлбаева

ИНСАНДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУДА Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ОРДУ ЖАНА МААНИСИ 53

Н.И.Нагорнова

ПОНЯТИЕ «КУЛЬТУРА РЕЧИ» И ЕГО НОРМАТИВНЫЙ АСПЕКТ................ 55

И.А .Турдугулов

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СУПЕРСЕГМЕНТНЫХ ЕДИНИЦ (УДАРЕНИЕ) В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ. 57

Сатылган кызы Гулнур

ДРАМАЛЫК КОНФЛИКТ ЖАНА КААРМАНДЫН НРАВАЛЫК ПОЗИЦИЯСЫ...................................... 60

Сатылган кызы Гулнур

НРАВАЛЫК ТАНДОО КЫРДААЛЫНДАГЫ КААРМАНДЫН ЖҮРҮМ-ТУРУМУ КӨРКӨМ ЧАГЫЛТУУНУН ОБЬЕКТИСИ КАТАРЫ 61

М. Турсуналиева

Ж.САНДДЫН «ИНДИАНА» РОМАНЫНДАГЫ АЯЛДЫН ОБРАЗЫ 64

Н.А.Бийгелдиева

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ОКУТУУНУН ИНТЕРАКТИВДҮҮ МЕТОДДОРУ 66

Т.Ж. Асанов

ТОКТОГУЛ САЙДАЛЫ УУЛУНУН ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ 69

Н. Кадырбекова

АРХАИКАЛЫК ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРДИН ЭЛДИК ФОЛКЛОРДОГУ ИЗДЕРИ.................. 71

ЭКОНОМИКА

А.К. Куканов

ПУТИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ. 73

Ж. Р. Мамырбаев, А.К. Куканов

ПРИРОДНЫЕ УСЛОВИЯ НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ФЕРМ....................... 78

А.К. Куканов, Ч.А. Куканова

ТУРИЗМ И РАЗВИТИЕ ЕГО ПО ИССЫК-КУЛЬСКО-НАРЫНСКОМУ РЕГИОНУ. 82

А.К. Куканов, Ж.Р.Мамырбаев

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО КЫРГЫЗСТАНА И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ.. 86

А.К. Куканов, Ж.Р.Мамырбаев

ОПЫТ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ УГОДИЙ... 90

Иса уулуЖ.,НГУ

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ МАРКЕТИНГА РАЗВЕРНУТОГО СПЕКТРА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ 92

ФИЛОСОФИЯ

А.А.Акматалиев

ИЕРАРХИЯ ЦЕННОСТЕЙ И ПРИНЦИПЫ ИХ КЛАССИФИКАЦИИ 96

О.А. Тогусаков, А.Н. Смутко

СУЩНОСТНЫЕ ЧЕРТЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ. 99

Ж. С.Сыдыков, М. П Шерстнёв

ЭЛИТАЛУУЛУКТУН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК КРИТЕРИЙИ. 101

С.С. Иманалиев

НАРЫН ОБЛУСУНУН 70 ЖЫЛДЫГЫНА АРНАЛГАН ЭНЦИКЛОПЕДИЯНЫН ТҮЗҮЛҮҮ ТАРЫХЫНАН...................................103

А.К.Бектемирова

НАРЫН ОБЛУСУНДАГЫ АСЫЛ ТУКУМ МАЛ ЧАРБАЛАРЫНЫН АБАЛЫ (1991-2007-Ж.Ж)..................108

Бокоев Каныбек Сейтакунович

НАРЫН ОБЛУСТУК МАМЛЕКЕТТИК АДМИНИСТРАЦИЯСЫНЫН КОРГОНУУ, УКУКТУК ТАРТИП ЖАНА ӨЗГӨЧӨ КЫРДААЛДАР БӨЛҮМҮНҮН БАШКЫ АДИСИ.......111

Айыпказиева Рената

КЫРГЫЗСТАНДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЯЛДАРДЫН РОЛУ 116

НАШИ АВТОРЫ

Э.Т.Мамбетакунов- пед.илимдеринин доктору, профессор

А.А.Акматалиев, пофессор НГУ

Т.М. Сияев- педагогика илиминин доктору, профессор

С.К.Калдыбаев- п.и.к., доцент, НМУ

А.К.Тешебаев - аспирант Бат.ГУ

Н. А. Асипова- пед.илимдеринин доктору, профессор

Ш.С. Ахраров- (УзУМЯ, г.Ташкент), А.М. Мирзаахмедов (Кыргызско-Узбекский университете, г.Ош)

К.М. Торогельдиева- *И,Арабаев атындагыКМУнун профессордун милдетин аткаруучу.*

Г.С Чокоева- *окутуучу.*

Сыдыков Ж. С., филос.илим.доктору, Нарын мамлекеттик университетинин тарых, философия жана мамлекеттик башкаруу кафедрасынын проф.м.а., Нарын ш., Кыргыз Республикасы

Шерстнёв М. П., мед.илим.доктору, «ИТЭРА» медициналык борборунун жетектөөчү илимий кызматчысы, Москва ш., Россия Федерациясы

Д.М .Ажыбаев , к.п.н

У.У. Бейшеналиева, аспирант НГУ

Өмүралиев М.Ү, НГУ

А. Абдиев , Кыргыз билим берүү академиясы

А.Макеев, НМУ

А.Д.Жунусакунова, аспирант НГУ

Кадыралиева К. НМУ МБЖ жана АКД БОРБОРУ

А.Т. Турдугулов, пед.и.к, НМУнун профессору

А. Жороев БатМУнун Кызыл - Кыя гуманитардык институтунун ага окутуучусу

М.К.Көлбаева , филол.и.к.доц. м.а.

Н.Жумабаева студент

И.А. Турдугулов- аспирант НГУ

К.М. Турдугулова зав.отд. аспирантуры НГУ

Н.И.Нагорнова, НГУ

М. Турсуналиева, К.Мамбетакунов атындагы педагогикалык окуу жайдын окутуучусу

Н.А.Бийгелдиева, НМУнун аспиранты

Т.Ж. Асанов, НМУнун аспиранты

Н. Кадырбекова , НМУнун аспиранты

Ж. Р. Мамырбаев, Соискатель кафедры экономика и налогообложения.

А.К. Куканов к.э.н., и.о профессора кафедры экономика и налогообложения НГУ

Ч.А. Куканова менеджер.

Иса уулу Ж.,НГУ

О.А. Тогусаков, директор ИФиППИ д.филос.н., профессор

А.Н. Смутко, ученый секретарь ИФиППИ.

С.С. Иманалиев ,филос.и.к., доценттин м.а.

А.К.Бектемирова, НМУнун ага окутуучусу

Бокоев Каныбек Сейтакунович-

Айыпказиева Рената, НМУнун окутуучусу

Сатылган кызы Гулнур, НМУнун

окутуучусу

Б.Жусуева , НМУ

К.Б.Жапарова ,НГУ